पुस्तकालय-दुर्लभग्रन्थ-प्रकाशन-योजना

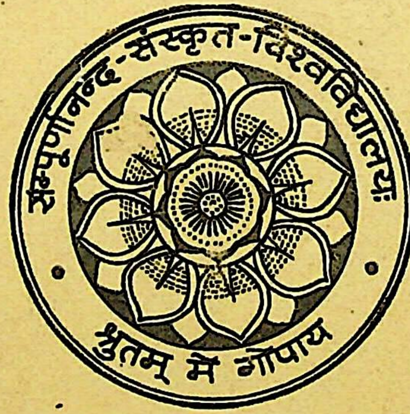
[चतुर्थं पुष्पम्]

श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता

न्यायरत्नमाला

श्रीरामानुजाचार्यकृत-

नायकरत्नसंवलिता

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

'न (स)विकल्पक(ज्ञानं) ग्राह्यं' न सविकल्पकरूपलौकिकसाक्षात्कारविषयः। नन्वस्तु प्रकृतेऽपि निर्विकल्पक(म्) इत्यत्राह—'तावत्कालानवस्थानादि'ति। तज्जन्यसविकल्पककालानवस्थानादित्यर्थः। 'तस्य' ग्राह्यज्ञानस्य 'तेनैव' निर्विकल्पकेनैव स्वाधिकरणक्षणावर्त्तमानस्य च लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वादिति भावः। 'केवले'ति। साक्षात्कारिसविकल्पकावेद्यत्वे सति निर्विकल्पकवेद्यमित्यर्थः। 'तस्य' निर्विकल्पकस्य। 'समवायाभाववदि'ति। द्वन्द्वोत्तरं वतिः। 'तयोः' समवायाभावयो'र्विशेषणांशस्य' सम्बन्धिप्रतियोगिरूपस्य। 'अनुमानादिवदि'ति। यथा तत्र पूर्वं निर्विकल्पकाभावेऽपि साध्यस्य विशेषणस्य प्रागग्रहणादनुमितिस्तथा त(अ)त्रापीत्यर्थः। [1]'तज्ज्ञान(त्व)ादेरि'ति। 'आदि'पदात्तदवान्तरजातिपरिग्रहः। 'अनुपलब्धेः' प्रागग्रहात् **[94a]** 'कथमेवं स्यात्' कथं घटं जानामीत्यनुव्यवसायः स्यात्, ज्ञाने जाते तस्य विषयस्योपहितविषयकं ज्ञानत्वांशे निर्वि[illegible] नृसिंहाकारं ज्ञानमुत्पद्यते, अथ त(व)देव ज्ञानं विषयज्ञानत्वाभ्यामुपरक्तं, प्रथमव्यवसा[illegible]णोत्पन्नज्ञानेन विषयीक्रियते, द्वितीयज्ञानस्यापि (विषय)विषयकत्वात् ज्ञानत्ववत्त्वाच्च नायथार्थत्वमित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह ने'त्यादि। 'तत्पुरःसरं' तदालोक(च)नपूर्वकं 'प्रथमत एव' उत्पत्त्यनन्तरमेव, 'तज्जातीयस्य' प्राथमिकव्यवसायविषयकद्वितीयज्ञानस्य 'विकल्पनात्' घटं जानामीति तृतीयक्षणे विकल्पसम्भवात्। 'इन्द्रियसन्निकर्षस्य' द्वितीयज्ञानेन विषय(शेष)ग्रहणस्य ज्ञानत्वज्ञानस्य, 'व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि' 'सामान्यं गृहीतं' व्यक्त्यन्तरघटितसन्निकर्षेण गृहीतमपि सामान्यं व्यक्त्यन्तरे यद् गृह्यते त'त्तदेव', तेन नाप्रमात्वमिति भावः। 'अन्यथा' फलीभूतज्ञानविशेष्यघटितसन्निकर्षेणेति यावत्। 'अन्यगतस्य'ान्यघटितसन्निकर्षेण गृहीतस्य[2] 'अनुपयोगात्' फलीभूतप्रमायां प्रकारत्वानुपगमात्। 'किमि'ति। लिङ्गज्ञानसहकारेण कीदृशं विशेषणज्ञानं प्रमारूपामनुमितिं जनयेत्? 'एतेन' एकव्यक्तिघटितसन्निकर्षेण गृहीतकत्वादेर्व्यक्त्यन्तरविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वोपगमेन। इत्थञ्च तादृशज्ञानस्यात्मविशेष्यकज्ञाने भानं ज्ञानलक्षणमेव, वर्त्तमानता तु स्थूलकालमादायैवेति ध्येयम्। 'इत्थमि'ति। यद्यप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य नोपपत्तिस्तत्र(व) तादृशि द्वितीयज्ञानेऽनुमितित्वाभावात्; तथापि तदवगाहित्वे भ्रमत्वापातः, तथापि तथा भ्रमत्वोपगमेऽपि न क्षतिरित्यत्र तात्पर्यम्। 'मणिकृतस्तु' अव्यवहितप्राक्कालसत्तामात्रेणैव विषयस्य प्रत्यक्षजनकत्वोपगमेन कार्यकालवृत्तिता न प्रयोजिका, तथा च द्वितीयक्षणे विषयांशे सविकल्पकमनुमितित्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते, ततोऽनुमितिविशेष्यका घटानुमितिरिति ज्ञानं, तत उपनयमर्यादया घटमनुमिनोमीति धीर्यदि चा(नुमितिश्चा?)नुमितित्वादिनाऽनुमित्यादेर्न विशिष्टवैशिष्ट्यस्वीकारः, तदा तादृशनृसिंहाकारज्ञानोत्तरं लौकिकप्रत्यासत्त्यैवात्मविशेष्यका तादृशधीरित्याहुः। अभावत्वप्रतियोगित्ववदनुपस्थितस्यैव ज्ञानत्वादेः प्रकारत्वमिति तु 'स्वतन्त्राः'।

'विषयनिरूप्यं' विषयाविषयलौकिकसाक्षात्कार(:) विषयः 'इष्यते' भवद्भिः। 'मनसा वेदनं' मानसप्रत्यक्षे भान'मगृहीतस्य' विशिष्टज्ञानाविषयस्य 'नित्यपरोक्षस्य' नित्यं परोक्षस्य **(94b)** साक्षात्कारायोग्यस्येति यावत्। 'अपरोक्षे'ति। विशिष्टत्वं सम्पा(ता)यातं सामान्य-

[1] MS. B reads तज्ज्ञानादेः for ज्ञानत्वादेः.

[2] MS. A reads 'गृहीतस्यैव सामान्यप्रमायां प्रकारत्वोपगमने तद्गतस्य फलीभूतज्ञानविशेष्यसन्निकृष्टस्य तादृशसन्निकर्षेण गृहीतस्य'।

लक्षणाजन्यज्ञानविषयतामादाय बाधवारणाय, विशेषणीभूय प्रत्यक्षे भानलाभाय वा तत्। अथाद्य(ग्राह्य)स्य, 'अन्यथा' प्रमाणान्तरासहकृतस्य तज्ज्ञानसहकारेण मनसा(ऽ)तीन्द्रियगोचर-ज्ञानजननासामर्थ्ये। 'तस्मिन्' तद्गोचरज्ञाने'ऽगृहीतं' यद् द्वितीयं 'ज्ञानं' 'तद्गोचरत्वात्'। इदमुपलक्षणं, संस्काराभावेन ज्ञानत्वभानं न स्यादित्यपि ध्येयम्। 'ज्ञानत्वे'ति। प्राक् संस्कारोऽस्त्येवेति 'केचित्'। 'तत्' अनुव्यवसायरूपं ज्ञानं 'तथा' स्मरणम्। 'अवच्छेदकतया'त्म(-पि)-(अ)-विषयकज्ञानसहकारेण विशेषणीभूय प्रागवस्थस्य विषयस्यैवा'ध(व)भासनात्', न तु ज्ञानस्य, तथा च तद्विषयकज्ञानजन्यत्वेन तत्स्मृतित्वसाधने अज्ञाताविषयत्वमुपाधिरिति भावः। तत्र साध्याव्यापकत्वं शङ्कते—'न चे'ति। अत्राज्ञातस्येदन्त्वस्य भानादिति भावः। 'विरोधादि'ति। तथा च तत्र स्मृतित्वाभावादेव न साध्याव्यापकत्वमिति भावः। 'अधिकः' संस्क(ा)राति-रिक्त'ग्रहणस्य'।

प्रत्यक्षस्य 'ग्रहणत्वे'ऽपि अनुभवत्वेऽपि 'एत[illegible]व्यवसायस्वरूपम्, 'अपरोक्षाकारं' साक्षात्-कारि। उत्तरं, 'कारणान्तरे'ति। स्मृतौ व्यभिचारवारणाय 'संस्काराधिके'ति। संस्कारा-जन्यत्वमात्रं विवक्षितं, तच्चानुमित्यादिसाधारणमत उक्तं 'कारणान्तरनिरपेक्षेणे'(ति)। मानान्तराजन्यत्वे सतीत्यर्थकमेतत्। 'जनितत्वात्' जनितज्ञानत्वात्। प्रत्यभिज्ञायान्तत्ता-स्मृतिरेव हेतुरिति भावः। 'सन्निकर्षवतेन्द्रियेणे'ति तु स्वरूपकथनं, यथाश्रुते 'प्रमाणान्तरान-पेक्षणे'त्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः। यद्वा, संस्कारे भिन्नेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वोक्तौ आत्मानुमित्यादौ गतमत उक्तं 'कारणान्तरनिरपेक्षेणे'ति। शङ्कते—'मनस' इति। प्रमाणान्तर'निरपेक्षस्य' 'मनसो' बहिरर्थगोचरज्ञानजनकत्वे अन्धबधिरादेरपि रूपशब्दादिसाक्षात्कारात् तत्त्वाभाव-प्रसङ्गः। 'ज्ञानावच्छेदकं' विषयतया ज्ञाने विशेषणं, ज्ञानोपनीतमिति यावत्। तं प्रति तस्य मानसज्ञाने भानेऽपि नासम्बन्धः बधिराद्यभावरूपो दोषः, तेषां रूपाद्यनुमितिवत्तादृश-तद्भानेऽपि न तत्त्वहानिरिति भावः। 'ज्ञानापेक्षया' तद्विषय(क)ज्ञानापेक्षस्य मनसः 'बहिरित्यस्ति' अयोग्यमस्ति। 'न मनसो बहिरस्वातन्त्र्यमि'ति ग्रन्थं योजयति—'तदि'ति। तथा च तद्विषय-ज्ञानानपेक्षत्वमेव स्वातन्त्र्यं, तच्च नास्तीत्यर्थः। 'प्रत्यक्षं' प्रत्यक्षविषयकम् 'इत्यत्र 'किम्मानम्'? उत्तरं, 'प्रत्यक्षमेवे'ति। विनापि लिङ्गादिसंस्कारं जायमानं जानामीत्याकारं ज्ञानमेव। अत्र 'सूत्रकार'सम्मतिमाह—'यदि'ति। 'ज्ञानविकल्पानां' (**NS. V. 1. 31**) ज्ञानभेदानाम् 'अध्यात्मम्' आत्मानं धर्मीकृत्य, 'भावाभाव(सं)वेदनात्' घटं साक्षात्करोमि, घटं न साक्षात्करोमीति वेदनात्। ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रकृतं, ज्ञानत्वम् ऐन्द्रियकवृत्ति आशुविनापि-(शि ? मात्र)वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्, सुखत्ववत्। (95a)आशुविनाशिमात्रवृत्ति-जातित्वं स्वोत्पत्तिक्षणावधिकपञ्चमक्षणोत्पत्तिकनाशप्रतियोग्यवृत्तित्वं, गुरुत्वधर्मत्ववारणाय वृत्त्यन्तं, जीवनयोनियत्नत्ववारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यप्याहुः॥४॥

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा, नित्यत्वेनाफलत्वात्। नाऽपि प्रमाणम्, अकारकत्वात्। अत एव च न तदाश्रयः प्रमातेति। उच्यते—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते॥ ५॥

समीचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम्। तथा चानित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम्। नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्यवच्छेदस्यानिष्टत्वात्, असिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात्। न चेदमनुमानम्; आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्तत्वात्। न तत्प्रमाकरणमिति त्विष्यत एव, प्रमया सम्बन्धाभावात्। तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वमेतदेव, यत् तत्समवायः। कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्ववन्निरर्थकमनुसन्धेयम्। यद्येवम्, 'आप्तप्रामाण्यात्' (न्याय०, २-१-६८) इति सूत्रविरोधः। तेन ह्यीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते, न तु प्रमातृत्वमिति चेन्न। निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात्। प्रमासमवायो हि प्र[illegible]व्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयञ्चेश्वरे। अत्रापि 'कार्यये'ति विशेषणं पूर्ववदनर्थकमूहनीयम्।

स्यादेतत्। प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमातेति कारकशब्दत्वमनयोः। तथा च कथमकारकमर्थ इति चेन्न। एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। प्रवृत्तिनिमित्तं तु यथोपदर्शितमेव, व्यवस्थापनात्। अन्यथा अस्मदादिषु न प्रमातृव्यवहारः स्यात्। सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात्। कारणव्यवहारस्त्वन्यत्र यद्यप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति। एवं तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः। न हि तत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियलिङ्गशब्दकरणत्वात्। न। साक्षात्कारिप्रमावत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात्।

स्यादेतत्। तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात्। यदा [1]खल्वेतदस्मदादिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम्। तथा च तदपि विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात्। तदनवगाहने वा अस्मदादेर्विभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति। न। विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतोऽभ्रान्तत्वात्। अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेदप्रसङ्गः, प्रमाणाभावात्। तथाऽप्यारोपितार्थावच्छिन्नज्ञानाऽऽलम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेन्न। यत् यत्र नास्ति[2] तत्र तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात्। एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात्। न हि न तद्रजतं, नाऽपि तत्रासत्, नाऽपि तन्नावगतमिति।

आमोदटीका

'अफलत्वादि'ति। अफलरूपत्वादित्यर्थः। 'अकरणत्वादि'ति। अस्मदादिप्रमां प्रति कारणत्वेऽपि करणत्वाभावादित्यर्थः। 'अत एवे'ति। प्रमाया नित्यत्वादेव तदाश्रयस्य

तत्राकर्तृत्वादित्यर्थः। 'तद्वत्ता चे'ति। प्रमासमवायित्वमेव प्रमातृत्वं, न तु कारकत्वे सति इत्यर्थः। 'तदयोगे'ति। प्रमाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि प्रमाणमीश्वरोऽपीत्यर्थः। 'व्यवस्थितमि'ति। 'पराभिमतलक्षणान्तरनिराकरणेने'त्यर्थः। 'तथा चे'ति। नित्येऽप्यनुभवे लक्षणस्य गतत्वादित्यर्थः। प्रत्युतानित्यपददाने तत्राव्याप्तिः स्यादित्याह 'नित्ये'ति। उभयथापि नित्यपदमनर्थकमित्यर्थः। नन्वीश्वरज्ञानं न प्रमा अफलत्वात्, न प्रमाणमकरणत्वादित्यनुमाने को दोष इत्यत आह 'न चे'ति। ईश्वरप्रामाण्यमाह 'तदाश्रयस्ये'ति। 'पूर्ववदि'ति। अनित्यपदवदित्यर्थः। 'यद्येवमि'ति। यदीश्वरो न प्रमाकरणमित्यर्थः। 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि'(ति) 'द्वितीयाध्याये' **सूत्र**विरोध[**N.S. II.1.68.**] इत्यर्थः। कथं विरोध इत्याह 'तेन ही'ति। निमित्तसमावेशमाह 'प्रमये'ति। ननु 'कार्यया' प्रमया समवायः प्रमातृत्वम्, एवमग्रेऽपीति कथं निमित्त[illegible]वेश इत्यत आह 'अत्रापी'ति। अनित्यपदवदिदमप्यनर्थकमित्यर्थः। ईश्वरव्यावृत्तं निमित्तान्तरं शङ्कते 'प्रमीयत' इति। 'एतस्ये'ति। **वैयाकरण**व्युत्पत्तिमात्रमिदमित्यर्थः। 'व्यवस्थापनादि'ति। नित्यप्रमासाधकैः प्रमाणैरित्यर्थः। 'अन्यथे'ति। यदि शाब्दिकप्रवृत्तिनिमित्तानुसरणं, तदा 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यनुशासनात् (पा० सू०) प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं न स्यादित्यर्थः (*cf*. महाभाष्यम्)। यदि कर्तृत्वं फलानुकूलकृतिमत्त्वं, तत्र च कृतिं विना प्रमोत्पत्तौ प्रमातृत्वमस्मदादीनामपि सर्वत्र न स्यादित्यर्थः। 'अन्यनिमित्तकः' कर्तृव्यापारविषयत्वादिनिमित्तकः। 'उक्ते'ति। फलायोगव्यवच्छेदेनेत्यादीत्यर्थः। 'पञ्चमे'ति। ईश्वर उक्तप्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणमित्यर्थः। उक्तवहिर्भावमाह 'न ही'ति। अन्तर्भावयति 'साक्षादि'ति। **सूत्र**विरोधं परिहरति—'इन्द्रिये'ति। अस्मदादिभ्रमविषयकमीश्वरज्ञानमपि भ्रमः स्यादिति आशङ्कते 'तथापी'ति। भ्रमाविद्वत्तायां दोषमाह 'तदनवगाहन' इति। 'तदुपशमाये'ति। अस्मदादिमोहोपशमायेत्यर्थः। 'विभ्रमस्ये'ति। रजतत्वप्रकारकं शुक्तावस्य ज्ञानमितीश्वरज्ञानं व्यधिकरणप्रकारतानवच्छिन्नं प्रमेवेत्यर्थः। 'अन्यथे'ति। भ्रमविषयकस्याप्रामाण्ये भ्रमः सर्वत्राप्रामाणिक एव स्यादित्यर्थः। 'एवमुल्लिखत' इति। यत्र यन्नास्ति तत्र तस्यावगतिरस्येति 'एवमुल्लिखत' इत्यर्थः। अयं तूल्लेखो यथार्थ एवेति भावः। भ्रमे च ज्ञानस्यायाथार्थ्यमाह 'न ही'ति ॥५॥

विवेकटीका

'नित्यत्वेन' सत्त्वे (सति) ध्वंसाप्रतियोगित्वेन'ाफलत्वात्', तथा च तद्विशेषणज्ञानजन्यत्वरूपप्रकारत्वाभावात् न प्रमात्वमिति भावः। 'अक(ा)रण(क)त्वादि'ति। यद्यपि अस्मदादिप्रमां प्रति करणत्वमप्यस्ति, तथापि कारणत्वेऽपि नियतव्यापाराभावेनातथात्वं वोध्यम्। 'अत एव' तस्याफलत्वादेव तदाश्रयस्य तदकर्तृत्वादित्यर्थः।

'सम्यक्परिच्छित्ति'स्तत्त्वात् तत्प्रकारकोऽनुभवः, 'मिति'र्मतिव्यवहारविषयः, प्रकारित्वञ्च विष(ि)यताविशेषो विशेषणज्ञानाजन्येऽप्यक्षतं, 'तद्वत्ता' समवायेन प्रमावत्त्वं, 'प्रमातृता' तद्व्यवहारविषयः। नन्वाप्तप्रामाण्याद्वेदस्य प्रामाण्यमभिहितं, तच्चेश्वरस्य प्रामाण्य एव सम्भवति, न चेश्वरः स्ववृत्तिप्रमाकरणमित्यत्राह—'तदयोगे'ति। अ(स्वा)धिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणत्वव्यापकप्रमितिकत्वमेव प्रमितिचरमकारणनित्यप्रमासमवायिसाधारणम्। 'प्रामाण्यं **गौतमे** मते' तत्र 'सूत्रे' 'गोतमा'भिप्रायविषयस्तच्च तत्रास्त्येवेति भावः।

'अनिष्टत्वात्' धर्मिग्राहकमाने तस्य प्रमात्वेनैव सिद्धेरिति भावः। ईश्वरज्ञानं न प्रमा फलत्वादित्यनुमानं वाधाश्रयासिद्धिदूषणान्यतरग्रस्तमित्यर्थः। 'प्रमये'ति। स्वनिष्ठ-प्रमया करणतासम्वन्धेनासम्वन्धित्वादित्यर्थः। '(ए)तदेवे''त्येव'कारेण कारकत्वव्यवच्छेदः। 'पूर्ववत्' सिद्धासिद्धिभ्यां वाधाश्रयासिद्धिदोषग्रस्ततया। 'निमित्ते'ति। प्रमातृत्वप्रमा(ण)त्वयो-(र्द्वयो)र्ये निमित्ते तयोस्तत्र वृत्तेरित्यर्थः। 'विशेषणं' प्रमायाः।

'स्यादेतदि'ति। तथा च निमित्तयोर्न कस्यापि तत्र सम्भव इति भावः। अन्यथा प्रमा-कर्तृत्वस्य प्रमातृत्वे सर्वत्र स्वनिष्ठप्रमासामान्ये 'स्वातन्त्र्याभावात्' (तदनुकूलकृत्यभावात्), 'अन्यत्र' इन्द्रियवास्यादौ, 'अन्यनिमित्तकः' क्रियाकरणकत्वसमुच्चयकः, अकरण(क)त्वात् अति-देशवाक्यकरणकान्यत्वादिति तदर्थः। 'साक्षात्कारी'ति। ज्ञानस्यान्तर्भावः साक्षात्कारिणि, प्रमाकरणत्वनिवन्धनं तु प्रामाण्यं न चेश्वर[illegible]नाधिक्यमिति भावः।

विपर्ययत्वमेव साधयति—'यदा [1]तावदि'ति। 'अस्पृशतो' विषयीकुर्वतः, 'अर्थो'ऽस्मदादि-विपर्ययस्य विषयः, 'तदपि' ईश्वरज्ञानमपि। ननु तल्लौकिकाध्यक्षस्यैव तद्विषयकत्वनियमो न चेश्वरज्ञान(न्त)थेत्यत आह—'तदनवगाहने' इति। तस्य भ्रान्तत्वानवगाहन इत्यर्थः। तदवगाहने चासद्विषयत्वभानेऽसतोऽपि भानाद् भ्रान्तत्वमवर्जनीयमिति भावः। व्यधिकरण-प्रकारकत्वमेव भ्रमत्वमित्यभि(`)प्रत्याह—'ने'ति। 'एवमि'ति। रजतत्वप्रकारकत्वं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वञ्च भ्रमस्य भ्रान्तिज्ञानविषयस्तच्चास्त्येवेत्याखण्डलार्थः ॥५॥

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशाऽदृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ चतुर्थस्तवकः ॥४॥

आमोदटीका

'साक्षात्कारिणी'ति। 'तत्' तस्मान्मम 'शिवः प्रमाणम्'। कीदृशः शिव इत्याह 'भूतार्थे'ति। यथार्थानुभवे 'निविष्टः' विषयीभूतो 'निखिलः' 'प्रस्तावी' प्रपञ्चरूपो वस्तूनां 'क्रमो' यस्य स तथोक्तः। 'साक्षात्कारिणी'ति अनुभवविशेषणं, साक्षात्कारपदस्य धर्मपरतया योज्यम्। नित्यं योगो यस्य। 'परद्वारे'ति। 'परमि'न्द्रियशब्दलिङ्गादि, तदेव द्वारम्, तदनपेक्षा स्थितिर्यस्यानु-भवस्येऽत्यर्थः। 'लेशा' स्वल्पा या'ऽदृष्टि'रदर्शनं तन्निमित्ता या 'दुष्टि'र्दोषस्तस्य विगमेन '(प्र)भ्रष्टः' 'शङ्कातुषो' प्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मिन्नित्यर्थः। 'शङ्कोन्मेष' एव अप्रामाण्यशङ्का-प्रादुर्भाव एव 'कलङ्को' येषां 'वौद्धा'दीनां 'तैः किम्'? तेषां विमतिरतन्त्रमित्यर्थः। 'भूतार्थानूभव' इति वहुव्रीहिणा ईश्वरज्ञानपरं वा विशेषणान्तरमपि तत्परतया योज्यम् ॥६॥

॥ इति चतुर्थः स्तवकः ॥४॥

---

[1] Guṇānanda reads तावत् for खलु.

विवेकटीका

स्तवकार्थमुपसंहरन् भगवन्तं स्तौति—

'साक्षादि'ति। [95b] 'तत्त'स्मात्(?) 'मे' मम ईश्वरः प्रभः 'शिवः' 'प्रमाणम्'। कीदृशः स इत्याकाङ्क्षायामाह—'भूते'ति। 'भूतार्थानुभवे' यथार्थे स्वनिष्ठेऽनुभवे 'निविष्टो' विपयतामाप्तो 'निखिला'नां 'प्रस्तावि''वस्तू'नां जगतः प्रपञ्चस्य 'क्रमः' स्वाभाविको धर्मो यस्य। कीदृश्यनुभवे? 'साक्षात्कारिणि' साक्षात्कारित्वनिरूपितविपयताशालिनि, तथैव धर्मिग्राहकमानेन सिद्धेरिति भावः। ननु तस्येन्द्रियाभावात् कथं साक्षात्कारिविज्ञानसम्भव इत्यत्राह—'नित्ययोगिनि' नित्यत्ववतीत्यर्थः। गृहीतग्राहितालक्षणमप्रामाण्यं निराकरो(ति)—'परे'(ति)। समानाधिकरणसमानविषयताशालिज्ञानत्वेन (ता[illegible]शि) नियमत्वेन तदजन्ये इन्द्रियादिव्यापारानधीन इति 'केचित्'। पुनः शिवः कीदृशः इ[illegible]—'लेशे'ति। 'लेशा' अल्पापि या'ऽदृष्टि'-र्विशेषादर्शनं 'तन्निमित्त'का या 'दुष्टि'र्दो(र्दुष्टयो दो)षा भ्रमप्रमादा(द)यस्तेषां 'विगम'स्तदत्यन्ताभावसम्वन्धस्तेन तज्ज्ञानेन 'प्रभ्रष्टा' निरस्ता अप्रामाण्य'शङ्का'रूपा'स्तुषा' यत्र स तथा। एवंभूते तत्राप्रामाण्यशङ्का(नि?)रूपकलङ्कवस्ति(द्भ): पाष(ख)ण्डैः 'किम्मे' कर्त्तव्यमिति? अथवाऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कविषयै'र्मन्व'ादिभिः किं, नास्य तैरन्यथासिद्धिरिति भावः। यद्वा, 'निविष्टः' कृतिविपयतामाप्तौ निखिलानां प्रस्ताविनां वस्तूनां 'क्रमो' यस्य, क्रमवन्ति तानि वस्तूनीति यावत्, 'कृदभिहित' इति 'न्यायात्', तत्र भगवति 'शङ्कोन्मेषकलङ्क'कारिभिः पापण्डैः किं कर्त्तव्यम्? [illegible] 'साक्षात्कारिणि' निखिलगोचरसाक्षात्कारवति, 'नित्ययोगिनि' नित्यमणि-[illegible]शालिनि, 'परद्वारानपेक्षस्थितौ' इतरोपदेशाद्यनपेक्षघटादिविश्वनिर्माणसमर्थे, 'भूतार्थो' यथार्थो'ऽनुभवो' यस्य स तथा॥६॥

॥ इति न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाविवेके चतुर्थस्तवकः॥४॥

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमेतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत्; न ह्येष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति। तथा हि—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥१॥

क्षित्यादि कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वादिति ॥१॥

आ[illegible]टीका

'तत्साधकप्रमाणाभावादि'ति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिमीश्वरे प्रमाणमभिधाय निराकर्तुमुपक्रमते 'नन्वि'ति। 'सर्वमि'ति। पूर्वोक्तान्यथासिद्ध्यादिनिराकरणरूपमित्यर्थः। 'स्थाणु'रीश्वरो दारुविशेषः। 'अन्धो' युक्तिहीनो नेत्रहीनश्च। 'कार्ये'ति। क्षित्यादिलक्षणात् कार्यात् ईश्वरोऽनुमेय इत्यर्थः। 'आयोजनं' सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकोत्पादकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म। तद्धि परमाणुद्वयं संघट्टयति इत्यर्थः। 'स्मृ(धृ)ति'र्ब्रह्माण्डभूगोलकादिधारणम्, आदिपदात् संहरणं गृह्यते। न हि तदपि ईश्वरादन्यस्मात् सम्भाव्यते। 'पदादि'ति। व्यवहारादित्यर्थः। पद्यते हि व्यवहाराङ्गमर्थस्तेन पटादिनिर्माणे नैपुण्यं कुविन्दादीनां वाग्व्यवहारश्चाद्यो नेश्वरं विनेत्यर्थः। 'प्रत्ययत' इति। विश्वासादित्यर्थः। न ह्यन्यत्र विश्वासः सम्भवतीत्यर्थः। 'श्रुतेरि'ति। सर्वज्ञेन प्रणीता वेदा वेदत्वात्; यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी। 'वाक्यादि'ति। वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वादस्मदादिवाक्यवदित्यन्वयी वा हेतुरभिमतः। 'संख्याविशेषादि'ति। द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वत्रित्वादिसंख्याविशेषादित्यर्थः। न हि साऽस्मदाद्यपेक्षा-वुद्धिजन्येति भावः। यद्वा, 'कार्यं' तात्पर्यं ततोऽपि ईश्वरसिद्धिः। 'आयोजनं' सहस्रशाखवेद-योजना। न हि साऽर्वाचीनसाध्येति भावः। 'धृतिः' समस्तवेदधारणं, न तदप्यस्मदाद्यधीनम्। आदिपदात् सहस्रशाखवेदाध्यापनं संगृहीतम्। 'पदादि'ति। ईश्वरादिपदमीश्वरवाचकं पदं प्रमाणम्। 'प्रत्ययत' इति। लिङ्ग(ङ)ादिप्रत्ययात् पुमभिप्रायपरादित्यर्थः। 'श्रुतेरि'ति। श्रुतिरेव 'विष्णुसंहिता'-'रुद्राध्याय'रूपात्र प्रमाणमित्यर्थः। 'वाक्यादि'ति। यद्वाक्यं यत्संसर्गप्रतिपादकं तत्तज्ज्ञानपूर्वकम्। तच्च वेदार्थगोचरज्ञानमीश्वरनिष्ठमेवेत्यर्थः। 'संख्याविशेषादि'ति। 'संख्या' समाख्या कठकालापादिरूपा, सा च तत्तद्रूपेण तत्तच्छाखाध्ययन[illegible]ना, तत्र चेश्वरादन्यो न क्षमः। तदुक्तं 'समाख्यापि च शास्त्राणां नाद्यप्रवचनादृते' इति। [1]'सर्वविदव्यय' इति। नित्यसर्वज्ञ इत्यर्थः।

'क्षित्यादी'ति। जन्यकृत्यजन्यं जन्यमित्यर्थः। न च क्षित्यादीनामप्यदृष्टद्वारकजन्य-कृतिजन्यत्वमस्तीति वाच्यम्। अदृष्टजनककृतेन दृष्टेनैवान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वात्। 'कर्तृपूर्वकमि'ति। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविषयीभवदुपादानकमित्यर्थः। 'कार्यत्वादि'ति। समवेतत्वादित्यर्थः ॥१॥

---

[1] Saṅkara Miśra reads 'सर्व-' for 'विश्व-'.

विवेकटीका

'तत्साधकप्रमाणाभावादि'ति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति—'नन्वि'ति। 'ईश्वरे' तत्त्वेन त्वदभिमते प्रमाणसम्भवे 'सर्वमेतत्' तत्र बाधकनिराकरणादि। 'तदेव' तत्र प्रमाणमेव। 'भा(स्था)णो'र्भगवत उच्चैः काष्ठस्य च 'नापराधो' न दोषः। अर्थयुक्त्या नेत्रेण च हीनः। 'स्थातुं(णुं)' य(द्यपि प्रमाणं) 'न पश्याम' इति। 'एनमि'त्यनु(यु)क्तोपालम्भः। तथापि प्रमाणदर्शनवति स्थाणुप्रमाणो(प)दर्शनं स्थाणुदर्शनपरमित्यभिप्रायेणेदम्। ननूपालम्भमात्रान्न वस्तुसिद्धिरत आह—'तथा ही'ति।

'कार्ये'त्यादि। एभ्यो हेतुभ्यः परोक्षेभ्यो वा अनुमितिकारणीभूतपक्षधर्मताज्ञान-विषयत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वात् तस्य च पक्षसाधारण्यात् 'विश्ववित्'साध्ये ज्ञाप्यः वेदनसमवायिनैवाव्ययस्य प्राप्तत्वेऽपि वेदनविशिष्टेऽव्ययत्वविधानाद्वेदन[96a]स्याप्यव्ययत्वलाभायोक्तम् 'अव्यय' इति। तत्र क्षित्यादिकं पक्षीकृ... कर्तृजन्यत्वानुमानपक्षविधया तदुपादानं पक्षयित्वा प्रत्यक्षादिविषयत्वानुमाने हेतुविधया कार्यस्य ज्ञापकत्वम्, एवमाने(यो)जनादावपि यथायथं बोध्यम्। अत्र कार्यादिपदस्य प्रत्येकमर्थद्वैविध्यात् अष्टादशपदपदस्यार्थभेदमादायाधिका अपि हेतवो बोध्याः। अत्र क्षित्यादिकं क्षितिर्वा कार्यम(ा)त्रं वा साक्षात्कारित्वनिरूपक-विषयताशालिज्ञानचिकीर्षाकृतिविषयवृत्तित्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् योगिज्ञानस्यापि तथात्वोपगमे संस्काराजन्यत्वेन साक्षाददृष्टाजन्यत्वेन वा ज्ञानं विशेष्यं, निरुक्तोपादानादि वा तद्विषयः कार्यात् तन्तुवदिति प्रयोगः। क्षित्यादित्व(क)ञ्च स्वजनकादृष्टजनकभिन्नकृतिजन्य-भिन्नत्वं स्वस्य प्रतियोगिपरत्वेऽजन्यवारणाय जन्यत्वमपि निवेश्यं, जन्यताविशेषणवशात्(विशेष-निवेशाच्च) न कृतिसाक्षात्काराद्यसंग्रहः, क्षितिमात्रस्य पक्षत्वे च पक्षसमे व्यभिचारसंशयः पक्ष इव न दोषाय, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च कार्यमात्रस्य पक्षत्वेऽपि नांशतः सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वेऽपि कार्यत्वं साध्यसमानाधिकरणमिति ज्ञानेऽपि कार्यं सकर्तृकमिति बुद्धेरभावान्न सिद्धसाधनम्। सत्त्वविशेषितयोः ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वयोरन्यतरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽन्यतरस्य वा हेतुत्वे ध्वंसत्वप्रागभावत्वे चाखण्डोपाधी अनुयोगिताविशेषो वा गन्धानाधारसमयावृत्त्यभावत्वं प्रागभावत्वं कादाचित्कत्वे सति गन्धानाधारसमयवृत्तिध्वंसत्वम्। 'आयोजनं' सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकासमवायिकारणजनकम् कर्म प्रयत्नवत्संयोगजं स्पन्दत्वात्, चेष्टावत्। तत्समवायी वा तदनुकूलप्रयत्नवत्संयोगी, तादृशप्रयत्नविषय एव वा तादृशक्रियावत्त्वात् शरीरवदित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं गुरुद्रव्यापतनं प्रयत्नाधीनं गुरुद्रव्यपतनत्वात् वियति विहङ्गमापतनवत् तादृशं वा द्रव्यम् आपातप्रयोजकप्रयत्नविषयः, गुरुत्वे सति अपतनवत्त्वात्, वियति विहङ्गमवत्। 'आदि'पदात् संहरणग्रहणम्। तत्र ब्रह्माण्डादिद्व्यणुकपर्यन्तस्य नाशः प्रयत्नाधीनः नाशत्वात् पाट्यमानपटनाशवत्। तादृशं (वा) वस्तु प्रयत्नाधीननाशप्रतियोगि विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्। 'पदं' पद्यते प्राप्यते ज्ञायते (वा) व्यवहाराङ्गमर्थोऽननेति व्युत्पत्त्या पटादिनिर्माणम्, पटादिपदसङ्केतस्तत्पत्वा(?)ल्लिपितत्क्रमव्यवहारश्च सजातीय-ज्ञानाधीनज्ञानपूर्वकः तत्त्वात् इदानीन्तनस्वयंकल्पितनिर्माणवत्; इदानीन्तनपदसङ्केतवत् इदानींकल्पितलिपितत्क्रमव्यवहारवच्चेति वा। 'प्रत्ययः' प्रामाण्यं निष्कम्पव्यवहारविषयजातीयं निर्माणकर्मत्वात् सङ्केतवत्त्वात् तथाविधव्यवहारवि(ष)यत्वात् शिल्पिविशेषनिर्मि[96b]तापूर्वपदार्थवत्, इदानीन्तनसङ्केतविषयवत्, इदानीन्तन-

कल्पितलिपितत्क्रमव्यवहाराच्चेति वा। 'प्रत्ययः' प्रामाण्यं, निष्पन्न(ष्कम्प)व्यवहारानुकूलप्रतीतेरेव तदधीनत्वात्। वेदा वक्तृयथार्थज्ञानपूर्वकाः प्रमाणशब्दत्वात् तादृशलौकिकवाक्यवत् वेदजन्या वा शाब्दप्रमावत् यथार्थधीजन्यशाब्दप्रमात्वादिति वा लौकिकवाक्यजप्रमावत्। 'श्रुति'र्वेदः। तथा च वेदाः सर्वज्ञपूर्वकाः वेदत्वात्, यो न सर्वज्ञपूर्वको नासौ पूर्वको वेदः, यथा आकाशमिति व्यतिरेकी। यद्वा, वेदकर्त्ता सर्वज्ञः वेदकर्त्तृत्वात् ; यो न सर्वज्ञः नासौ वेदकर्त्ताऽहमिव। 'वाक्यं' वेदरूपं, वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, तादात्म्येन वाक्यमेव वा हेतुः, अस्मदादिवाक्यवत्। 'संख्याविशेषः' सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणासमवायिकारणद्वित्वत्रित्वानि अपेक्षाबुद्धिजानि एकत्वान्यसंख्यात्वात् मतवत्, तादृशद्व्यणुकत्र्यणुकानि वा अपेक्षाबुद्धिविषयैकत्ववन्ति, एकत्वान्यसंख्यावत्त्वात् घटवदिति वा। पक्षान्तरे, 'कार्यं' तात्पर्यं, कृतिवाचकधातोः 'कृत्ययु(ल्यु)टोऽन्यत्रापि चे'त्यनुशासनात्। कृतिकारणेच्छैव कार्य्यं, तच्च विशेषपरमिति तात्पर्यलाभः। तथा च वेदाः तात्पर्यपूर्वकाः प्रमाणशब्दत्वात् मतवत्, तात्पर्यं क्वचिदाश्रितम्, इच्छात्वात् मतवदित्यनुमानादितरबाधसहकारेण भगवत्सिद्धिः। 'आयोजनं' वेदानां मिथोयोजना (तद्)व्याख्येति यावत्। तथा च वेदाः केनचिद्व्याख्याताः महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात् मन्वादिवत् इत्यनुमानेन सिद्धव्याख्याकर्त्तृतया तत्सिद्धिः। 'धृति'र्धारणं, यन्मेधेति गीयते। तथा च वेदाः तादृशज्ञानविषयाः महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात्, न स्मृतिवत् इत्यनुमानं लाघवात्तादृशैकज्ञानविषयतां विषयीकरोति। तादृशज्ञानाश्रयतया च तत्सिद्धिः। 'आदि'-पदादध्यापनग्रहणम्। वेदाः स्वतन्त्राध्यापनविषयजातीयाः अध्यापनविषयत्वात् मतवदित्यनुमाने तादृशाध्यापनाश्रयतया तत्सिद्धिः। 'पदम्' ईश्वरादिपदम्। तानि पदानि एकार्थप्रतिपादकानि पर्यायतया तदभियुक्तैरनुशासितत्वात् अक्षादिपदवदित्यनुमानम्, इतरबाधसहकाराद्यमर्थमालम्बते, स एव भगवान्, एवं वेदेऽपि अस्मदादिपदं दृश्यते, तस्य च स्वतन्त्रस्योच्चारयितृवाचक(क्य)तया ततोऽपि (तत्)सिद्धिः। 'प्रत्ययो' लिङ्प्रत्ययः, स चाप्तेच्छावाचकः। तथा(च) वैदिका 'लिङ् आप्तेच्छावाचिके'ति विधिलिङ्त्वात् मतवदित्यनुमानम् (आप्तं) भगवन्तमालम्बत इति। 'श्रुति'र्वेदः, स एव भगवति प्रमाणं, वक्ष्यमाणनिखिलवेदानां तत्र तात्पर्यावधारणात्। 'वाक्यं' स्वर्गकामादिवाक्यं वाक्यार्थज्ञानवद्वक्तृकं सतात्पर्यकवाक्यत्वात् मतवदित्यनुमितवाक्यार्थज्ञानाश्रयतया तत्सिद्धिः। 'संख्या' क(ठ)कालापादिशाखाव्यवस्थावत् कर्त्तृतयापि तत्सिद्धिः ॥१॥

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥२॥

तथा हि—अत्र ये शरीरप्रसङ्गमुद्भावयन्ति, कस्तेषामाशयः ? किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वम् ; ततः शरीरव्यावृत्तेरकर्तृत्वम्। अथ क्षित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वम्। यद्वा, शरीराजन्यत्वादकार्यत्वं, तत एव वाऽकर्तृकत्वं, परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्तिप्रदर्शनमात्रं वेति ? तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः। तृतीये तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यां तु न प्रसङ्गः। चतुर्थे बाधानैकान्तिकौ। पञ्चमे त्वसमर्थविशेषणत्वम्। षष्ठेऽपि नागृह्यमाणविशेषया व्याप्त्या

बाधः। न चागृह्यमाणविशेषव्याप्त्या गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम्। अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरिग्रहो विशेषः। कर्ता शरीरी, विपरीतो न कर्तेति चाऽनयोस्तद्विरहः।

ननु यत् बुद्धिमद्धेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे, यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमद्धेतुकमपि न भवतीति विपर्ययनियमोऽपि स्यात्। तथा च पक्षधर्मताऽपि लभ्यते इति चेन्न। गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः। अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात्। हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्तृव्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्युक्तम्। स्वस्य च पक्षधर्मे उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात्।

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वं वेदितव्यम्। न हि यद्व्यावृत्तिर्यदभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्तुमशक्या, तत् तस्य व्यापकं नामेति। विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलम्भेन, तदसिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारानुपलम्भेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति।

स्यादेतत्। अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो यतः शरीरिकर्तृकत्वमनुमीयते। तथा च तत्प्रयुक्तामेव व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात्। न स्यात्। न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्। तथा सति सौरभ[1]कटुत्वनीलिमाऽऽदिविशेषे सति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्। किं नाम साधकसामान्ये साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्तमाने तद्विशेषः साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेत, न तु विशेषे सति सामान्यमकिञ्चित्करम्; तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात्। सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वह्निर्दृष्टो, न तु विशेषं विहाय कार्ये कर्तेति चेन्न। कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यकारणसामान्ययोः प्रतिबन्धमन्यथा कुर्यादिति। किं न दृष्टं कार्यं कारणमात्रे, अङ्कुरो बीजे, तद्विशेषो धान्ये, तद्विशेषः शालौ, तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके। क्व वा दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि। तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात्सिद्धत्येव। अवश्यञ्चैतदेवमङ्गीकर्तव्यम्। अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्यत्वमिति परमार्थः। तत्राऽऽकाशादेर्विपक्षात् किं कर्तृव्यावृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्तेरिति सन्दिह्यते। तदसत्। कर्तुरपि कारणत्वात्। कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पत्तिं प्रति प्रयोजकत्वात्। अन्यथा कारणत्वव्याघातात्, करणादिविशेषव्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गाच्च। कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या

कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत कारणव्यावृत्त्या ? एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसमवायिव्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति । कार्यत्वात्कारणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न सिध्येत् । कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितम्, तदेव त्वसिद्धमिति चेत्; किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्ता, प्रस्तुते वोदासीन एव साधयितुमुपक्रान्तः ? तस्माद् यत्किञ्चिदेतदपीति ।

ननु कर्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत्? तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वाराभावात् । न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याऽभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति ।

तदयं प्रमाणार्थः—परमाण्वादयो न साक्षाच्चेतनाधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात् । यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं न तदेवं, यथाऽस्मच्छरीरमिति । नापि परम्परया अधिष्ठेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्मच्छरीरवत् । व्यतिरेकेण वा दण्डाद्युदाहरणम् । एवं क्षित्यादि 'न चेतनाधिष्ठितहेतुकं', शरीरेतरहेतुकत्वादित्यतिपीडया सत्प्रतिपक्षत्वम् । अपि च— पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानार्थमपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारकत्वेन ? न पूर्वः, तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात् । न ह्यस्य ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति सम्भवति । न चाधिष्ठितानामधिष्ठात्रन्तरापेक्षा, तदर्थमेव । तथा सत्यनवस्थानादेवाऽविशेषात् । न द्वितीयः, अधिष्ठातृत्वस्याऽनङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः । न च हेतुत्वेनेव तस्यापेक्षाऽस्त्विति वाच्यम् । एवं तर्हि यत्कार्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकर्तृकमिति । तथा च तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात् । किञ्चाऽनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत् कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम् । न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते, येन तन्निवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्तते इति ।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते । तथा हि—साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं, यत् प्रसज्यते ? यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं, तदिष्यत एव । न च ततोऽन्यत्प्रसञ्जकमपि । अथेन्द्रियाश्रयत्वम् ? तन्न । तदवच्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रियाणामुपयोगात् । अनवच्छिन्ने प्रयत्ने नाऽयं विधिः, नित्यत्वात् । अत एव नाऽर्थाश्रयत्वम् । न हि नित्यज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा यत्नमपेक्षते, तस्य कारणविशेषत्वात् । न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि; विशेषादर्शनाभावे मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्माधर्मयोरसत्त्वात् ।

तस्मात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात्, स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति इयं साध्याविशिष्टम्। अनिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति त्रयमप्यन्यथासिद्धम्। अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि, भोक्तृकर्मानुपग्रहादभोगायतनमपि, स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यानुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात्। अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपि स्यादिति को विरोधः? तथा च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति साध्यसमः। इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वात् भोगायतनेतरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम्। कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वाच्छरीरेतरजन्यमपि स्यात्। अचेतनहेतुकत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपीति को विरोधः? अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः। न हि चेतनानधिष्ठितहेतुकत्वं क्वचित्प्रमाणसिद्धम्। न चाचेतनाऽधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात्। गगनादेरपि सपक्षाद्व्यावृत्तेः।

यत्पुनरुक्तं, कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति, तत्र कारकतयेति कः सन्देहः? किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः। तदेव चाधिष्ठातृत्वम्।

यत्त्वधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति। तत्किं कुविन्द उद्धार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽऽपाद्यते? न प्रथमः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। न द्वितीयः, परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात्, न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः। न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात्। तथाऽप्येकाधिष्ठितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत्; हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा? । नाद्यः, ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात्। कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात्। न द्वितीयः, कार्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात्। एकाधिष्ठानेनैव कार्यं स्यादिति चेत्; स्यादेव। तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम्। परिमाणं प्रति सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ सम्भूयकारित्वोपपत्तेः। अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत्; इहापि किञ्चिद्भविष्यतीति। न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसंक्षोभादिसाध्यो भोगः सिद्ध्येदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनुमन्यते; तदर्थमात्रत्वादैश्वर्यस्येति।

यत्त्वनित्यप्रयत्नेत्यादि, भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्ननिवृत्ताविव बुद्धिरपि निवर्तेत। न त्वेतदस्ति, उदासीनस्य प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसद्भावात्। हेतुभूता बुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न। उदासीनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतुत्वात्। कारकविषया बुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न। उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात्। न हि घटादिकमकुर्वन्तश्चक्रादिकं नेक्षामहे। हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न। अयतमानस्यापि

दुःखहेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात्। चिकीर्षाहेतुभूतोऽनुभवो निवर्तते इति चेन्न। केनचिन्निमित्तेनाकुर्वतोऽपि चिकीर्षातद्धेतुबुद्धिसम्भवात्। अनपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिर्निवर्तते इति चेत्; न तर्हि बुद्धिमात्रम्। तथा चानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ तदेव निवर्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम्। तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्वसाध्यपक्षे परीहारः। सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नास्ति, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्। एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववत् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगतकार्यत्वमुपाधिरिति निरस्तम्। यो हि बुद्ध्या शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिं, बुद्धिनिवृत्त्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्, स एवं कदाचिदुपालभ्यः। वयं त्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिकारकप्रयोक्तारं कार्यादेवानुमिमाना नैवमास्कन्दनीयाः, तत्र तस्यानुपाधित्वात्। न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव मतिमपेक्षते; विषयलाभार्थमप्यपेक्षणात्। ततः प्रयत्नाद्बुद्धिः, तन्निवृत्तेश्च प्रयत्ननिवृत्तिः सिद्ध्यत्येवेति विस्तृतमन्यत्र। कार्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य एव प्रयत्नो निवर्तते, न नित्यः। नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्तते, नानित्या। न हि तया तस्य विषयलाभसम्भवः, शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ सर्वानुपपत्तेः। शरीराजन्यत्ववच्चाऽनित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः ॥२॥

आमोदटीका

अत्र 'कण्टकोद्धार'प्रकारमाह 'न बाध' इति। ईश्वरो न कर्ता अशरीरत्वादिति व्यापकानुपलब्धिबाधस्तावन्न भवति, 'अस्य' कार्यत्वस्य हेतोरीश्वररूपधर्मिसिद्ध्यर्थ'मुपजीव्यत्वात्'। न च क्षित्यादि न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादि वा प्रतिरोधोऽपि अस्य व्यर्थविशेषणतया दुर्बलत्वात्। व्याप्त्या शरीरी कर्ता विषयीक्रियत इति 'विरोधो'ऽपि ईश्वरसिद्धौ सिद्धत्वादेव, असिद्धौ तु विरोधनिरूपकाभावादेव नास्ति। व्याप्यत्वासिद्धेर्निबन्धनं विपक्षबाधकाभाव उपाधिशङ्का च, तदुभयाभावात् साऽपि नास्ति। आश्रयासिद्धेस्तु ति(नि ?)बन्धनमाश्रयाभावः, सन्देहसिषाधयिषयोश्चाभावः, सोऽपि नास्तीति भावः।

'शरीरप्रसङ्गमि'ति। ईश्वरो यदि कर्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादिप्रसङ्गमित्यर्थः। 'अ(त)त एवे'ति। शरीराजन्यत्वादेवेत्यर्थः। यद् यत् कार्यं तत्तत् सकर्तृकमिति 'परव्याप्तिः', यच्छरीराजन्यं तन्न सकर्तृकमिति 'तद्विपरीतव्याप्तिः', 'स्तम्भनं' फलाजनकत्वम्। ईश्वरपक्षकयोरनुमानयोरीश्वरासिद्ध्या वाश्रयासिद्धिः, तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधः, ईश्वरस्य शरीरित्वसाधनेऽपसिद्धान्तः, ईश्वरस्यापि कर्तृपदार्थत्वात् प्रतिज्ञाविरोधश्चेत्याह 'प्रथमे'ति। 'तृतीय' इति। क्षित्यादिकं शरीरकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रेत्यर्थः। व्याप्तिरेव तादृशी नास्तीत्यर्थः। 'चतुर्थ' इति। क्षित्यादिकमकार्यं शरीराजन्यत्वात् इति बाधितमङ्कुरादावनैकान्तिकमेवमभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तश्चेत्यर्थः। 'पञ्चम' इति। क्षित्यादिकं न सकर्तृकं

शरीराजन्यत्वात्। अत्राजन्यत्वमात्रं व्याप्य शरीरन्तु विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। 'षष्ठ' इति। परव्याप्तिस्तम्भनं बाधनं वा प्रतिरोधो वा। आद्ये(च) बलवत्ताभावः, अन्त्ये पक्षधर्मताऽनुपग्रहेण हीनबलत्वमित्यर्थः। एतदेवाह 'कर्त्ते'ति। क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्धेतुकं शरीराहेतुकत्वादिति व्यतिरेकिणि पक्षधर्मतासम्पत्तिरस्त्येवेत्याशङ्कते 'नन्वि'ति। नेदमनुमानं केवलव्यतिरेकि गगनादावन्वयदर्शनादित्याह 'गगने'ति। नन्विदमन्वयव्यतिरेकि स्यात्, को दोष इत्यत आह 'अन्वये वे'ति। विशेषणासामर्थ्यं स्फुटयति 'हेतुव्यावृत्ती'ति। ननु विशेषणासामर्थ्येन किमाप(य)तमत आह 'व्याप्त' इति। विशेषणान्तर्भावेण व्याप्तिरेव नास्तीति भावः। 'न त्वन्य' इति। व्याप्तिरहित इत्यर्थः। ननु क्षित्यादिकं न सकर्तृकं कर्तृव्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारेण व्यापकानुपलब्धिबाधः सत्प्रतिपक्षो वाऽस्तु इत्यत आह 'एतेने'ति। शरीरादीनां व्यापकत्वमभिप्रेत्य यदि व्यापकानुपलब्धिरुच्यते, तदा विशेषणासामर्थ्यं व्यापकान्तरं चानिर्णीतमिति तद्रहितत्वं सन्दिग्धासिद्धमित्यर्थः। एतदेवाह—'न ही'ति। यस्य व्यापकस्य व्यावृत्तिर्यदभावे स कर्तृत्वाभावे सामान्यस्यानिर्णयात् स्वरूपासिद्धेर्विशेष्यशरीराजन्यत्वादौ प्रयुक्ते व्यर्थविशेषणत्वान्नोपसंहारः सम्भवतीत्यर्थः। यद्यपि पक्षधर्मतासम्पादकमेव शरीरं विशेषणमस्तु क्षित्यादावजन्यत्वाभावात्, तथापि हेतौ विशेषणं यदुपादीयते तद्व्यभिचारवारकमेव। अत एव गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्येवकारान्तर्भावेणैव गन्धादिषु मध्य इत्यस्यापि विशेषणत्वम्। अन्यथा गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं विशेष्यमेव नास्ति यस्येदं विशेषणं स्यात्। अत एव 'येन विशेषणेने'त्यभिधानमतीव तुच्छमेव। लक्षणन्तु अयोगान्ययोगव्यवच्छिन्नमेव व्यवहारमितरभेदं वा साधयति। तेनायोगव्यवच्छेदार्थमव्याप्तिवारकमपि विशेषणमुचितम्। यथा 'शब्देतरोद्भूतविशेषगुणाना(श्र)यत्वे सति ज्ञानकरणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमि'त्यत्र 'शब्देतरे'ति विशेषणम्। 'सिद्धासिद्धयोरि'ति कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे 'विशेषे'ति। 'अवान्तरे'ति। घटत्वपटत्वादिरेवेत्यर्थः। 'उपजीवेदि'ति। कार्यत्वमपि तत्र सकर्तृकत्वं साधयेदित्यर्थः। 'न ही'ति। कार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्बाधकं नास्ति, विशेषस्योपाधित्वमेव यदि बाधकं तदा धूमाद्यनुमानं न स्यादित्यर्थः। ननु सुरभिधूमत्वादिकमपि लिङ्गमनुमापकमेव, तथा च कुतोऽत्र व्यर्थविशेषणत्वमत आह 'किन्नामे'ति। वह्निमात्रं यत्रानुमेयं तत्र सुरभिधूमत्वं व्यर्थविशेषणत्वादलिङ्गमेव, चन्दनप्रभववह्निविशेषानुमितौ तु तल्लिङ्गमेवेत्यर्थः। तदेवाह—'तद्विशेष' इति। ननु विशेषयोरेव व्याप्तौ किं सामान्यव्याप्त्या इत्यत आह—'नन्वि'ति। 'विशेषान्तरे'ति। तथा च तदेव विशेषान्तरं तत्रोपाधिः स्यादिति अपर्यवसानमित्यर्थः। ननु यत्र यं विशेषमपहाय सामान्यं दृष्टं तत्र स विशेषो न तन्त्रम्। प्रकृते शरीरजन्यत्वं विशेषमपहाय कर्तृसामान्यं न दृष्टमिति स विशेषस्तत्र तन्त्रमेवेत्याह 'सौरभे'ति। 'कार्यविशेष' इति। घटत्वादिकं कुलालादिजन्यत्वे व्यवतिष्ठतां कार्यत्वसामान्यं कर्तृसामान्यमनुमापयत् नाभासमित्यर्थः। विशेषव्याप्तेः सामान्यव्याप्त्यपवादकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति 'किन्ने'ति। 'कारणमात्र' इति। लिङ्गमित्यध्याहारः। एवमुत्तरत्रापि। 'तद्विशेषो' धान्याङ्कुरः, 'तद्विशेषः' शाल्यङ्कुरः 'तद्विशेषः' कलमाङ्कुरः। नत्व(न्व)शरीरः कर्ता चेति दुर्घटं, कुत्राप्यदर्शनादत आह 'क्व चे(वे)'ति। अणुश्च द्रव्यसमवायिकारणञ्च नित्यञ्च रूपं रूपासमवायिकारणञ्चेति यथान्यत्रादृष्टमपि पक्षधर्मताबललभ्यं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। 'सिद्धत्येवे'ति। अणुद्रव्यं नित्यञ्च रूपमित्यनुषङ्गः। अनङ्गीकारे दण्डमाह 'अन्यथे'ति। कार्यत्वा-

वच्छिन्नं यदि कारणजन्यं न स्यादित्यर्थः। सकर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वमन्यथासिद्धमिति शङ्कते 'स्यादेतदि'ति। यद्व्यावृत्त्या यस्य व्यावृत्तिस्तदेव तस्य व्यापकमिति भावः। 'करणादी'ति। एवं सन्देहे करणाद्यपि कार्यव्यापकं न स्यादिति कार्यत्वात् सकरणत्वादिकमपि नानुमीयेतेत्यर्थः। 'सर्वमिदमि'ति। कर्तृव्यावृत्त्या कार्यव्यावृत्त्यादिकमित्यर्थः। कर्ता न कारणं किन्तु कृतिः कारणमिति भावः। 'तत् किमि'ति। कुलालेन कृतोऽयं घटः, कुविन्देन कृतोऽयं पट इति लौकिकपरीक्षकप्रतीतिबलात् कर्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः। 'प्रस्तुत' इति। क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानादुदासीन एव कर्ता किन्न सिद्ध्यतीति वाभिमतमित्यर्थः। 'एतदि'ति। कर्तुरकरणत्वाभिधानमित्यर्थः। 'शरीरवदि'ति। तद् यथा साक्षादधितिष्ठतीत्यर्थः। 'दण्डादिवदि'ति। यथा दण्डादि शरीरद्वाराधितिष्ठतीत्यर्थः। 'परमाण्वादीनामि'ति। साक्षादधिष्ठेयस्यैव शरीरत्वादित्यर्थः। 'द्वाराभावादि'ति। तत्र शरीरस्य द्वारस्य त्वयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः। 'साक्षादधिष्ठेयस्ये'ति। शरीरस्येत्यर्थः। 'शरीरेतरत्वादि'ति। शरीरतदवयवेतरत्वे सति रूपवत्त्वादित्यर्थः। तथा च मनसि प्राणवायौ शरीरावयवे च न व्यभिचारः। साक्षादधिष्ठेयत्वं च शरीरक्रियामद्वारीकृत्याधिष्ठेयत्वम्। शरीरक्रियानपेक्षव्यापाराश्रयत्वं नैयायिकमतेऽन्वयाभावाद्व्यतिरेकमाह 'यदि'ति। 'न तदेवमि'ति। न तच्छरीरतदवयवेतरदित्यर्थः। 'नाऽपि परम्पराधिष्ठेया' इति। शरीरद्वाराऽपि नाधिष्ठेया इत्यर्थः। 'स्वव्यापार' इति। द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकक्रियायाम्। न हि तत्र शरीरं द्वारं त्वयेष्यत इत्यर्थः। 'व्यतिरेकेणे'ति। यत् परम्पराधिष्ठेयं तत् स्वव्यापारे शरीरापेक्षं यथा दण्डादिः। कारणपक्षकमुक्त्वा कार्यपक्षकमाह 'एवमि'ति। 'शरीरेतरहेतुकत्वादि'ति। शरीराहेतुकत्वादित्यर्थः। अन्यथा घटादौ व्यभिचारः स्यात्। 'अतिपीड़ये'ति। यथाश्रुतहेतौ व्यभिचारस्य शरीराहेतुकत्वादिति हेतौ विशेषणवैयर्थ्यस्य स्फुटत्वात् यद्यपि न सत्प्रतिपक्षता, तथापि परमाण्वादीनां साक्षादधिष्ठेयत्वपरम्पराधिष्ठेयत्वनिरासादयं सत्प्रतिपक्षो निर्वहेदित्यतिपीड़ार्थः। सिद्धसाधनमभिधातुमुपक्रमते 'अपि चे'ति। कुविन्दादीनामधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमात्रेण वाऽपेक्षेति विकल्पार्थः। नन्वीश्वरः पटादिकरणं कथमधितिष्ठेदित्यत आह 'न ही'ति। 'न व्याप्नोती'ति। न विषयीकरोतीत्यर्थः। नन्वीश्वराधिष्ठितमपि कुविन्दोऽधितिष्ठेदित्यत आह 'ने'ति। 'अविशेषादि'ति। अधिष्ठिताधिष्ठानं प्रत्यविशेषात् चेतनानन्त्यमेकस्मिन्नपि कार्ये स्यादित्यर्थः। 'अनङ्गत्वे'ति। अधिष्ठातृपूर्वकत्वं क्षित्यादौ साध्यते। तच्च पटादौ नास्ति, तत्र तेषां कारणत्वेनैवापेक्षणादिति साध्यवैकल्यमित्यर्थः। ननु कुविन्दादयोऽपि हेतुत्वेनैव पटादिभिरपेक्ष्यतां, तथापि चेतनपूर्वकत्वं तत्र पर्यवस्यतीत्याह 'न चे'ति। इदानीमुपक्रान्तं सिद्धसाधनं स्फुटयति 'एवं तर्ही'ति। क्षित्यादिकं बुद्धिमत्पूर्वकं कार्यत्वादित्यत्रानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिमाह 'किञ्चे'ति। ननु नित्यप्रयत्नपूर्वकत्वं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये तदोपाधिः स्यात्, यदि स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकं साधयेत्। अनित्यप्रयत्नस्य च बुद्धिं प्रत्यकारणत्वेन तन्निवृत्तौ कथं बुद्धिर्निवर्तताम्? भवतु कारणत्वं, तथापि तन्निवृत्तौ कार्या बुद्धिर्निवर्ततां न त्वकार्येत्यत आह 'न ही'ति। अनित्यप्रयत्नो बुद्धेः कारणत्वे न व्यापकः, किन्तु स्वभावसम्बन्धादेव रूपरसादिवत्; तथा च व्यापकनिवृत्तौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वमपि निर्वर्तिष्यत एव; सा च बुद्धिः कार्याऽकार्या वा स्यादित्यर्थः। शरीरनिवृत्तावपि अकार्या बुद्धिर्न निवर्तत इति त्वया यथोच्यते तथाऽत्र वक्तुमशक्यम्। अनित्यप्रयत्नस्य बुद्ध्या स्वभावप्रतिबद्ध(न्ध)त्वादित्यर्थः। 'प्रागेवे'ति। 'ये शरीरप्रसङ्गमुद्घाटयन्ती'त्यादिना।

'किमिदमि'ति। परमाणवो यदि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयाः स्युरितीश्वरवादिभिरभ्युपगम्यत एव। न चापाद्यापादकयोरत्र भेद इत्यर्थः। ननु तद्भिन्नमेव प्रसञ्जकं वक्तव्यं, तथा च नापाद्यापादकयोरभेद इत्यत आह 'न चे'ति। नत्वि(न्वि)न्द्रियाश्रयत्वमेव परमाणूनां साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनापाद्यं, तथा च नाभेद इत्यत आह 'अथे'ति। अत्रान्यथासिद्धिमाह 'तदवच्छिन्ने'ति। यदवच्छेदेन प्रयत्न उत्पद्यते तदवच्छेदेन ज्ञानजनने भवेदिन्द्रियाणामुपयोगः। प्रकृते तु परमाण्ववच्छिन्ने स्वात्मनि प्रयत्न एव नोत्पाद्य इति कथमिन्द्रियाश्रयत्वं स्यादित्यर्थः। 'विधिरि'ति। इन्द्रियोपयोग इत्यर्थः। 'अत एवे'ति। अथाश्रयत्वलक्षणमपि शरीरत्वं परमाणूनामापाद्यमित्यर्थः। अर्थाश्रयत्वं हि भोगायतनत्वं वाच्यं, तच्चेश्वरे भोगाभावान्नास्तीत्याह 'न ही'ति। 'तस्ये'ति। आयतनस्येत्यर्थः। 'न चे'ति। यद्यप्यापाद्यवाधोऽनुगुण एव, तथापि परमाणौ भोगायतनत्वमापाद्यं तत्र वा दृष्टवत् साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वमुपाधिरिति भावः। भोगसम्भावनां निरस्यति 'विशेषे'ति। तर्कं दूषयित्वा तदुपष्टम्भनं यत् प्रमाणमुक्तं तद् दूषयति 'साक्षादि'ति। साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वमेव हि शरीरेतरत्वेन हेतुना विवक्षितम्। तच्च साध्यमेव। एवं परमाणवो न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयाः इति साध्ये स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वमेव हेतुत्वेन विवक्षितं, तदपि साध्याविशिष्टमेवेत्यर्थः। यदि चेन्द्रियाश्रयत्वं भोगायतनत्वं वा शरीरत्वं विवक्षितं, तदा 'शरीरेतरत्वादि'त्यस्य हेतोरतीन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वादित्यर्थः सम्पद्यते, तदा नैतदुभयं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वं साधयितुमर्हति, अन्यथासिद्धत्वात्। 'स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वादि'त्यस्यापि द्वितीयहेतोः स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वात् भोगायतनानपेक्षत्वादित्यर्थः सम्पद्यते। न चानेनापि परम्परानधिष्ठेयत्वं साधयितुं शक्यतेऽन्यथासिद्ध(त्व)ादित्यर्थः। त्रयाणामन्यथासिद्धिं क्रमेणाह 'अभोगे'ति। ईश्वरे भोगाभावात् परमाण्वादिर्भोगानवच्छेदकः स्यात्, अतीन्द्रियाश्रयः स्यात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयोऽपि स्यात्, न विरोध इत्यर्थः। 'स्पर्शवदि'ति। स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यान्तराप्रेर्यत्वादेव शरीरानपेक्षक्रियः स्यादित्यर्थः। क्षित्यादि चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वा(त्) इत्यतिपीड़या सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तम्। तदपि शरीरपदार्थविकल्पद्वारकं साध्याविशिष्टमन्यथासिद्धञ्च। तत् क्रमेणाह 'तथा चे'ति। अन्यथासिद्धिमाह 'कार्ये'ति। अचेतनहेतुकं चेतनाधिष्ठितहेतुकं भवत्येवेति व्याप्तिः। शरीरेतरजन्यत्वं च कार्यज्ञानानपेक्षत्वप्रयुक्तमतोऽन्यथासिद्धमित्यर्थः। दोषान्तरमाह 'अप्रसिद्धेरि'ति। विशेषणं साध्यं, तथा च न तद्विशेषणिकाऽनुमितिर्न वा व्याप्तिग्रहो न वा सन्देहसिषाधयिषयोरभावात् पक्षत्वमिति। ननु गगनादौ प्रसिद्धश्चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वाभाव एव साध्य इत्यत आह 'न चे'ति। ननु कारकत्वेनैव चेत् कुविन्दादीनां कारणत्वं तदा क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये पटादिर्दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात्; कुविन्दादेरेव तत्र कारणत्वात्, न तु तज्ज्ञानादेरित्यत आह 'किन्त्वि'ति। 'न स्वरूपत' इति। इन्द्रादिवदित्यर्थः। 'कुविन्द उद्धार्यत' इति। पटादौ कुविन्दस्याकर्तृत्वप्रसङ्गः क्रियते, किमीश्वरस्येति विकल्पार्थः। 'अनवस्था चे'ति। अधिष्ठिताधिष्ठानविश्रान्त्यभावात् चेतनानन्त्यं स्यादित्यर्थः। कुविन्दाधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकायातमीश्वराधिष्ठानं चावर्जनीयसिद्धमित्युभयकर्तृकं घटादीत्यर्थः। 'तत्रे'ति। द्वितीयेऽधिष्ठातरीत्यर्थः। ननु परतः प्रमुक्तिं पश्यंश्चेतनः स्वयमुदास्ते, तथा चेश्वरः कुविन्दो वा पटादिकं किमर्थमधितिष्ठतीति शङ्कते 'तथापी'ति। केन हेतुना पटोपादानगोचरमस्य ज्ञानं क्रियत इति प्रश्ने तावदुत्तरमाह 'ईश्वरे'ति। प्रयोजनप्रश्नमुत्तरयति 'कार्ये'ति। तथाप्यन्यतरवैयर्थ्यं शङ्कते

‘एके’ति। प्रत्येकदृष्टसामर्थ्ययोः सम्भेदे द्वयोरपि कारणत्वं दृष्टचरमेवेत्याह ‘स्यादेवे’ति। कुत्र दृष्टमिदमित्यत आह ‘परिमाणमि’ति। ननु(नु) दृष्टान्ते केवलसंख्याद्या इच्छापेक्षया समुदिता वद्धे(?) परिमाणे वैजात्यमवश्यं कल्पनीयम्। अन्यथा परस्परव्यभिचारेण तेषां कारणत्वमेव न स्यात्। प्रकृते तु वैजात्यं नानुभूयत इति शङ्कते ‘अस्ती’ति। एककर्तृकक्षित्याद्यपेक्षया द्विकर्तृकपटादौ तृणारणिमणिजन्यवह्निवद्वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वादाह ‘इहापी’ति। ननु तथापीश्वरः कुविन्दादेः कर्तृत्वं कथं सहते, तद्व्यतिरेकेणापि पटं निष्पादयेत् इत्यत आह ‘न चे’ति।

बुद्धिमद्धेतुकत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नहेतुकत्वस्य उपाधित्वं यदुक्तं तत्राह ‘यत्त्वि’ति। साध्याव्यापकत्वमाह ‘यदी’ति न हि यन्निवृत्तावपि यन्न निवर्तते तत्तस्य व्यापकमित्यर्थः। साध्यं विशिनष्टि ‘हेत्वि’ति। यथाश्रुते दोषमाह ‘उदासीने’ति। उदासीनबुद्धेः कारकविषयत्वमाह ‘न ही’ति। ‘अयतमानस्ये’ति। कण्टकस्पर्शजन्यदुःखसहिष्णोरित्यर्थः। तत्र कृतिश्चेन्नोत्पद्यते नूनं चिकीर्षापि नाभूदतस्तथा विशेषयति ‘चिकीर्षे’ति। ‘केनचिदि’ति। निषिद्धकर्मचिकीर्षोरपि पापभयात् कृतिः परं नोत्पद्यते, यत्र तत्र तादृशशुद्धेः प्रयत्नं विनापि सत्त्वादित्यर्थः। ‘अनपेक्षे’ति। यत्र चिकीर्षायामुत्पन्नायां कृतिरुत्पद्यत एव तादृशचिकीर्षहेतुबुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः। निरपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षाकारणबुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नहेतुकत्वमुपाधिः, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रे साध्ये इत्याह ‘न तर्ही’ति। ‘तस्यैवे’ति। यद्यपि क्षित्यादिकं कृतिमद्धेतुकम्, अत्रानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिः सम्भवत्येव, तथापि ‘अनित्यप्रयत्न’ इत्यत्र व्यर्थविशेषणत्वं व्यावर्त्य सिद्ध्यसिद्धिव्याघातश्चेति भावः। ‘एतेने’ति। तदेव शरीरहेतुकं यत् कार्यं मुक्तिहेतुकमिति यथा त्वयोच्यते तथा तदेव बुद्धिमत्पूर्वकं यत् कार्यं प्रयत्नहेतुकमिति मयाप्युच्यते इति निरस्तमित्यर्थः। पूर्वनिरस्तमप्येतत् प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निरस्यत इत्यपौनरुक्त्यम्। प्रयत्नेन बुद्धिरत्र न साध्यते येन तद्गतकार्यत्वमुपाधिः स्यात्, किन्तु कार्यत्वाद्धेतोस्त्रितयमप्येकवारेण साधयाम इति न परस्परमुपाध्युपाधिमद्भाव इत्यर्थः। ननू(नू)क्तं जन्ये प्रयत्ने बुद्ध्यपेक्षा नाजन्येऽपीत्यत आह ‘न चे’ति। बुद्धिविषय एव प्रयत्नविषय इति नियमात्। बुद्धिमन्तरेण यत्नस्य विषयलाभ एव न सम्भवतीत्यर्थः। ‘ततश्चे’ति। विषयनियमार्थं बुद्ध्यपेक्षाया आवश्यकत्वेन बुद्धिः प्रयत्नव्यापिकेति व्यापकनिवृत्तेर्व्याप्यनिवृत्तिरिति सकर्तृकत्वे साध्येऽपि बुद्धिसिद्धिरित्यर्थः। ‘अन्यत्रे’ति। ‘किरणावल्यामात्मतत्त्वविवेके चतुर्थाध्यायनिबन्धे’ चेत्यर्थः। ‘न हि तये’ति। ‘तया’ अनित्यबुद्ध्या, ‘तस्य’ नित्यप्रयत्नस्येत्यर्थः। बुद्धिश्चेदनित्या, तदा शरीरात् प्राक् सा न स्यात्, तया च विना शरीरं न स्यादिति बुद्धेरनुत्पाद एवायात इत्याह ‘शरीरादेरि’ति। ननु चानित्यप्रयत्नवत्त्वं न चेदुपाधिस्तदाह नित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् क्षित्यादिकमकर्तृकमिति सत्प्रतिपक्षः स्यात् इत्यत आह ‘शरीरे’ति। अत्रापि व्यर्थविशेषणत्वमेवेत्यर्थः ॥२॥

विवेकटीका

पक्षधर्मताबलादशरीरिकर्त्तृसाध्यकानुमानस्य ‘न बाधो’ न कर्त्तृत्व(ा?)व्यापकशरीरबाधात् ईश्वरे कर्त्तृत्वबाधो ‘न,’ ईश्वरो न कर्त्ताऽशरीरि[97a]त्वादित्यादिरूपो न। ‘उपजीव्यत्वात्’ एतदनुमानात् सिद्धं पक्षयित्वा कर्त्तृत्वाभावः साध्यधर्मिग्राहकेण कर्त्तृतयैव तत्सिद्धेर्नेदमुपजीव्यं बाधितुमिष्ट इति(-मर्हति?), प्रसिद्धौ

व्याप्तेर्न व्यतिरेकव्याप्तिनियतत्वेन व्यतिरेके च व्यर्थविशेषणतया व्याप्तेरभावात्, अन्वयेऽपि न व्याप्तिरिति शरीरजन्यत्वं सकर्त्तृकत्वव्यापकतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च न पक्षधर्म इति स्वरूपासिद्धिरित्याखण्डलार्थः। 'यद्व्यावृत्ति'र्यदभावोऽन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहसहकारेण 'उपसंहर्त्तुं' व्याप्यतया निश्चेतुं न शक्यते विशेषस्याशरीरकर्त्तृकत्वस्य क्षित्यादौ सिद्धौ कार्यत्वेन 'सहोपलम्भेन' एकाधिकरणे कार्यत्वशरीरिकर्त्तृत्वाभावयोरुपलम्भेनेति यावत्। तेन कार्यत्वस्य तदभावव्याप्यत्वरूपो विरोधो निरस्तः, व्यभिचारोपलम्भात् तदसिद्धौ तदभावग्रहान्न तद्व्याप्यत्वग्रह इत्यर्थः।

ननु शरीराजन्यत्वेऽसमर्थविशेषणवत्त्वेऽपि शरीरजन्यतावच्छेदकमखण्डधर्मान्तरमस्ति, स एवोपाधिस्तथा च तन्निबन्धना व्याप्यत्वासिद्धिस्तवापि इत्याशङ्कते---'स्यादेतदि'ति। 'अवान्तरविशेषः' कार्यत्वन्यूनवृत्तिरेतावता साधनाव्यापकत्वविशिष्टसाधनसामान्यव्यापकमित्यभिप्रायेणाह---'न स्यादि'ति। 'विशेषो' घटत्वादिः कर्त्तृविशेषानुमापकोऽस्तीति स एव सकर्त्तृकत्वानुमापक इत्यर्थः। [1]'सौरभादी'ति। सौरभविशेषवद्धर्मोऽग्निविशेषानुमापकोऽस्तीत्यर्थः। 'साधकसामान्ये'ऽसति बाधके साध्ये सामान्यस्य व्याप्यीभूय ज्ञापके 'तद्विशेषः' साधनविशेषः, 'तस्यापि' भवदभिमतविशेष[98a]स्यापि ; तथा च तेनापि विशेषेण कर्त्तृत्वानुमानं न स्यात्, तत्रापि 'विशेषान्तर'स्य तत्तद्व्यक्तित्वादेः सम्भवादित्यर्थः। 'धूमे' सति विशेषं शरीरनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छदकावच्छिन्नं, लाघवात् कर्तृसामान्यजन्यतावच्छेदकं कार्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह---'न कार्यविशेष' इति। 'कार्यकारणसामान्ययोः' कार्यसामान्यकर्तृसामान्ययोः 'प्रतिबन्धं' व्याप्तिम् 'अन्यथा कुर्यात्' धर्मान्तरावच्छिन्नं कुर्यात् ; अन्यथा कार्यसामान्येन कारणसामान्यानुमानमपि न स्यादिति भावः। तदेव 'किन्ने'ति। 'व्यवतिष्ठते' इति। क्षि(क्रि?)या प्राक्तनी, सर्वत्रानुषज्यते। ननु शरीरे कर्त्तृत्वस्यादशनात् कथं सामान्यव्याप्तयापि तत्सिद्धिरित्यत्राह---'क्व वे'ति। अत्र यथा पक्षधर्मताबलाददृष्टजातीयस्यैव सिद्धिस्तथा तत्रापीत्यर्थः। सिद्ध्यत्येवारम्भक'मणु''द्रव्यं' 'नित्य'ञ्च 'रूपम्'। 'आकस्मिकत्वे'ति। असति बाधके कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वमिति व्याप्तेर्भङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च यथा समवायिकारणादिजन्यतावच्छेदकमपीति भावः।

अनुकूलतर्क(ाभाव)निबन्धनां व्याप्यत्वासिद्धिं शङ्कते---'स्यादेतदि'ति। कर्त्तुः कार्यत्वमेव जन्यतावच्छेदकं करणादेरिवेत्यभिप्रेत्याह---'कर्त्तुरपी'ति 'कारणेषु' कारणादिति, तथा च कार्यसामान्यं क(ा)रणसामान्यमपि न गमयेदिति भावः। 'तत् किमि'ति सोपहासं, कुविन्दात् पटः कुलालाद् घट इत्यादिलौकिकपरीक्षकव्यवहारादेव तत्सिद्धिरिति भावः। 'प्रस्तुते वा' क्षित्यादौ वा, 'उदासीन एव' कारणभिन्न एव। 'एतत्' कर्त्तुरकारणत्वाभिधानेनोपस्थानं, 'यत्किञ्चिन्नि'रर्थकम्।

'कारणानां' 'साक्षादधिष्ठाता' यः 'कर्त्ता' स क्षित्यादौ साध्यः। 'शरीरवदि'ति षष्ठ्यन्ताद्वतिः। यथा शरीरस्य साक्षादधिष्ठाता तथेत्यर्थः। कारणानां परम्परया वाधिष्ठितो दण्डादिरिव शरीरत्वप्रसङ्गात्। अत्र शरीरत्वतदवयवत्वसाधारणमापाद्यं, साक्षात्कर्त्रधिष्ठितत्वमापादकम्। 'द्वाराभावादि'ति। साक्षादधिष्ठितस्य शरीरस्य योग्यानुपलम्भबाधात्, सर्गादौ तदसम्भवाच्चेति भावः।

---

1 Guṇānanda reads सौरभादि- for सौरभ-.

चाश्रयासिद्धिरिति भावः। ननु क्षित्यादिकं पक्षयित्वा शरीराजन्यत्वादिभिः सत्प्रतिपक्षोऽस्तु, तत्राह—'प्रतिबन्ध' इति। प्रतिरोधो 'न दुर्बलै'र्व्यर्थविशेषणत्वादिभिरसिद्धैः। ननु शरीरिकर्त्तृत्वाभावव्याप्येन हेतुना पक्षधर्मतासाहाय्येनापि कथं तादृशसाध्य इत्यत्राह 'सिद्धी'ति। सिद्धिश्चेदशरीरी कर्त्ता न तत्कर्त्तृत्वाभावव्याप्यतया कार्यत्वग्रहः, पक्ष एव व्यभिचारात्, तदसिद्धौ च कथं तादृशकर्त्तृत्वाभावव्याप्यतया कार्यत्वग्रहः? नन तव हेतावपि व्याप्यत्वासिद्धिराश्रयासिद्धिर्वा भविष्य(ति) इत्यत्राह—'नासिद्धिरि'ति। व्याप्यत्वासिद्धि'निबन्धनम्' अनुकूलतर्काभाव उपाधिशङ्का भे(च)(त)दभावान्नाद्या आश्रयविशेषणासिद्धिः, सिद्धसाधने चाश्रयासिद्धिनिबन्धनेन च तत् प्रकृत इत्यर्थः।

'शरीरित्वमि'त्यनन्तरम् 'आपाद्यते' 'साध्यते' वेति शेषः। एवमग्रेऽपि। 'शरीरिकर्त्तृकत्वमि'त्यनन्तरं 'साध्यत' इति च। 'तत एव' शरीराजन्यत्वादेव। 'शरीराजन्यत्वादेवे'ति क्वचित् पाठः। 'परव्याप्तिः' पराभिमता व्याप्तिः कार्यत्वेन कर्त्तृत्वनिरूपिता, तस्या'स्तम्भना'वधिप्रतिरोधान्यतरोत्थापनेन फलाजननाय। 'विपरीते'ति। कर्त्तृत्वनिरूपिता य व्याप्तिस्त'दुपदर्शनमात्रं वे'त्यर्थः। 'प्रथमद्वितीययो'र्यत्रेश्वरस्य पक्षत्वं तत्रेश्वरस्यासिद्धिर'श्रयासिद्धिः', तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमान'बाधः', तस्य तच्छरीरस्य वा उपगमे भवता'मपसिद्धान्तः', तत्कर्त्तुरीश्वरपदार्थत्वात्, माता वन्ध्येतिवत्। अकर्त्तृत्वसाधने 'प्रतिज्ञा'पदद्वयो'र्विरोधः'। क्षित्यादौ अकार्यत्वबाधस्य (कार्यत्वस्य)प्रमाणसिद्धत्वात्, प्रत्येकपक्षतायामङ्कुरादा'वनैकान्तः'। 'पञ्चमे' शरीराजन्यत्वेनाकर्त्तृत्वसाधने'ऽसमर्थविशेषणत्वं' व्यभिचारवारणासमर्थशरीररूपविशेषणवत्त्वम्। यद्यपि शरीरं नाभावे विशेषणं, किन्तु प्रतियोगिनि जन्यत्व एव, तथा चाखण्डाभावनिर्वाहकतया न वैयर्थ्यशङ्कापि, तथापि धर्म्यन्योन्याभावाद्धर्मात्यन्ताभावो नातिरिच्यते, नातिरिच्यते च ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नविशेषाभावकूटात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इति नये जन्यभेदकूटस्यैव सम्भव(द्)व्याप्तिभावस्य सङ्कोचकं शरीरविशेषणं व्यर्थमेव, अतिरिक्तसामान्याभावाभिप्रायेणोक्तौ अजन्यत्वमुपाधिः, पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेऽपि व्यापकताग्रहेण (ग्राहक)ानुकूलतर्कसम्भवादुपाधितायामिव वापवादत्वादिति ध्येयम्। अगृह्यमाणविषया पक्षधर्मता निश्चयरूपसहकारिशून्यायाम्, एवमग्रेऽपि। (97b) 'बाधः' प्रकृतसाध्याभावनिश्चयः। प्रकृतव्याप्तेर्गृह्यमाणविशेष(षय)त्वं दर्शयति—'अस्ति चे'ति। 'तद्विरहः' विशेषविरहः।

नन्विदं केवलव्यतिरेकि वा अन्वयव्यतिरेकि वा? आद्येऽन्वयव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीनैव प्रतिरोधता स्यादित्यतस्तदादौ दूषयति—'न गगनादेरि'ति। इदमुपलक्षणं, केवलव्यतिरेकिणो भवद्भिरनु(प)गमाद्वे(च्चे)त्यपि बोध्यम्। 'हेतुव्यावृत्तिमात्रं' हेतुतानिरूपकभेदमात्रं, 'तत्र' हेतुत्वे शरीरस्याधेयताविशेषणत्वे व्यर्थत्वं, हेतुत्वञ्चावधिताविशेष इति ध्येयम्। यथाश्रुते शरीरजन्यत्वस्य शरीरनियतोत्तरवर्त्तित्वरूपस्य जन्यत्वागर्भतया तत्प्रसङ्गाभावादिति। अत एव 'शरीरहेतुकमित्ये'वोक्तम्। परे तु शरीरप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वमेव शरीरजन्यत्वं, तत्(त्र) प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं जन्यत्वं निविशत एवेति वदन्ति। ननु व्यर्थविशेष(ण)तया माऽस्तु व्याप्तिः, किमेतावतेत्यत्राह—'व्याघा(त)श्चे'ति चतुर्थः।

'तद्व्यापकरहितत्वात्' सकर्त्तृकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वात्, 'सामान्योपसंहारः' सामान्येन हेतूकरणम्। 'न ही'ति। व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिसाध्यनिरूपितान्वय-

प्रसङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् उपकार्यं मानमाह—'तदयमि'ति। 'शरीरेतरत्वात्' शरीरतदवयवेतरत्वात्। अवयवत्वमपि साक्षात्परम्परासाधारणं तेन न व्यभिचारः। न्यायनये साक्षाच्चेतनानधिष्ठितत्वस्याप्रसिद्ध्या केवलव्यतिरेकिणमभ्युपेत्य भावात्मकव्यतिरेकयोर्व्यतिरेकमाह (व्याप्तिमाह ?)—'यत् पुनरि'ति। 'न तदेवं' न शरीरतदवयवेतरवत् शरीरतदवयवान्यतरवदिति यावत्। 'न परम्परये'ति। न शरीरव्यापारान(धीन)व्यापारानाश्रयत्वे सति व्यापाराश्रयाः, शरीरव्यापाराजन्यव्यापारवत्त्वादित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षैक्यस्योपादेयत्वे कार्यपक्ष(क)ानुमानप्रतिरोधतया तादृगाह—'एवमि'ति। [1]'चेतनानधिष्ठितहेतुकं' चेतनाधिष्ठिताहेतुकं, 'शरीरेतरहेतुकत्वात्' शरीरप्रयोज्यत्वे सति शरीरसमवेतत्वादित्यर्थः। सत्यन्तेन घटादौ विशेष्येण चेष्टायां व्यभिचारनिरासः, यथाश्रुते सहेतुकतया तस्यैव शरीरेतर[98b]हेतुकत्वेन व्यभिचारात्, शरीरहेतुकान्यपरत्वे चोक्तव्यर्थविशेषणताया अनुद्धार इति ध्येयम्। 'शरीरेतरहेतुकत्वात्' शरीरभेदव्याप्यकारणताकत्वादित्यर्थ इति 'केच्चि्'। 'अतिपीड(य)ा'(ऽति)कारणकत्वेन, कारणत्वेन कार्यत्वस्य सहेतुकत्वनियमादिति भावः।

'तेषां' पटकारणानां परमेश्वरेण 'भवद'भ्युपगतेन। 'त(ग्र)स्य' भगवतः, 'न व्याप्नोति' न विषयीकरोति, तेषां कारणानधीनतया सर्वविषयत्वोपगमादिति भावः। 'तदर्थमेव' अधिष्ठानार्थमेव, 'तथा सति' अधिष्ठाना(ना)मपि अधिष्ठानान्तरापेक्षायाम्, 'अविशेषात्' ईश्वराधिष्ठिते कुविन्दाधिष्ठानवत्, तदुभयाधिष्ठितानां निष्कर्षः। वस्तुतस्तु शरीराहेतुकत्वस्याखण्डाभावतया न व्यर्थताशङ्का। 'साक्षादि'त्याद्युक्ततत्कार्यव्याप्तिग्राहकस्य सत्त्वान्न तत्रोपाध्यन्तरशङ्केति ध्येयम्।

सिद्धसाधनमभिधातुं भूमिकां रचयति—'अपि चे'ति। अधिष्ठानं किमित्यपेक्षितमित्यत्राह—'तेषामि'ति। 'सर्वमचेतनं ही'ति नियमादित्यर्थः। 'स्वतः' विना चेतनाधिष्ठानम् 'अप्रवृत्तेः' अधिष्ठाना(न)न्तरं स्यादित्यर्थः। दृष्टान्तस्य घटादेः साध्यविकलत्वात् कर्त्तृजन्यत्वानिश्चितत्वात्, तथा च न व्याप्तिग्रह इति भावः। ननु दण्डादिवत् कुविन्दादिरप्यन्वयव्यतिरेकाद् गृहीतहेतुभावोऽस्तु इत्याशङ्कते—'न चे'ति। 'एवं तर्ही'ति। दण्डवत् कुविन्द इति क्षितौ तत्कर्त्तृत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। 'तथैव' हेतुकमित्यस्यैव साध्यत्वे।

कार्यत्वेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वे नित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिमाह—'किञ्चे'ति। अत्र रागजन्यतावच्छेदकजातिविशेषोऽनित्यप्रयत्नत्वं नातो व्यावर्त्त्याप्रसिद्ध्यादि। ननु यथा कारणत्वेनापेक्षणीयशरीरनिवृत्तावप्यकार्या बुद्धिर्न निवर्त्तते, तद्वत् कारणत्वेनापेक्षणीयानित्यप्रयत्ननिवृत्तावनित्यबुद्धिनिवृत्तावपि नित्या बुद्धिर्न निवर्त्स्यत इत्यत्राह—'न ही'ति। 'शरीरवत्' शरीरमिव, तथा च स्पर्शनिवृत्त्या नित्यानित्यसाधारणरूपनिवृत्तिवत् स्वभावनियमबलात् नित्यानित्यसाधारणं बुद्धिसामान्यमेव तन्निवृत्त्या निवर्त्तत इति भावः।

'न च ततोऽन्यदि'ति। प्रतिप(व)ाद्यभ्युपगमविषयस्यैव तर्के आपादकत्वम्, इष्टापत्तेः, प्रागेव स्फूर्त्तेरिति भावः। 'इन्द्रियाश्रयत्वं' ज्ञाननिरूपितमनःसंयोगनिष्ठकारणताया अवच्छेदकतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वं शरीरावच्छेदेन तत्संयोगस्यैव तद्धेतुत्वादिति। 'तदवच्छिन्ने(न्नत्वे?)'ति। यद्यपि तदवच्छेदेन प्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छेदेनात्ममनोयोग एव हेतुः, यदवच्छेदेन प्रयत्नस्तदवच्छेदेन

---

[1] Guṇānanda reads चेतनानधिष्ठितहेतुकं for न चेतनाधिष्ठितहेतुकं.

(तदवयव एव ?)चेष्टापत्तेर्ज्ञानस्य तु शरीरावच्छिन्नत्वे न मानं, तथापि तावतापि सिद्धेरनपायात् इत्थमभिधानम्। 'नायं विधिः' नेन्द्रियसंयोगावच्छेदकत्वोपयोगः, तथा चाप्रयोजकत्वान्नापाद्यापादकयोर्व्याप्तिग्रह इति भावः। 'अर्थाश्रयत्वं' [99a]भोगावच्छेदकत्वम्, अत एवाप्रयोजकत्वेन मूलशैथिल्यादेव भोगरूपम् अलौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यसुखदुःखान्यतरसाक्षात्काररूपम् आयतनमवच्छेदकं तस्य नित्यज्ञानस्य कारणतेति, तथा च कारणसामान्यापेक्षैव नास्ति, किमायतनरूपतद्विशेषापेक्षेति भावः। तथा च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वमुपाधिरिति सिद्धम्। तत्र साधनव्यापकत्वमाशङ्क्याह—'न चे'ति।

अत्र भोगो विषयीभूय सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः 'दोषानुत्पत्तौ' शरीराहंवासनानुत्पत्तौ। प्रसङ्गे दोषमुक्त्वा विपर्यये दोषमाह—'तस्मादि'ति। परमाणवो न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठिताः शरीरेतरत्वादित्यस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरत्वात्। न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठि(ताः) तत्र प्रयुक्तव्यापारवन्तः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वप्रयुक्तव्यापारवद्भिन्नत्वादित्यत्र साध्याविशिष्टत्वमित्यर्थः। 'अनिन्द्रियाश्रयत्वात्' इन्द्रियाश्रयान्यत्वात्, 'अ(भोगायतनत्वात्)' भोगायतनान्यत्वात्। इदं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितवत्त्वे साध्ये परम्परया वा तदधिष्ठित(ते)त्याह—'स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वादि'ति। 'तत्'पदम् इन्द्रा(इन्द्रिया)श्रयभोगायतन(ान्यतर ?)परम्, 'अन्यथासिद्धम्' अप्रयोजकम्। अप्रयोजकत्वमेवाह—'अभोगे'त्यादि। 'स्पर्शवदि'ति। तन्नोदनानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः। तेन नासिद्धिः। एतच्च शरीरव्यापार्यत्वव्यापकं स्पर्शवत्त्वे परन्नोदनाधीनव्यापारवत्त्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम्।

'अतिपीडया' सत्प्रतिपक्षीकृतया दोषमाह—'तथा चे'ति। न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितहेतुकं शरीहेतुकेतरत्वादित्यस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितजन्येतरत्वादित्यत्र साध्यवैशिष्ट्यम्। 'इन्द्रिये'ति। इन्द्रा(इन्द्रिया)श्रयजन्येतरत्वादित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

साध्यं विकल्प्य दूषयति—'अप्रसिद्धे'ति। साध्यमप्रसिद्धमित्यर्थः। 'न ही'ति। न्यायनये निखिलस्यैव भगवत्प्रयत्नाधिष्ठितत्वादिति भावः। 'गगनादेरपी'ति। यद्यपि तेना(धिष्ठि)तपूर्वकत्वं प्रतिशरीरहेतुकत्वस्य व्यापकत्वग्रहात् व्यतिरेकिमुद्रया साध्यसिद्धौ किं सपक्षव्यावृत्त्या, सत्प्रतिपक्षे च सत्प्रतिपक्षान्तरं न दोषाय शरीरभेदव्याप्यक(ा)रणताकत्वस्य ततो व्यावृत्तावपि न शरीरहेतुकत्वाभावस्य ततो व्यावृत्तिरपि, तथापि जन्यत्वावच्छेदेन प्रयत्नजन्यताग्रहेण स्थापनाया अधिकरणत्वेन नाणुना तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमित्याखण्डलतात्पर्यार्थोऽवसेयः।

'कारकतया' कारकविशेषत्वेन। ननु चेतनमेव किञ्चित्तथाकारण(क)मस्तु, स्वनिष्ठज्ञानजननादिद्वारा तथात्वस्य भवद्भिरित्यनु(प)गमादित्यत्राह—'किन्त्वि'ति। तथा च स्वनिष्ठज्ञानजन्यतयैव कारकत्वं तदेव विवक्षितं, न तु स्वनिष्ठतज्जननद्वारेति भावः। नन्वधिष्ठातृतया व(य)त् कारकं (तत्) साधयितुमुपक्रान्तं 'त्वया' चान्यदेव निरुक्तमित्यर्थान्तरमित्यत्राह—'तदेव चे'ति।

ईश्वरेण कुविन्द उद्धार्यते [99b]कुविन्देन वा घटादावीश्वरस्तथा क्रियते। 'अनवस्था चे'ति। द्विकर्तृकघटदृष्टान्तेन एककुलालकर्तृके द्विकर्तृकत्वसाधने दृष्टान्ते तावता एकैककर्तृवृद्ध्या तद्बलेनानन्तकर्तृकत्वं सर्वत्र प्रसार्यत इत्यर्थः। विषयं प्रति नियामककारणनियमाभावात् 'सर्वविषयत्वे' सिद्धे तदधिष्ठानार्थं कुविन्दाद्यधिष्ठितवेमाद्यधिष्ठानार्थं तस्मिन् द्विकर्तृकत्वे सहचारदर्शनमात्रं चाप्रयोजकत्वादिति भावः।

'किम(र्थम)धि(ति)ष्ठती'त्यत्र 'किम्'शब्दोऽव्ययः, तस्य केन हेतुना अधि(ति)ष्ठति कस्मै अधितिष्ठति इति चार्थं विकल्पत्र क्रमेण दूषयति—'स्वहेत्वधीनत्वात्'। स्वाधिष्ठानस्य यो हेतुस्तदधीनत्वात्।

शङ्कते—'एके'ति। कुविन्दस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकेण सिद्धकारणभावत्वात् संभेदे क्लिप्तकारणभावान्मिलनेऽन्यतरस्यान्यतरेण वैयर्थ्यं, तत्र समुचितं दृष्टान्तमाह—'परिमाणं प्रती'ति।

तत्र प्रत्येकजन्यापेक्षया समुदि…जन्ये इहापि एककर्तृकक्षित्याद्यपेक्षया पटादौ खण्डपटस्यापीश्वरमात्रकर्तृकत्वोपगमे तु ततोऽपि द्विकर्तृकपटे किञ्चिद्वैजात्यं भविष्यति, कारणोन्नेयमिति भावः। ननु सर्गाद्यपटवदिदानीमपि भगवान् किमिति पटं न विधत्ते इत्यत्राह—'न चे'ति। 'तदर्थे'ति। यस्य तादृशं कर्म तदनुसारेण तस्य भोगजननमात्रार्थत्वम् ऐश्वर(र्य ?)स्य, राजादौ तथा दर्शनादिति भावः।

उपादानस्य बुद्धिविषयत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नविषयत्वमुपा(धि)रित्युक्तं दूषयति—'यत्त्वि'ति। 'उदासीनस्ये'ति। तथा च साध्याव्यापकत्वमिति भावः। पुनरपि तद्विशिनष्टि 'हेतुभूते'ति। स्वविषयजन्यहेतुभूतेत्यर्थः। 'कारके'ति। सम्मोह(म्पाता)यातं, न च संस्कारः स्वविषयजन्य इति नोक्तव्यभिचार इति भावः। 'दुःखे'ति। संस्कारजनकात्मबुद्धिमादायापि न व्यभिचारो बोध्यः। केनचिन्निमित्तेन विषयस्वाभाव्यादिना सुखादिविषयकृतिविरहेऽपि चिकीर्षायास्त(त्त)द्धेतोर्बुद्धेश्च सम्भवादिति पुनर्विशिनष्टि—'अनपेक्षे'ति। कृतिसामग्रीप्रविष्टचिकीर्षाफलोपधायिका बुद्धिस्तद्व्याप्येत्यर्थः। तर्हि अनित्यप्रयत्नव्यावृत्तावपि न बुद्धिमात्रं क्षित्याद्युपादाने निवर्त्तते, तथा च न प्रकृतक्षतिरिति भावः। एतदेव प्रपञ्चयति—'तथा चे'ति। 'अनित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं' तदन्वयव्यतिरेकानुविहितान्वयव्यतिरेकं तत्र बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये तस्य अनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वस्य 'अप्रयोजकत्वात्' अव्यापकत्वात्। न चाव्यापकनिवृत्त्या वृत्तिमदव्याप्यं निवर्त्तत इति भावः। 'सकर्त्तृकमि'ति। साध्ये क्षित्याद्युपादानेष्ट(षु) विषयतासम्बन्धेन प्रयत्नेन साध्यप्रधानता[1] च, तस्य साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यमनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वस्याप्रयोजकत्वात्, उपाधित्वशङ्कापि न तत्रैवेति कृतित्वस्य चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकजात्यतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे साध्यव्यापकत्वं स्फुटमेव, तदग्रहे तु (100a) साध्यतावच्छेदकस्यैव उपाधितावच्छेदकत्वं, न च तेन व्यभिचाराद्युन्नयनं साध्याविशिष्टत्वादिति भावः।

ननु यथा विनापि शरीरं नित्यस्य बुद्ध्यादेः सम्भवान्न भगवति शरीरस्वीकारः, तथापि विना बुद्धिचिकीर्षे नित्यप्रयत्नसम्भवात् न तत्र तयोः सम्भव इति शङ्कां निरस्यति—'एतेने'ति। वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः। 'बुद्धिगते'त्यत्र 'बुद्धि'पदं बुद्ध्यादित्रयपरं, 'बुद्धिसम्भव(सम्बन्ध)' इत्यत्र बुद्धिः(-पदं?)चिकीर्षापरं, यदि प्रयत्नेन बुद्धिं साधयामस्तदा नित्यं प्रयत्नो विनैव बुद्धिं स्यादिति शरीरप(व)दप्रयोजकत्वम् शङ्क्येत, किन्तु कार्यत्वावच्छेदेन बुद्धिचिकीर्षयोरपि हेतुत्वात् कार्यत्वेन हेतुना प्रयत्नवत्तयोरपि सिद्धिरित्याह—'यो ही'त्यादि। 'कदाचे(चिदि)'त्यनेन प्रयत्नविषयतानिर्वाहाय प्रयत्नेनापि बुद्धिसाधने न दोष इति सूचितम्। 'कलितशक्ति' निश्चितकारणभावं कारणानां, कारणादीनां 'प्रयोक्तारं' तद्गोचरबुद्ध्यादिमन्तम् 'तत्र' तादृशि साध्ये, 'तस्य' कार्यत्वस्य। ननु बुद्धिः साक्षान्न चेष्टादौ हेतुः, चिकीर्षया प्रयत्नक्षणे तस्य नाशात्, किन्तु चिकीर्षादिद्वारा, न च

---

[1] A. प्रयत्ने साध्ये प्रधानता.

नित्यप्रयत्नस्य तथात्वसम्भवः, न च विनापि द्वारं हेतुभाववतो द्वारता इत्यनुशयेन युक्त्यन्तरमाह—'न चे'ति। न वेत्यर्थः। 'आत्मलाभार्थं' स्वोत्पत्तये, 'विषयलाभार्थं' क्षित्याद्युपादानेन सम्बन्धार्थं, स्वस्य विषयतासम्पत्त्यर्थमिति यावत्। 'अपेक्षणात्' प्रयत्नेन बुद्धेः स्वारसिकविषयताया एव ज्ञानत्वजातिव्यवस्थापकत्वादिति भावः। अत्र 'वदन्ति'—[illegible]कृत्योरपि स्वाभाविकत्वेऽविषयता, न च जनकज्ञानविषयतयैव तयोर्विषयितेति वाच्यं, समूहा[illegible]ज्ञानजन्यैकमात्रविषयकेच्छादेरपि समूहविषयकतापत्तेः। न च यद्विषयकज्ञानत्वेन यदिच्छादौ ज[illegible]तस्य तज्जन्यत्वमेव (तत्)त्वमिति वाच्यम्, ईश्वरेच्छाप्रयत्नयोरविषयतापत्तेः इष्टसा[illegible]वकृतिसाध्यत्वयोरिच्छाप्रयत्नविषयतापत्तेः यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकसमानाधिकरणेच्छासमये नियमतः सत्त्वं तद्विषयत्वमेव तस्याविषयता, यादृशेच्छायाश्च यद्विषयकप्रयत्नसमये नियमतस्तथात्वं तस्यास्तत्त्वमेव प्रयत्नस्य तत्त्वमिति परास्तं, विनश्यदवस्थज्ञानेच्छाजन्येच्छाप्रयत्नयोर्निर्विषयत्वापत्तेः। न च तादृशाव्यवहितपूर्वसमये ज्ञानेच्छयोः सत्त्वं वाच्यम्, अव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति तदधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणत्वं, महाप्रलयाव्यवहितपूर्वोत्पन्नश्च समयः ईश्वरेच्छाप्रयत्नयोरव्यवहितपूर्वं इति वाच्यम्, इष्टसाधनत्वादेरपि इच्छादिविषयत्वापत्तेरित्यावेदितत्वात्। एतदपेक्षया लाघवात्तत्र स्वाभाविकविषयिताया एव कल्पयितुमुचितत्वाच्चेति। 'तत' इति। अत्र प्रयत्नबुद्ध्योः समवायेन विषयतासम्बन्धेन च व्याप्यव्यापकभावः। 'अन्यत्र' 'आत्मतत्त्वविवेककिरणावल्योः'। प्रयत्ने साध्येऽनित्यबुद्धिपूर्वकत्वस्य उ[100b]पाधित्वमाशङ्क्य निषेधति—'कार्ये'ति। तथा च साध्याव्यापकतया नोपाधिरिति भावः। साधनव्यापकतया उ(अनु?)पाधित्वं निरस्यति—'नित्ये प्रयत्न' इति। 'नानित्ये'त्यनुवादेन साध्येनाव्यापकत्वं स्फु(ि)ट(तम्)। 'तया'ऽनित्यबुद्ध्या 'तस्य' नित्यप्रयत्नस्य तदसम्भवेन अनित्यबुद्ध्यधीनविषयत्वासम्भवेन देहाद्युपादानगोचरकृत्यभावेन देहानुत्पत्तौ सर्वदैव बुद्धेरनुत्पत्तेर्न तया तत् सम्भवति। अनित्यप्रयत्नाजन्यत्वहेतुकं सत्प्रतिपक्षमाशङ्क्य निराकरोति—'शरीरे'ति। व्यर्थविशेषणत्वं, तद्वदत्रापीति भावः। न च चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकजातिरेवानित्यप्रयत्नत्वेनोपलक्षितेति वाच्यं, तस्याः कृतित्वन्यूनवृत्तित्वग्रहे व्यभिचारस्य स्फुटत्वात्, तदग्रहे च साध्याविशिष्टत्वमिति ध्येयम्। 'संक्षेप' इति ॥२॥

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्कामुद्रिरदूषणम्।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम् ॥ ३ ॥

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। चेतनाचेतनव्यापारयोर्हेतुफलभावावधारणात् कारणान्तराभावे इव कर्त्रभावे कार्याऽनुत्पत्तिप्रसङ्गः, कर्तुरपि कारणत्वात्।

यस्त्वाह, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव, न त्वदृश्ययोः। प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात्, धूमाग्निवत्, कम्पमारुतवच्च। न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्यस्यापि, न हि शाखाकम्पो मातरिश्वन इति स्तिमितस्यापि स्यात्, किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव। तथेहापि शरीरवत एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं नान्यस्येति। तदसत्। प्रत्यक्षाऽनुपलम्भौ हि दृश्यविषया-

वुपायस्तदुत्पत्तिनिश्चये, न तु दृश्यतैव तत्रोपेया। किं नाम दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम्। तदालीढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्वमेव तज्जातीयं तदुत्पत्तिमत्तया निश्चितं भवति। यथा स्पर्शरूपरसगन्धानामुत्तरोत्तरनिमित्तायां तव, अस्माकञ्चातीन्द्रियसमवायात्र सत्त्वौ। न चेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवनयोरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये इहाग्निनालोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिः, यदुदयंस्तिमितसाधारणो सिद्धिः स्यादिति। तद्भवेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्यमिव भौमं स्पर्शवद्वेगवन्तञ्च विनाऽग्निमात्रात्, पवनमात्राद्वा धूमकम्पौ स्याताम्। न त्वेवम्। न चैवं चेतनव्यभिचारोऽपि शक्याभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः।

तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्तारमतिपत्य कार्यं स्यात्, स्वभावमेवातिपतेदिति कार्यविलोपप्रसङ्ग इति। एतच्च सर्वमात्मतत्त्वविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रतन्यते। एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धे न प्रतिबन्ध्यादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः। प्रतिबन्धसिद्धाविष्टापादनात्, तदसिद्धौ तत एव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति।

ननु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे दोषः, सापेक्षे ऽपेक्षणीय एवास्त्विति बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव नगरदाहः। तन्न। क्षेमभाजो जगत एवाकारणत्वप्रसङ्गात्। ओमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक्।

'आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः'॥ (Manu.)

तमिममर्थमागमः संवति, विसंवदति तु परेषां विचारम्—

'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः॥' (Up.)

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात्। द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुखेन वागुपलक्षणात्। तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात्। चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात्। पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधानकारणत्वं, तौ हि लोकयात्रावहनाद्बाहू। षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि गतिशीलत्वात्पतत्रव्यपदेशाः, पतन्तीति। सन्धमति, सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः। तेन संयोजयति, समुत्पादयन्नित्यर्थः। द्यावा इत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति। स्मृतिरपि—

‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ (**Bhg.**) इत्यादि ।

एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः ।

आमोदटीका

‘तर्काभासतये’ति । ([illegible])

‘अन्येषां वादिनाम्’ ईश्वरानुमाने तर्काशुद्धिर्दूषणम् [illegible] यदि ईश्वरः कर्ता स्यात्, शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कपराघातरूपं तन्न दूष[illegible] सिद्धप्रसिद्धिपराहतत्वादित्याह ‘तर्काभासतये’ति । ‘अन्येषां’ तर्काणामित्यपि ‘केचित्’ । नन्वनुकूलतर्काभाव एव तर्कापरिशुद्धिरित्यत आह ‘अनुकूलस्त्वि’ति । कर्ताऽपि कारणमेव, तदभावे क्षित्यादिकार्यं नोत्पद्येतेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति ‘कारके’ति । ननु परमाणोर्दृष्टादेव कार्यमुत्पद्यतामित्यत आह ‘चेतने’ति । चेतनव्यापारस्य हेतोरचेतनव्यापारः फलमिति तेन विना न स्यादेवेति कार्यविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः । किञ्च यथा कार्यस्य कारणान्तरापेक्षा तथा कर्त्रपेक्षाप्यावश्यकीत्याह ‘कारणान्तरे’ति । ‘सौगतमत’-मास्कन्दितुमुपन्यस्यति ‘यस्त्वि’ति । ‘प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम’न्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तदयमर्थः—अदृश्यायाः कृतेर्व्यतिरेको दुर्ग्रह इति तत्साधारण्येन व्याप्तिग्रहोऽप्यशक्यः, अन्यथा वह्निसामान्यव्याप्तिवलाज्जाठर्यादिवह्निर्धूमात् सिद्धेत्, सिद्धेच्च शाखाकम्पात् अयोग्यस्तिमितो वायुरिति । ‘भौमस्पृश्ययोरि’ति । ‘भौमो’ वह्निविशेषः, ‘स्पृश्यः’ प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो वायुः । ‘शरीरवदि’ति । तथा च व्यापकांशस्य कृते दृश्यत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । शरीरिकृतेर्घटादिकार्यविशेषेऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् कृतिसामान्यकार्यसामान्ययोरपि वाधकं विना व्याप्तिग्रहः सम्भवत्येवेत्याह ‘प्रत्यक्षे’ति । ‘तदालीढस्य’ तदाक्रान्तस्य । ‘यथे’ति । दृश्यादृश्यस्पर्शस्य दृश्यादृश्यरूपकारणतायां प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरदृश्यमात्रस्पर्शरूपयोस्तदुत्पत्तिनिश्चयव्यवस्थापनीयतादुर्दशन (?) इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । कार्यद्रव्यमुपादानवदिति व्याप्त्याऽस्मन्मते द्व्यणुकपरमाणुसिद्धिरित्यर्थः । सालोकस्य वह्नेः पाकं प्रति कारणता प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां गृह्यत इत्यन्नादिपाकात् निरालोकजाठर्यवह्निर्न सिद्धेत्, दण्डादेरेव रूपवतश्चक्रादिकम्पकारणता गृहीता इति शाखाकम्पान्नीरूपो वायुरपि न सिद्धेदित्याह ‘न चेदेवमि’त्यादि । उदाहृतयोरुक्तयोरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरस्तरूपयोरुक्तयोर्दहनपवनयोः सिद्धिरित्यन्वयः । नत्वे(न्वे)वं धूमादुदर्यदहनसिद्धिः, कम्पाच्च स्तिमितवायुसिद्धिः स्यादित्युक्तमित्याह ‘यत्त्वि’ति । ‘तद्भवेनि(दि)’ति । शरीरादिकं विना क्षित्यादिकार्यं यथोपलभ्यते तथा भौमेन्धनं विना धूमः, स्पर्शवद्वेगवद्वायुं विनाऽपि कम्प उपलभ्येत, तदा तत्साधारणी सिद्धिर्भवेदित्यर्थः । ‘न चैवमि’ति । चेतनं विनापि कार्यमित्यभिधातुमशक्यमित्यर्थः । अभ्युपेत्याह ‘तदुत्पत्तेरि’ति । तथा च स्वाभाविकसम्बन्धबद(ल)देव कार्यत्वाद्धेतोः कर्ता सेत्स्यतीत्यर्थः । उपाधिविधूननप्रकारस्याप्रपञ्चने हेतुमाह ‘एतच्चे’ति । नन्वेवं शशेऽपि शृङ्गं पशुत्वात् सिद्धेत् योग्यबाधेऽयोग्यमपि सिद्धेदित्याह ‘एवञ्चे’ति । व्याप्तिरेवात्र नास्ति । शृङ्गस्य योग्यसंस्थाननियमाद्बाध एवात्रेत्यर्थः । अपेक्षणीयान्तरेणान्यथासिद्धौ दण्डादेरप्यकारणत्वं स्यादित्याह ‘स्थेमे’ति । स्थेमा स्थैर्यं, न तु स्थिरस्याकारणत्वं बौद्ध(?)मतमेवेत्याह ‘ओमिती’ति । ‘प्रागि’ति । **प्रथमस्तवकेन** तूपनिषदादिसिद्धेऽपीश्वरे किमुक्तानुमानेन, किं वा तर्कोपवर्णने(ने)त्यत आह ‘आर्षमि’ति । न्यायानुसरणमन्तरेणाश्रद्धामलज(क्ष)ालनमेव न भवतीत्यर्थः । ‘तमिममि’ति । नित्यसर्वज्ञकर्तृत्वं क्षित्यादि(देरि?)-

त्यर्थमित्यर्थः। 'प्रथमेने'ति। 'विश्वतश्चक्षु'रित्यनेन कथमेवमत आह 'चक्षुषे'ति। 'सर्ववक्तृत्वं' सहस्रशाखवेदप्रणेतृत्वं, नायमर्थः पदस्य त(?) इत्यत आह 'मुखेने'ति। 'सर्वसहकारित्वं' सर्वकारणसहकारित्वम्। ननु नायं पदार्थ इत्यत आह 'बाहुपदेने'ति। बाहुः पुरुषस्य स्वकृत्ये सहकारी'ति लक्षणया तत्प्रयोगः। चतुर्थेन 'विश्वतःपादि'त्यनेन 'व्यापकत्वं' सकलमूर्तसंयोगित्वम् समु[illegible]नु नायं पदार्थ इत्यत आह 'पदे'ति। बाहुपदेन धर्माधर्माभिधानाय यौगिकमर्थमाह 'तौ[illegible]'। षष्ठेन 'पतत्रै'रित्यनेन पतन्तीति पतत्राः परमाणवोऽभिमताः। 'व्यवहिते'ति।[illegible]न्दसि परे व्यवहिताश्चे'ति व्यवहितोपसर्गानुशासनं पाणिनेः (पा०सू०)। ननु ब्रह्मणो विश्व[illegible]त्वं श्रूयते, न त्वीश्वरस्येत्यत आह 'एतेने'ति। ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनेनेत्यर्थः। ब्रह्मादीनामधिकारिपुरुषत्वेन ईश्वरस्यैव प्रयोजककर्तृत्वात् इति भावः॥३॥

विवेकटीका

'तर्के'ति। 'अन्येषां' प्रतिवादिनां यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादिभिस्तर्कैरत्रानुमाने या 'परिशुद्धिः' प्रतिबन्धायोद्भावनं तन्न 'दूषणं', तर्काणामाभासत्वात् ते तर्का न बाधकाः, सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेनाभासत्वादिति फलितम्। ननु प्रतिकूलतर्क एव परिशुद्धिर्मास्तु, अनुकूलतर्काभावादनुमानाप्रवृत्तिरेव तर्कापरिशुद्धिरस्त्वित्यत्राह—'अनुकूल' इति। कार्यत्वावच्छेदेन कर्त्तृजन्यत्वात् कर्त्तुरभावे क्षित्यादिकं नोत्पत्त(द्ये?)तेत्यनुकूलस्तर्कोऽत्रानुमानेऽस्त्येवेत्यर्थः। द्वि(तृ?)तीयकारिकां व्याकरोति—'कार(के)'ति। कारकाणामचेतनानां चेतनाधिष्ठानं विना 'व्यापारविगमे' फलानुकूलस्य व्यापारस्याजनने कार्यस्य द्व्यणुकादेरुत्पादाभावप्रसङ्गः। ननु परमाणवः स्वत एव तं व्यापारं जनने(ये)रन्, अत्राह—'चेतने'ति। 'हेरिव'ति। चेतनस्य यद्धेतुत्वम् अचेतनव्यापारस्य फलत्वम्, एतयोरवधारणादित्यर्थः। प्रकारान्तरमाह—'कारणान्तरे'ति। कार्यमात्रे समवायिकारणादेरिव कर्त्तुरपि कारणत्वावधारणात् तेन विना न तत् स्यादित्यर्थः।

'प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्' अन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहसचिवप्रत्यक्षेण 'तदुत्पत्तिनिश्चयः' हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः 'दृश्ययोरेव' योग्ययोरेव। 'एव'ार्थं स्पष्टयति—'न त्वदृश्ययोरि'ति। कुत इत्यत्राह—'प्रत्यक्षे'ति। अन्वयव्यतिरेकग्रहाधीनकार्यकारणभावग्रहमूलकव्याप्तिग्रहस्य दृश्यमात्र'विधिनिषेधसमर्थत्वात्' यत्तद्ग्रहादृश्यस्यैव साध्यस्य सिद्धिः, दृश्यतद्भावृत्तेरेव हेतोर्व्यावृत्तिरित्यर्थः। अत्र निदर्शनमाह—'धूमे'ति। जाठरस्यापि वह्नेर्धूमाद्विधिर्न वा तन्निषेधान्निषेधः 'मातरिश्वनः' प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्य च, न च 'स्तिमितस्यापि' वायोरचलतोऽप्रत्यक्षस्पर्शस्यापि तेन कल्पेन विधिर्न वा निषेधात् निषेधः, ताभ्यां कीदृशयोर्विधिनिषेधावित्यत्रा।ह—'किन्त्वि'ति। 'भौमो' दाहकोऽग्निविशेषः, 'स्पृश्यः' प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयः। वायोः प्रत्यक्षत्वे यथाश्रुतमेव ज्यायः 'तथे[101a]हापी'ति। तथा च ततः शरीरवानेव सिद्धेः नाशरीरीति भावः।

कार्यकारणताश्रयदृश्ययत्किञ्चिद्गोचरान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचाराग्रहसहकारेण तयोर्ग्रहस्तदवच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावो, न च तत्र दृश्यत्वमपि प्रयोजकमित्याह—'तदसदि'ति। 'दृश्यविषयौ' यत्किञ्चिद्विशेषगोचरौ 'प्रत्यक्षानुपलम्भौ' उपादानसहकारिणौ

प्राप्य 'यदुत्पत्तिनिश्चयः' कार्यकारणभावग्रहः 'तत्र' न दृश्य'तोपेया' दृश्ययोरेव कार्यकारणभाव इति नोपेयमित्यर्थः। 'तदालीढस्य' तदवच्छिन्नस्य तेन प्रकारेण निश्चय इति यावत्। 'तज्जातीयं' कार्यकारणतावच्छेदकवत् 'तदुत्पत्तिमत्तया' कार्यकारणभा[illegible]वत्तया। 'यथे'ति। दृश्यस्पर्शेन दृश्यरूपरसगन्धानामन्वयव्यतिरेकात् अदृश्यस्पर्शसाधार[illegible]रणत्वस्यादृश्यरूपादिसाधारणकार्यत्वस्य च ग्रहः। एवं रूपस्य रसगन्धयो रसस्य(गन्धे?)[illegible]मुत्तरोत्तरे'ति। 'तव' सौगतस्य 'दर्शने'। 'अस्माकमि'ति। शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वा[illegible] ऐन्द्रियकद्रव्यं बाधादतीन्द्रियमाकाशं शब्दादेः समवायि सिद्ध्यति इत्यर्थः। यदि प्रत्[illegible]ष(य)योरन्वयव्यतिरेकग्रहात् हेतुहेतुमद्भावग्रहे तन्मूलकव्याप्तिग्रहात् तज्जातीयकार्यादयोग्यहेतोर्न सिद्धिः तद(ा)प्रत्यक्षवह्नेः पाकं प्रति तादृशि हस्तादौ तृणादिकम्पं प्रति च हेतुताग्रहेऽशितपीतपाकात् अयोग्यस्योदर्यवह्नेर्नभसि तृणादिकम्पादप्रत्यक्षस्य वायोः सिद्धिर्न स्यादित्याह——'न चेदेवमि'ति। 'उदाहृतयो'रुक्तयो'र्दहनपवनयो'र्जठरानलयोर्गृहीतान्वय'(व्य)तिरेकतो वैधर्म्यं दर्शयति——'अनालोकनिरस्तरूपयोरि'ति। अनालोकत्वञ्चोद्भूतरूपशून्यत्वं, ययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणतानिश्चयस्तावाह——'आलोके'ति। उद्भूतरूपतेज इत्यर्थः। 'सिद्धिः' पाककल्प(म्प)ाभ्यां हेतुभ्यां सिद्धिर्धूमकम्पाभ्यां स्यात्। 'तत्' तदेत्यहोऽव्ययम् (?)। उष्ममात्रत्वात् अनपेक्षितदाहप्रयोजक इति (वि)शेषात्। 'पवनमात्रात्' स्तिमितसाधारणात्, तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्व्यावृत्तधर्मावच्छेदेनैव कारणताग्रह(क?)ात् ततस्तत्सिद्धिरिति भावः। योग्यायोग्यसाधारणचेतनव्यभिचारस्तु न प्रकृत इति तत्साधारणी सिद्धिरप्रत्यूहेत्याह——'न चैवमि'ति। यथा सत्यपि जाठर्यवह्नौ स्तिमितवायौ च धूमकम्पयोरन्वयव्यभिचारस्तयोरहेतुत्वं व्यवस्थापयति न तथा प्रकृत इत्यर्थः।

अभ्युपेत्य प्रकारान्तरमाह——'तदुत्पत्तेरि'ति। 'असिद्धावपि' अनिश्चयदशायामपि 'स्वाभाविकत्वसिद्धौ' यावत् स्वव्यभिचारिव्यभिचारिकत्वलक्षणव्याप्यत्वनिश्चये 'कर्त्तारमप्रतिपत्य' सकर्तृकत्वशून्यं स्वभावं निरुपाधिसहचारबलेन गृहीतां व्याप्ति'मतिपतेत्' कार्यत्वं तादात्म्येन कार्यं वा जह्यात्, 'कार्य(वि)लोपः' व्यापकं विना व्याप्यं न स्यात्, तथा चायमेव विलोपः यत् कर्त्तारं विना तस्याप्यभावः स्यादिति भावः। एत'दुपाधिविधूनन'[101b]प्रपञ्चनम्। ननु पशुत्वार्त्तर्हि योग्यबाधादयोग्यमपि शृङ्गं सिद्ध्येदिति प्रतिबन्धिमुद्धरति——'एवञ्चे'ति। 'प्रतिबन्धे' कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्याप्तत्वे 'सिद्धे' निश्चिते, 'क्षुद्रत्वं' प्रकृतिसिद्धप्रत्यूहतया, 'उपद्रवत्वम्' (अ)प्रकृततया, तन्निरसनप्रयाससम्बलनात् प्रतिबन्धानिश्चयादेव 'तदसिद्धे'स्तस्य पशुत्वस्यासिद्धेः, शृङ्गसिद्ध्यनुकूलनिश्चय(ा)विषयत्वात् न ततः शृङ्गप्रसङ्गो यतः। 'तत्सिद्धेरप्रसङ्गादि'ति क्वचित् पाठः। तत्र 'तत्सिद्धेः' शृङ्गसिद्धेरित्यर्थः। 'निरपेक्षेश्वरे' निरपेक्षस्य भगवतः कर्त्तृत्वे। 'बालस्ये'ति। सोऽप्याशुविनाशिदीपकलिकामुपगृह्य स्थिराण्येव नगरगाराणि निरस्यतीति। 'स्ते(स्थे)मभाजः' स्थैर्यवतः स्थिरमात्रस्यैव तत्तत्सहकारिसमवधानवशात् कार्यजनकत्वं न स्यादित्यर्थः। 'प्राक्' **प्रथमस्तवके** सहकारि(वि)वादेन क्षणिकत्वनिराकरणात्। वक्ष्यमाणश्रुतिसंवादोपदर्शनस्यार्थान्तरत्वं श्रुत्यविरुद्धतर्कस्य इष्टोपायताप्रदर्शनेन निराकरोति——

'आर्षमि'ति। 'आर्षं' ऋषिप्रणीतं **मन्वादि**'धर्मोपदेशं' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिबोधितेष्टसाधनतानिर्वाहकधर्मजनकाध्ययनविषयं वेदं धर्मं ईश्वरस्तस्योपदेशं वा। यद्वा, 'धर्मोपदेशं' धर्मतात्पर्यकमुपदेशम्, अत एव धर्मवेदनाद्वेद इति गीयते। 'वेदशास्त्राविरोधिने'त्यनेन नरशिरःकपालशौ चानुमानव्यावृत्तिः। 'तर्केण' सत्तर्कप्रमाणेन असम्बन्धे(द्धत्वे) तात्पर्यवत्तया

अनुमिनोमीति,'स धर्मं वेद' धर्मशास्त्रं(स्त्रार्थं) जानाति। तथा चेश्वरपरवेदानां 'न्यायेन' तात्पर्यावधारणमावश्यकमिति च ध्वनितम्। 'केचित्तु' (ननु) वेदादेवेश्वरावधारणमस्तु, किमनुमानेनेत्यत्राह—'आर्षमि'ति। तन्न, 'श्रवणानन्तराभ्युपगते'त्यनेन 'मनन'स्येष्टसाधनताव्यवस्थापनात्। 'परे' तु कार्यत्वहेतोः कण्टकोद्धारके[?] रे आगमरूपप्रमाणाविरोधरूपकण्टकोद्धारपरतया ग्रन्थं योजयन्ति। ननु कर्त्तृत्वसर्वज्ञत्वमु[?] कारेणापि मननतथात्वं मननञ्च तद्विरोधितया मोक्षहेतुविघटकतया विरोद्धेव(ध्ये?)व [?]पि[?] इति शङ्कायां तन्मननस्य वेदविरोधेन मोक्षानुपायतां दर्शयति—'आर्षमि'त्यादि इत्ति[?] प्रतिभाति।

नन्वस्तु कृतेरेव कारणत्वेन [?]र्द्धनं स्यात्, एवञ्च सविषयत्वात् न विषयतासिद्ध्यर्थं ज्ञानाद्यपेक्षापि भवतु वा ज्ञानादि तथापि तदाश्रयकल्पने मानाभावः, गुणत्वेन कृतित्वेन वा समवेतत्वसाधनेऽप्रयोजकत्वात्, न च सवज्ञे मानमस्ति अस्मदाद्यधिष्ठितकपालादौ तदधिष्ठाने मानाभावात् कारणानधीनपरिमाणादेः सर्वत्र समवायवत् कारणान[?]नस्यापि तस्य तद्विषयत्वे युक्त्यभावात् प्रमां प्रति गुणत्वसम्भवः। भवतु वा ज्ञानादिकं तदाश्रयः, तदापि तस्य वैभवे मानाभावः, मनोवदणुत्वेनाप्युपपत्तेः वैभवे निखिलमूर्त्तसंयोगविभागादिकल्पनायां गौरवात्। [102a] यदि च क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्येति न्यायेन तत्संयोगस्य क्रियाहेतुतया एकदानानादेशवर्त्तिविततद्रव्येषु तदुत्पत्तये वैभवापेक्षा तदा तत्तत्संयोगिता अस्मदा(द्य?)धिष्ठितशरीरादिसंयोगित्वे च मानाभावः। एकत्वे च किं मानं ल(ा)घवसहकारेणोक्तानुमान एव तद्भासत इति चेत्, (किमेकत्वं संख्याविशेष इति चेत्), अनेकत्वेऽप्यविरोधात् क्षितिकर्त्तृनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगित्वञ्च क्षितिकर्त्तृसिद्धेः पूर्वं(ं) भातु(भवितु?)मनर्हम्, अत एव क्षितिकर्त्तृनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्येकत्वमपि निरस्तम्। द्वितीयानुमाने तद्भानेऽपि कारणवाधाद्भानानुपपत्तिः। अत एव द्विकर्त्तृकत्वाभाव एव क्षितौ भासत इति निरस्तम्। न च द्विकर्त्तृकत्वविधेयकानुमितौ तादृशविशिष्टनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि 'विशेष्ये विशेषणमि'ति न्यायेन लाघवज्ञानं सहकारीति वाच्यं, तथापि तथा मननस्य न वेदादिविरोधित्वमिति तेन रूपेण तन्मननस्य विरोधित्वं प्रसज्येतेत्याद्याशङ्कायां श्रुतिमुपष्टम्भिकामाह—

'विश्वत' इति। 'सर्ववक्तृत्वम्' इति। एतावता वक्तृवाक्यार्थप्रमाया गुणत्वे यथोक्तबाधकनिरासः। 'सहकारिते'ति। तथा च विश्वसाहाय्यकर्त्तेति (लभ्यते)। 'चतुर्थेने'ति। तथा च 'विश्व'पदं मूर्त्तसामान्य(पर?)मिति भावः। येन योगेन वाहुपदस्य धर्माधर्मबोधकजातमाह—'तौ ही'ति। 'लोकयात्रा' जनानां हिताहित'वहनात्' प्रापणात् जननादिति यावत्। 'प्रधाने'ति। तत्राधिष्ठितानां सम्भवात् तदधिष्ठातृतया तत्सिद्धिसूचनाय ते परमाणवः 'गतिशीलत्वात्' परितः पतनशीलत्वात्। 'व्यवहिते'ति। 'छन्दसि परे व्यवहिताश्चे'ति व्यवहितोपसर्गानुशासनम्। 'अनादिते'ति। फलितार्थवर्णनम्। अनादिकार्यप्रवाहजनक(त्व)ार्थकं, वस्तुतस्तु निरुक्तकत्वं बोध्यम्। ननु ब्रह्मण एव विश्वकर्त्तृकत्वं श्रूयते, न भगवत इत्यत्राह—'एतेने'ति। भगवानेव ब्रह्मशरीरमुपगृह्य सृजतीत्यर्थः ॥३॥

आयोजनात्खल्वपि—

स्वातन्त्र्ये जडताहानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम्।
हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्तन्ते, अचेतनत्वात्, व्रास्यादिवत्। अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्यत्वावधारणात्। क्रियाविशेषविश्रान्तोऽयमर्थो, न तु तन्मात्रगोचरः। चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत्; अथ केयं चेष्टा नाम? यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमात्रकारणिका वा विवक्षितम्। तन्न। तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्। अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वम्। तन्न। विषभक्षणोद्बन्धनाद्यव्यापनात्। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति चेत्; कर्तारं प्रत्यन्यं वा? उभयथाऽपि परमाण्वादिक्रियासाधारण्यादविशेषः। भ्रान्तसमीहाया अतथाभूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च। शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेन्न। मृतशरीरक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः। जीवत इति चेन्न। नेत्रस्पन्दादेश्चेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात्। स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयोगि सतीति चेन्न। ज्वलनपवनादौ तथाभावाभ्युपगमापत्तेः। शरीरस्य स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तस्येति चेन्न। चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात्। सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेन्न। क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात्। भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वं यत इति चेत्; तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य। न चैतावतैव क्रियामात्रं प्रत्यचेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते; विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोधकत्वात्। अन्यथा सर्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम्।

एतेनाऽशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम्। अत्राप्यागमसंवादः—

"यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति॥
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा॥
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च"॥ इत्यादि। (Up.)

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ। ईश्वरप्रेरणायामज्ञत्वमप्रयतमानत्वञ्च हेतू दर्शितौ परमाण्वादिसाधारणौ। स्वर्गश्वभ्रे चेष्टाऽनिष्टोपलक्षणे। एतदेव सर्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते, मयेत्यादिना। न केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठाता, अपि तु प्रतिरोधेऽपि। यो हि यत्र प्रभवति, स तस्य प्रेरणावधारणेऽपि समर्थः। यथाऽर्वाचीनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं तपामीत्यादिना।

धृतेः खल्वपि। क्षित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं हि जगत् साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं, गुरुत्वे सत्यपतनधर्मकत्वात्, वियति विहङ्गमशरीरवत्,

तत्संयुक्तद्रव्यवच्च । एतेनेन्द्राग्नियमादिलोकपालप्रतिपादका अप्यागमा व्याख्याताः । सर्वविश्वनिबन्धनश्च सर्वतादात्म्यव्यवहारः, 'आत्मैवेदं सर्वमि' ति । यथैक एव मायावी अश्वो, वराहो, व्याघ्रो, वानरः, किन्नरो, भिक्षुस्तापसो, विप्र इत्यादि ।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्य[illegible]द्धमिदमिति चेत्; तद्भावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि [illegible]प्रति कारणत्वात् । कारणैकदेशस्य च कारणान्तरं प्रत्यनुपाधित्वात् । उप[illegible] वा सर्वेषामकारणत्वप्रसङ्गात् । शरीरस्थितिरेवं, न त्वन्यस्थितिरिति चेन्न । प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात् । प्राङ्न्यायेनापास्तत्वाच्च । अत्राऽप्यागमः ।

'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' (**Up.**) इति । प्रशासनं दण्डभूतः प्रयत्नः ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' ॥ (**Bhg.**)

इति स्मृतिः । अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं, सर्वज्ञत्वादि च । परमत्वं सर्वोपास्यता । 'लोकत्रयमि' ति सर्वोपलक्षणम् । आवेशो ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोगः । भरणं धारणम् । अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्यत्वम् । ऐश्वर्यं सङ्कल्पाप्रतिघातः इति । एतेन कूर्मादिविषया अप्यागमा व्याख्याताः ।

संहरणात् खल्वपि । ब्रह्माण्डादि द्व्यणुकपर्यन्तं जगत्, प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाश्यत्वात्, पाट्यमानपटवत् । अत्राप्यागमः—

'एष सर्वाणि भूतानि समभिव्याप्य मूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत् ॥
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकीम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्' ॥

इत्यादि । एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः ॥४॥

आमोदटीका

'खल्वपी'ति । उदाक्रि(ह्रि)य(त) इत्यर्थः । यद्वा, 'आयोजनाद'पि 'साध्यो विश्वविदव्यय' इत्यर्थः । 'खल्वपी'ति निपातसमुदायस्य समुच्चयवाचित्वात् । सर्गाद्यकालीनष्व(द्व्य ?)णुकोत्पादकं कर्म स्वसमानकालीनप्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् चेष्टावदित्यनुमानस्योपकुर्वाणं तर्कमाह 'स्वातन्त्र्य' इति । आयोजनं हि परमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म, तद् यदि परमाणुद्वयात् स्वतन्त्रादेव जायते तदा तेषां जड़त्वमचैतन्यं न स्यादित्यर्थः । ननु दृष्टादेव तदुत्पद्यतामत आह 'नादृष्टमि'ति । अदृष्टस्यापि दृष्टकारणसहकृतस्यैव जनकत्वादित्यर्थः । 'दृष्टघातकमि'ति । दृष्टकारणताविघट-

कमित्यर्थः। अत्र विपक्षबाधकमाह 'हेत्वभावे फलाभाव' इति। चेतनव्यापारस्य हेतोरभावे कर्मैव फलं परमाणुषु नोत्पद्यत इत्यर्थः। ननु चेष्टारूपे कर्मणि चेतनापेक्षा, न तु क्रियान्तरेऽपीत्यत आह 'विशेष' इति।

तर्कोपकार्यमानमाह 'परमाण्वादय' इति। 'तन्मात्रे'ति। क्रियामात्रेत्यर्थः। 'तस्यैवे'ति। प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वमेवात्र साधयितुमुपक्रान्तं, साध्यञ्च नोपाधिरनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः। 'तत्त्वमि'ति। चेष्टात्वमित्यर्थः। एतच्चेष्टालक्षणेऽव्याप्तिमाह 'विशेषे'ति। तत्र हि न हितप्राप्तिर्न वाऽहितनिवृत्तिरित्यर्थः। उद्बन्धनादेरपि तत्कालमिष्यमाणत्वात्तत्संग्रहार्थं लक्षणान्तरं शङ्कते 'इष्टानिष्टे'ति। पक्षादव्यावृत्तादुपाधेः साधनव्यापकत्वमाह 'उभयथे'ति। परमाणुक्रियायास्तत्कर्तरीश्वरस्यास्मदादेश्च इच्छाविषयार्थहेतुत्वादित्यर्थः। चेतनाधिष्ठानजन्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकोऽपीष्टानिष्टप्राप्तिपरीहारफलक्रियात्वमुपाधिरित्याह अचेत(नि) क्रिया चेतनाधिष्ठानजन्या क्रियात्वात् शरीरक्रियावत् इत्यत्रेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलकक्रियात्वस्य साध्याव्यापकत्वमाह 'भ्रान्ते'ति। 'समीहा' चेष्टा। 'अतथाभूताया' इति। इष्टानिष्टप्राप्तिरूपफलरहिताया इत्यर्थः। 'तदि'ति। चेष्टात्वमित्यर्थः। तथा च न साध्याव्यापकमित्यर्थः। समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेणाह 'मृते'ति। जीवच्छरीरक्रियात्वमुपाधिरित्याह 'जीवत' इति। 'नेत्रस्पन्दादेरि'ति। वायुमात्रकृतस्येत्यर्थः। स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तक्रियात्वमुपाधिरित्याह 'स्पर्शवदि'ति। नेत्रक्रिया च स्पर्शवता वायुना क्रियत इत्यर्थः। ज्वलनपवनक्रिययोरदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकयोरपि 'त्वन्मते' चेतनाधिष्ठानप्रसङ्गादित्यपि समव्याप्तोपाध्यभिप्रायं स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयोज्यशरीरक्रियात्वमुपाधिमाशङ्कते 'शरीरस्ये'ति ज्वलनादिक्रियाव्यावर्तनाय, 'स्पर्शवदि'त्यादि वा नेत्रस्पन्दादिव्यावर्तनाय। अत्रान्योन्याश्रयमाह 'चेष्टयैवे'ति। शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वमत्रापि द्रष्टव्यम्। 'क्रियामात्रेणैवे'ति। स्वमताभिष्टम्भेन 'यत' इति। 'उन्नीयत' इत्यनुषङ्गः। 'तर्हि' या चेष्टा बुद्धिमत्पूर्विका इति विशेषव्याप्तावपि या क्रिया बुद्धिमत्पूर्विकेति सामान्यव्याप्तिबलात् परमाण्वादिक्रियायां बुद्धिमत्पूर्वकत्वं स्यादेवेत्याह 'तर्ही'ति। चेष्टामात्रविश्रा तत्वमेव भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वस्येत्यर्थः।

ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठिताः प्रवर्तन्ते शरीरत्वादिति सत्प्रतिपक्षः स्यादित्यत आह 'एतेने'ति। सामान्यव्याप्तौ बाधकाभावेनेत्यर्थः। 'जागर्ति' सिसृक्षावान् भवतीत्यर्थः। 'जगत्' परमाणुरूपं 'चेष्टते' क्रियावद् भवतीत्यर्थः। 'स्वपिति' सञ्जिहीर्षुर्भवति। 'निमीलति' निष्क्रियं भवति इत्यर्थः। 'जनयती'ति जन्तुः परमाण्वादिः, स चाचेतनः ; तथा च चेतनापेक्षास्यावश्यकी। सुखदुःखाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती लक्ष्येते, तज्ज्ञानाधीनत्वात्तयोः। 'मयाध्यक्षेणे'ति। मयाऽधिष्ठात्रा इत्यर्थः। 'प्रकृति'र्मूलकारणं परमाणुः, 'सूयते' आरभते। 'सचराचरमि'ति। चरेण जङ्गमेन सह वर्तमानं सचरं स्थावरमित्यर्थः। अन्यत्रापि शर्वित दर्शयति 'तपामी'ति। वर्षातपयोरहमेव कर्ता। 'वर्षं निगृह्णामि' अवग्रहो मदधीन एवेत्यक्षरार्थः। तात्पर्यं तु स्फुटयिष्यति 'सहकारी'ति। सिसृक्षासञ्जिहीर्षे 'सहकारिलाभालाभौ'। 'अ(प्र)यतमान(त्व)ञ्चे'ति। ईशता यत्नः, अनीशोऽयतमानः, इष्टानिष्टे ईश्वरस्यैव, तेनेश्वरस्य यदिष्टं तद् गच्छति। तदारभत इत्यर्थः। अनिष्टं गच्छति ततो निवर्तत इत्यर्थः। धारकस्य प्रयत्नः, धारको वा प्रयत्नः। 'परस्प(म्प)रये'त्यत्र दृष्टान्त'स्ततसंयुक्तद्रव्यवदि'ति। एवं सति च क्षित्यादिकं

प्रत्यक्षप्रतिबद्धपतनम्, गुरुत्वे सति अपातिद्रव्यत्वादिति मानार्थः। कण्ठधृतवस्त्रादौ व्यभिचारवारणाय 'परम्परये'ति। ननु लोकानां धृतिहेतवो लोकपाला एव न त्वीश्वर इत्यत आह 'एतेने'ति। ईश्वरस्यैव साक्षाद्व(द्ध)रकत्वपरम्पराधारकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः। यमादयोऽपि जगद्धारणे द्वारभूता इत्यर्थः। न त्वे(न्वे)वं भि दात्मप्रतिपादकागमविरोधः स्यादित्यत आह 'सर्वविशे'ति। सर्वत्रावेशेन प्रयत्नेनाधिष्ठान मदा पदर्शनार्थत्वात् तस्येत्यर्थः। 'आत्मैवेदं ब्रह्मैवेदं सर्वमि'त्यागमोऽपि, अन्यथास्य ते क्षा भेदप्रतिपादकत्वे प्रत्यक्षबाधः स्यादिति भावः। यद्वा, इन्द्रादिशरीरमाविश्य सर्वमिदमीश्वा सां धारयतीत्याह 'एतेने'ति। अत्रानुरूपं निदर्शनमाह 'यथे'ति।

'तत्सद्भावे'ति। 'नादृष्टं दृष्टघातकमि'त्युक्तत्वादित्यर्थः। 'सर्वेषामि'ति। एकेनान्यस्यान्यथासिद्धशङ्काग्रस्तत्वादित्यर्थः। 'एवमि'ति। प्रयत्नप्रतिबद्धगुरुत्वेत्यर्थः। यत्र प्रयत्नप्रतिबन्धागुरुत्वं तत्र शरीरत्वमित्यत्र साध्याव्यापकत्वमाह 'प्राणे'ति। शरीरावयवेदन्तादौ च साध्याव्यापकत्वम्। 'प्राङ्न्यायेने'ति। शरीरपदेनात्र साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं वा विवक्षितमिन्द्रियाश्रयत्वं वा भोगायतनत्वञ्चेत्यर्थः। यद्वा, 'विशेषस्तु विशेषवानि'त्यादिनेत्यर्थः। 'अक्षरस्य' नित्यस्य, 'द्यौः' सुरलोकः, 'दण्डभूत' इत्यभिधानं 'प्रशासन'पदार्थतया यत्नमात्रं तु विवक्षितम्। 'उत्तम'-'परमपदयोरर्थं भेत्तुमाह 'अत्रे'ति। 'सर्वोपलक्षणमि'ति। अन्यथा एकादशभुवनानामधार्यत्वमन्यधार्यत्वं वा स्यादिति भावः। 'बिभर्ती'ति प्रकृत्यर्थं प्रकृतार्थपरतया व्याचष्टे 'भरणमि'ति। 'उत्तम'पदादेव नित्यत्वे लब्धे'ऽव्यय'पदस्यैव वैयर्थ्यमाशङ्क्याह 'अव्ययत्वमि'ति। संयोगादिशून्यत्वमनुपपन्नमत आह 'विशेषे'ति। 'परम'पदे'नोत्तम'पदेन वा ऐश्वर्ये लब्धे तदुपादानवैयर्थ्यमाशङ्क्याह 'ऐश्वर्यमि'ति। 'एतेने'ति। कूर्मादिशरीरपरिग्रहेण ईश्वरस्यैव क्षित्यादिधारकत्वादित्यर्थः।

'संहरणादि'ति। 'प्रयत्नवद्विनाश्यमि'ति। तथा चार्वाचीनस्य तादृशद्वेषाभावे पुरुषधौरेयसिद्धिरित्यर्थः। तथा च प्रयोगः—ब्रह्माण्डादि स्वजनकप्रयत्नसमानकालीनचरमकारणकनाशप्रतियोगिजन्यत्वात्, तत्कालघटितविघटितघटवदिति। अन्येषां पक्षसमत्वादेव न व्यभिचारः। 'मूर्तिभिरि'ति। रुद्रादिमूर्तिभिरित्यर्थः। 'संभ्रामयती'ति। उत्पाद्य विनाशयति विनाश्योत्पादयति इत्यर्थः। 'सर्वभूतानी'ति। प्रलयावस्थायां परमाणुमात्रविशिष्टानीत्यर्थः। 'प्रकृतिमि'ति। यामादिकारणमाहुस्तां सिसृक्षां यान्ति, पुनः सर्गायापेक्षन्ते इत्यर्थः। 'विसृजामि' सर्गानुकूलानि करोमीत्यर्थः। 'एतेने'ति। ईश्वरस्यैव संहारकर्तृत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः। 'व्याख्याताः' ईश्वरपरतया ॥४॥

विवेकटीका

'खल्वपी'ति। निपातसमुदायः, तदा क्रियत इत्यर्थे समुच्चयो वा तदर्थः। तथा च'ायोजनाद'पि विश्ववित् साध्यत इति लभ्यते, एवमग्रेऽपि।

अत्र सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकसमवायिकारणं कर्मप्रयत्न(वदात्म)संयोगासमवायिकारणकं क्रियात्वात् चेष्टावदित्य(त्रा)नुमाने तर्कमाह—

'स्वातन्त्र्य' इति। परमाणुः यदि परसमवेतप्रयत्नासहकारेण जनकः स्यात् जड़त्वं चाचेतनत्वं, 'स्व'नयेऽप्रसिद्धिवारणाय 'परसमवेते'ति। नन्वदृष्टसहकारेण तस्य जनकत्वसम्भवादप्रयोजकमिदं तत्राह—'नादृष्टमि'ति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धभावकारणस्य प्रयत्नस्य

नादृष्टेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः। अत्रानुकूलतर्कान्तरमाह—'हेत्वभाव' इति। लाघवात् क्रियात्वावच्छेदेनैव प्र(102b)यत्नजन्यत्वात् तं विना क्रिया न स्यादित्यर्थः। ननु चेष्टात्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं, न तु क्रियात्वमित्यत्राह—'विशेष' इति। चेष्टात्वं हि न जातिः, गमनत्वादिना सङ्करात्; किंतु गमनत्वादिव्याप्यो(ऽ)ना, तत्र च विलक्षणजड(तत्तत्)-प्रयत्नानां जनकत्वेऽपि न क्रिया; सामान्येऽपि प्रवृत्तिमाणुं(अ)न्यथासिद्धिरित्यर्थः। 'विशेषो' गमनत्वादिव्याप्यतत्तज्जातिमान् 'विशेषम(व)ान्' तत्तद्विलक्षण[illegible]त्नरूपहेतुमान्।

य(अ)त्रापि हेत्वभाव इति योजयति—'अन्वये'ति। '[illegible] क्रियायाः' अचेतनकार्यस्य। 'क्रियाविशेषे'ति। तथा चेष्टात्वमुपाधिरित्यर्थः। प्रयत्न[illegible]योगासमवायिकारणत्वं 'न तावन्मात्रगोचरः' न क्रियामात्रव्यापकः। क्रियाविशेषं विशदयति—'चेष्टे'ति। 'प्रयत्नमात्रे'ति। मात्रेण संयोगांशपरित्य(ा)गसूचनं, तेन प्रयत्नकारणकत्वमात्रलाभः। 'तस्यैवे'ति। मया तदेव साध्यते, साध्यञ्च नोपाधिरित्यर्थः। 'तत्त्वं' चेष्टात्वम्। 'विशेषे'ति। तदनुकूलस्पन्दपरं, कारणव्युत्पत्तेः तस्य न हिताव्याप्तेर्न वाहितनिवृत्तिः फलम्, अपि तु अहिताव्याप्तिरि(वि ?)ति भावः। विषभक्षणादेरपि च तदानीमिष्टत्वात् नाव्याप्तिरित्याह—'इष्टे'ति। 'उभयथापी'ति। तत्फलस्यापि भगवदिष्टत्वात्, तथा च साधनव्यापकत्वमिति भावः। इष्टत्वस्य इष्टत्वावच्छेदकाश्रयपरत्वमभिप्रेत्याव्याप्तिमाह—'भ्रान्ते'ति। 'समीहाया'श्चेष्टायाः, 'अतथाभूतायाः' इष्टतावच्छेदकाश्रयप्राप्तिफलकभिन्नायाः। 'चेतने'ति। तथा च तत्रैव साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः। 'शरीरसमवायी'ति। बहुव्रीहिः, प्रतियोगित्वं वा मतुवर्थः। धनवानित्यादौ वृत्त्यनियामकेऽपि मतुपः साधुत्वात्। 'मृते'ति। (जगतः) इति शेषः। तथा च तादृशक्रियानुरोधेनैव सिद्ध्यतु भगवानिति भावः। एवमग्रेऽपीति ध्येयम्। 'जीवत' इति। क्रिया, चेष्टेति शेषः। एवमग्रेऽपि। 'स्पर्शे'ति। स च तादृशवायुसंयोगजन्य(नक?) एवेति भावः। 'ज्वलने'ति। ज्वलनादौ या क्रिया तस्याश्चेष्टात्वेन प्रयत्नजन्यत्वाभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः। 'चेष्टयैवे'ति। चेष्टासमानाधिकरणान्त्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य तल्लक्षणादिति भावः। यद्यपि तद्घटितशरीरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः, तथापि चेष्टाघटितशरीरलक्षणस्य (दुर्निरूप)त्वे तात्पर्य्यम्, एवं तदवयवक्रियायामव्याप्त्या साध्याव्यापकत्वमपि ध्येयम्। 'क्रियामात्रेणैवे'ति। इदमुपलक्षणं, गमनत्वादिना सङ्करोऽपि बोध्यः। तन्नानात्वोपगमे तु साध्याव्यापकतया नोपाधिता। 'यतः' इत्यत्र 'उन्नीयते' सामान्यविशेषश्चेष्टात्वमित्यनुषज्यते, सह इति च शेषः। 'तद्विश्रान्तत्वं' तादृश्येव साध्ये तस्योपाधित्वं, न तु प्रयत्नपूर्वकत्वमित्यर्थः। 'क्रियामात्रं प्रति' चेतनाधिष्ठानव्याप्तिः प्रयत्नसामान्यपूर्वकत्वव्याप्तिः, तथा चेतनकार्य(103a)-सामान्यं प्रति चेतनाधिष्ठानव्याप्तिरिति चास्यार्थः। 'अविरोधकत्वादि'ति। अपि तु साधकत्वादेवेत्यपि बोध्यम्। 'उक्तं' घटत्वाद्यवच्छेदेन कुलालादिजन्यत्वेऽपि कार्यसामान्ये हेतुत्वव्युत्पादनावसरे।

'एतेने'ति। परमाणवो न चेतनाधिष्ठानक्रियावन्तः अशरीरत्वाद्व्योमवत्, परमाणुक्रिया न प्रयत्नजा शरीरक्रियान्यत्वात् तद्वदेवेत्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वं सामान्यतः कार्यकारणभावमूलकत्वेन स्थापनाया अधिकरण(बल)त्वेन निरस्तम्।

'जागर्त्ति' सिसृक्षुर्भवति, 'इदं जगत्' परमाणुरूपं 'चेष्टते' त्र(द्व ?)व्यारम्भकसंयोगानुकूलक्रियावद्भवति, इतरक्रियायाः प्रलयेऽपि सम्भवात्। 'स्वपिति' संजिहीर्षुर्भवति, 'सर्वं' परमाणु-

सामान्यं 'निमीलति' द्रव्यारम्भकसंयोगानुकूल(क्रिया ?)शून्यं भवति। 'जन्तुः' स्वनिष्ठकार्ये आधारतया जनकः, आधारता च समवाये कालिकदैशिकसाधारणी, तेनेश्वरान्यद्रव्यमात्रलाभः। 'जन्तु'पदं द्व्यणुकं समवायितया जनयतीति व्युत्पत्त्या परमाणुपरमिति 'केचित्'। 'आत्मनः' स्वस्य, 'सुखदुःखयोः' दाुत्तिनिवृत्त्योर्जननयोरिति यावत्। 'अनीशो'ऽसमर्थः, 'ईश्वरप्रेषि(र)तः' प्रयत्नाधिष्ठित दर्पुपभें(च्छे ?)त्' प्राप्नोति, जनयतीति यावत्। 'स्वद्धरेभ्रौ (स्वर्गंश्वभ्रे ?') इष्टानिष्टे, भेदाच्च भोक्तृपेक्षया'ऽध्यक्षेण' प्रभुणा अधिष्ठात्रेति यावत्, 'प्रकृति'र्मूलकारणं परमा सं सूयते' जनयति 'सचराचरं' चरेण जङ्गमेन सह वर्तमानमचरम्। ष्टिं त

अन्यत्रापि अप्रयोजकता हीशे(?)। 'अ(प्र)यतमानत्वमि'ति। 'ईशा यत्न' इत्यनुशासनात् अनीशत्वमयतमानत्वम्। 'विभाव्यते' विशिष्य विभूयात्। 'प्रभवति' 'अधिष्ठाता' साक्षात् परम्परयेति विशेषविवक्षायां गौरवमभिप्रेत्य तत्संयुक्तद्रव्यदृष्टान्तानुरोधेन चेदं, वस्तुतस्तु तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रयत्नाधिष्ठानसत्त्वात् पक्षसत्त्वेऽपि न क्षतिः। 'धारके(णे' ?)त्यनेन प्रयत्नत्वव्याप्यजातिविशेषोपलक्षणं, तेनैव रूपेण धृतिं प्रति कारणत्वात्, धृतिश्च गुरुत्वाधीनपतनप्रतिबन्धः। ननु लोकपालानामेव जगद्धारकत्वं श्रूयते, तथा च तेन विरोध इत्याशङ्क्याह—

'एतेने'ति। भगवानेव तत्तल्लोकपालदेवताकदिग्वर्त्तिवस्तुधारकतया तत्तल्लोकपालव्यवहारभाजनमित्यर्थः। सर्व(दा) तादात्म्यप्रतिपादकश्रुतेरुपचरितार्थकतामाह—'सर्वविशे'ति। तत्तदात्मसमवेतविषयकप्रयत्नवत्त्वेन तत्तत्तादात्म्यव्यवहार इत्यर्थः। इदं सर्वं जगत् एतदेवानुरूपनिदर्शनेन दर्शयति—'यथे'त्यादि।

अनुमानेऽन्यथासिद्धिमाह—'अदृष्टादेवे'ति। 'तदुपपत्तेः' धृतेरुपपत्तेः, 'तद्भावेऽपि' (तस्य) अदृष्टस्य हेतोः सद्भावेऽपि। अत एवोक्तं, 'नादृष्टं दृष्टघातकमि'ति। 'प्रयत्ने'ति। क्वचित् धृतिविशेषे प्रयत्नस्य हेतुत्वात्, लाघवात् धृतिसामान्य एव 'तस्यापि' तादृशप्रयत्नस्यापि धृतिसामान्यं प्रति लाघवेन(103b)कारणत्वावधारणात्। 'कारणैकदेशस्य' प्रकृतेऽदृष्टरूपस्य 'कारणान्तरम्' प्रयत्नरूपम्, 'अनुपाधित्वात्'। शरीरधृतित्वमुपाधिं शङ्कते—'शरीरे'ति। 'प्राणे'ति। तत्रैव साध्यकत्वमित्यर्थः। प्राणश्च प्राणवहनाभ्युपलक्षणं, तेन तत्र गुरुभावेऽपि न क्षतिः। इन्द्रियमपि गोलकादि, तथा च शरीरावयवतत्संयुक्तधृतावेव साध्याव्यापकत्वमिति भावः। 'प्रागि'ति। शरीरपदस्य साक्षात्प्रयत्नविषयपरत्वे साधनव्यापकत्वेन इन्द्रियाश्रयादिपरत्वे च 'विशेषस्तु विशेषवान्' इत्युपदर्शितदोषेणेत्यर्थः। 'अक्षरस्य' नित्यं तादृशप्रयत्नवतः। 'दण्डभूत' इति पदस्वरसादुक्तम्।

उत्तमत्वपरमत्वयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याकरोति—'अत्रे'त्यादि। 'असंसारित्वम'दृष्टशून्यता। पाषाणपर्वतादिभ्रमन्निराकरोति—'साधारणमि'ति। अव्ययत्वस्य सर्वात्मसाधारण्यादन्य(था) व्याचष्टे—'आगन्तुके'ति। 'अप्रतिघातः' याथार्थ्यम्। 'तेने'ति[1]। कूर्मादिशरीरावेशेन भगवत एव धारकत्वात् न तद्विरोध इति भावः।

'धृत्यादे'रित्य'दि'पदोपगृहीतं हेतुमाह—'संहरणादि'ति। 'प्रयत्नवद्विनाश्यं' प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयोज्यक्रियाधीनसंयोगनाशनाश्यं, 'विनाश्यत्वात्' विनाश्यद्रव्यत्वात्।

---

[1] Gunānanda reads ते for एतेन,

'मूर्त्यै(र्त्तिभिरि ?)'ति। ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपैः, 'संभ्रामयति' उत्पाद्य (संवर्ध्य) नाशयति, विनाश्य तादृशं पुनरुत्पाद्य वर्त्तं(र्द्धं)यति। 'चक्रा(दि)वदि'ति। यथा चक्रं तत्र देशसंयोगमुत्प(ा)द्यमानं संस्थाप्य विनाशयति, ततस्तत्रैव तादृशं संभो(यो)[illegible]गमुत्पाद्य स्थाप(य)तीत्यर्थः। 'सर्वभूतानि' सर्वाणि जन्यद्रव्याणि। 'प्रकृतिं' परमाणु[illegible]कलजन्यद्रव्याणां मूलकारणत्वात्, 'यान्ति' तदवशिष्टानि साक्षात् परम्परया वा तत्तद्वृत्तिनाश[illegible]गीनि वा भवन्ति। 'कल्पक्षय' इति। प्रलय इत्यर्थः। एतच्च पूर्वार्धान्वयि। 'म[illegible]मि'त्यनेन नाशे स्वस्योपयोगः सूचित इति प्रकृतोपष्टम्भः।

'एतेन' भगवत एव संसारसंहारव्युत्पादनेन। 'व्य[illegible]धाताः' रुद्रादिपदस्य भगवत्परत्वेन ॥४॥

पदात् खल्वपि—

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पदशब्देनात्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहार एवोच्यते। अतोऽपीश्वरसिद्धिः। तथा हि—यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्यवहारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्क्रमव्यवहारश्च बालानां, स सर्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तो, व्यवहारत्वात्, निपुणतरशिल्पिनिर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रादिपदवत्, पत्राक्षरवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमवच्चेति। आदिमान् व्यवहार एवम्, अयं त्वनादिरन्यथाऽपि भविष्यतीति चेन्न। तदसिद्धेः। आदिमत्तामेव साधयितुमयमारम्भः। न चैवं संसारस्यानादित्वभङ्गप्रसङ्गः, तथापि तस्याविरोधात्। न हि चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति। तदनादित्वे वा न चैत्रादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति। अस्त्ववाग्दर्शी कश्चिदेवात्र मूलमिति चेन्न। तेनाऽशक्यत्वात्। कल्पादावादर्शाभासस्याप्यसिद्धेः। साधितौ च सर्गप्रलयौ।

ननु व्यवहारयितृत्वेन शरीरी समधिगतो, न च ईश्वरस्तथा; तत्कथमेवं स्यात्। न। शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिनि कार्ये तस्यापि तद्वत्त्वात्। गृह्णाति हि ईश्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तरान्तरा, दर्शयति च विभूतिमिति। अत्राप्यागमः—

'पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः' (Bhg.)।

तथा—'यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥
उत्सीदेयुरिमे[1] लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्' (Bhg.) इति।

एतेन 'नमः कुलालेभ्यः, कर्मारेभ्यः' इत्यादियजूंषि बोद्धव्यानि।

प्रत्ययोऽपि । प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयप्रामाण्यमुच्यते । तथा च प्रयोगः—आगमसंप्रदायोऽयं कारणगुणपूर्वकः, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत् । न हि प्रामाण्यप्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः । न चाऽसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः । न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम् । न च नेदं प्रमाणं, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । न चासर्वज्ञो धर्माऽधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति । न चासर्वज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत् ।

श्रुतिः खल्वपि । तथा हि—सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात् । यत्पुनर्न सर्वज्ञप्रणीतं नाऽसौ वेदो, यथेतरवाक्यम् । ननु किमिदं वेदत्वं नाम ? वाक्यत्वस्यादृष्टविषयवाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात् । अदृष्टविषयप्रमाणवाक्यत्वस्य चासिद्धेः । मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाच्चेति चेन्न । अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात् । न ह्यस्मदादीनां प्रत्यक्षादि मूलम् । नाऽपि भ्रमविप्रलिप्से, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । नाऽपि परम्परैव मूलं ; महाप्रलये विच्छेदादित्युक्तम् ।

अन्वयतो वा, वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति चेन्न । असिद्धेः ।

'अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते' ॥

'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्,' इति स्मृतेः (**Bhg.**) ।

'तस्माद् यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिश्रुतिपाठकस्मृतेश्च ।

अर्थवादमात्रमिदमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राऽविध्यर्थत्वात् । तथा चास्मरणे कालिदासादेरस्मरणात् । एवञ्च कुमारसम्भवादेरकर्तृकत्वप्रसङ्गः । अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः । प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सम्प्रतिपन्नत्वमिति चेन्न । प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः, अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वात् । आकस्मिकस्मितबीजसुखानुस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात् । वक्तैव प्रकृते न सम्भवति ; "हेत्वभावे फलाभावात्", चक्षुरादीनां तत्राऽसामर्थ्यात्, अस्मदादीन्द्रियवत्, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । न । चेतनस्य ज्ञानसेन्द्रियस्य, मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्चनात् । नित्यनिराकरणे चासामर्थ्यात् । परमाणवादयो न कस्यचित्प्रत्यक्षाः, तत्सामग्रीरहितत्वादिति चेन्न ।

द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः, अन्यं प्रति सिद्धसाधनात्। तथापि वाक्यत्वं [1]न प्रमाणम्,[1] अप्रयोजकत्वात्। प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम्। न। सुगताऽऽद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात्। [illegible]ाणवाक्यस्य सत इति चेन्न। प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात्। [illegible]तन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम्। अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्रयत्नौ [illegible]म्। मन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च, तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोच[illegible]त्। प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेन्न। तस्य वेदेऽपि सत्त्वात्। एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात्। अस्त्वेवं, न तु तेषां मिथो मूलमूलीभाव इति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्।

संख्याविशेषात् खल्वपि। द्व्यणुकत्र्यणुके तावत् परिमाणवती, द्रव्यत्वात्। तच्च परिमाणं कार्यं कार्यगुणत्वात्। न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा कारणम्; नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च। अन्यथा अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गाच्च, त्र्यणुकवदणवारभ्यत्वाविशेषात्। तत्र कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वस्थितेरणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम्; महतो महदनारम्भप्रसङ्गात्। अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्धतया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वप्रसङ्गात्। बहुभिरपि परमाणुभिर्द्वाभ्यामपि द्व्यणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च।

एवं सति को दोष इति चेत्; परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्गः, कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात्। अन्यथा द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनियमेनाप्यणवारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अणुन एव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधीर्य न स्यात्। अस्तु महदारम्भ एव त्रिभिरिति चेन्न। महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात्। तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति। न च प्रचयोऽपेक्षणीयः, अवयवसंयोगस्याभावात्। तस्मात् परिमाणप्रचयौ महत एवारम्भकाविति स्थितिः। अतोऽनेकसंख्या परिशिष्यते। सा अपेक्षाबुद्धिजन्या, अनेकसंख्यात्वात्। न चास्मदादीनामपेक्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति। तत् यस्यासौ सर्वज्ञः। अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्गतपरिमाणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् त्र्यणुकानुत्पत्तौ विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अस्मदादीनामेवाऽऽनुमानिक्यपेक्षाबुद्धिरस्त्विति चेन्न। इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाण्वाद्यनुमानं, तस्मिन् सति द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः। अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं, क्षतमपेक्षाबुद्धेरिति चेन्न। अस्तु तत एव सर्वं, किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्वप्रसङ्गादिति।

आमोदटीका

ननु घटादिनाश एव प्रयत्नपूर्वको न तु ब्रह्माण्डनाशोऽपीत्यत्र 'विशेषस्तु विशेषवान्', न तु सामान्यव्याप्तौ विशेषस्यो[illegible]धित्वं धूमानुमानादिविप्लवप्रसङ्गादिति यत् पूर्वमुक्तं तदेतद्वर्तिष्यमाणहेतुष्वप्यतिदिशति [illegible]

[illegible] 'कार्यत्वादि'ति। (५।५)

यथा धृतिविनाशयोः व[illegible]रणभावो निरुपाधित्वग्राहकः, एवं 'पदस्यापि' व्यवहारस्यापि न त्वादिमनु(त्त्व)मुपाधिः स्या[illegible] आह 'विच्छेदेने'ति। प्रलये विच्छेदेन प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धाभावात्। घटादिनिर्माणे घटादिपदव्युत्पत्त्यभावादाद्यव्यवहारप्रवर्तक ईश्वरोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। 'पद'-पदमीश्वरादिपदं(रं) सार्थमिति द्वितीयव्याख्यानाद्भेत्तुं व्युत्पादयति 'पदशब्देने'ति। 'व्यक्तवाचो' मनुष्याः, स्वातन्त्र्यञ्च पुरुषस्य तज्जातीयव्यवहारानुपजीवित्वम्। अत्र पक्षभेदेन दृष्टान्तात्र(त् ?) क्रमेणाह 'निपुणतरे'त्यादि। 'व्यवच्छेदे'त्यादि प्रतीकं व्याचष्टे। अनादित्वमुपाधिमाशङ्कते 'आदिमानि'ति। 'अन्यथापी'ति। स्वतन्त्रपुरुषमन्तरेणापीत्यर्थः। 'तदसिद्धेरि'ति। अनादित्वासिद्धेरित्यर्थः। स्वतन्त्रपुरुषाधीनत्वे नादिमत्तैव सेत्स्यतीत्याह 'आदिमत्तामेवे'ति। न त्वपसिद्धान्त इत्यत आह 'न चैवमि'ति। 'तथापी'ति। संसारानादित्वेऽपि प्रकृतव्यवहारस्यादिमत्त्वाविरोधादित्यर्थः। यद्वा, प्रकृतव्यवहारस्यादिमत्त्वेऽपि संसारस्यानादित्वाविरोधादित्यर्थः। सर्गध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वं संसारानादित्वम्। प्रकृतव्यवहारस्य च स्वतन्त्रपुरुषाधीनत्वमादिमत्त्वमिति न विरोध इति भावः। एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति 'न ही'ति। प्रकृतहेतावन्यथासिद्धिं शङ्कते 'अस्त्वि'ति। लिप्यादिमूलमादर्शः। ननु यदि प्रलयेन विच्छेदः स्यात् तदाऽदर्शाभावः स्यात्। न त्वेवमत आह 'साधितावि'ति। अस्मदाद्यदृष्टाधीनमीश्वरस्यापि शरीरमित्याह 'शरीरे'ति। अत्रोपजीव्यसंगतिमाह 'गृह्णाति ही'ति। 'विभूतिरि'ति। ब्रह्माद्यवतारादीत्यर्थः। 'पितामहस्ये'ति। जगतोऽभिनवपटादिनिर्माणरूपस्य 'पिता' जनकः। 'माता' पालकः, 'धाता' रक्षकः, 'पितामहो' जनकस्यापि जनक इत्यर्थः। 'यद्यहं कर्मण्यतन्द्रितो'ऽनलसो 'न वर्तेयं' न स्याम्, ततश्च यदि कर्म न कुर्यां, तदा 'अमी[1] लोकाः' लोक्यमाला(ना) व्यवहारा 'उत्सीदेयु'रुच्छिन्ना भवेयुरित्यर्थः। ननु कथमेतावतैवोत्सीदेयुरत उक्तम् 'ममे'त्यादि। मदुपदिष्टेन वर्त्मना मनुष्या वर्तन्ते व्यवहरन्तीत्यर्थः। 'एतेने'ति। कुलालादिदेहमुपगृह्य ईश्वर एव प्रवर्तक इति साधनेनेत्यर्थः। 'प्रत्ययादपी'ति। 'साध्यो विश्वविदव्ययः' इत्यनुषङ्गः। लिङ्गादिप्रत्ययादिति व्याख्यानान्तराद्व्यवच्छेत्तुं विषयिणा विषयमुपलक्षयति 'प्रत्ययशब्देने'ति। सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति 'सम्प्रदायः'। आगमश्चासौ सम्प्रदायश्चेति 'आगमसम्प्रदायः'। प्रवाहो वा सम्प्रदायः। 'कारणं' यो 'गुण'स्तत्'पूर्वक' इत्यर्थः। 'प्रत्यक्षादिवदि'ति। प्रत्यक्षे सन्निकर्षे अनुमाने यथार्थपरामर्शः। 'समाश्वास' इदमित्थमेवेति संप्रत्ययः। स च प्रामाण्यग्रहाधीनः, प्रामाण्यस्योत्पत्तौ गुणो हेतुः, गुणश्च शाब्दे ज्ञाने वक्तृयथार्थज्ञानमित्यादि 'प्रमायाः परतन्त्रत्वादि'त्यादिना साधितमेवेत्यर्थः। ननु ज्ञानमात्रहेत्वधीनत्वं स्वतस्त्वमेव प्रामाण्यस्य, न तु गुणजन्यत्वमत आह 'न चे'ति। ननु वेदजन्या प्रमैव न भवतीत्यत आह 'न च नेदमि'ति। ननु तथाप्यस्मदादिगुणजन्यत्वं स्यादित्यत आह 'न चे'ति। 'स्वातन्त्र्येणे'ति। वेदं विना नास्मदादेर्धर्माधर्मज्ञानमित्यर्थः। हेतूक्तं वेदत्वमाक्षिपति 'नन्वि'ति। अस्मदादि-

विसंवादिवाक्ये सर्वज्ञपूर्वकत्वं विरुद्धमदृष्टविषयकास्मदादिविसंवादिवाक्ये वा दृष्टविषयवाक्यत्वं विरुद्धमत आह 'वाक्यत्वस्ये'ति। व्यभिचारितो व्यतिरेकी विरुद्ध इति सिद्धान्तानुसारात्। 'अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सती'ति। मन्वादिवाक्य(?) वाक्यच्छेदाय। 'महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वादि'ति। सुगताद्यागमव्यवच्छेदाय। प्र[illegible]विशेषणासिद्धिमाह 'न ह्यत्रे'ति। द्वितीयविशेषणासिद्धिमाह 'नापी'ति। अन्यथासिद्धिं निरस्[illegible] 'नापी'ति। यद्यपि शाखासहस्रस्य प्रतिपादकत्वाभावात् वाक्यत्वमसिद्धं, न च शाखासमुदायत्वं [illegible]त्वम्, शाखाया वेदनिरूप्यते-नात्माश्रयत्वात्। नापि वेदत्वं शब्दगतोऽपीति विशेषणं देवदा[illegible]वाद्यनुमापकजातिसङ्करात्। स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतवाक्यत्वं च स्मृतावतिव्यापकत्वात् रा[illegible]द्धार्थं, नापि शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं तत्। यद्यपि शब्दत्वं यत्किञ्चिच्छब्दे विरुद्धं, प्रमाणशब्दत्वं च तथा। ज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वमसम्भवि। 'वाक्यत्वे'ति विशेषणेऽपि तथा। 'जन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्ये'त्यत्र जन्यपदव्यावर्त्याभावः। 'शब्दजन्ये'ति कृते प्रत्यक्षदृष्टार्थवक्तृवाक्ये विरुद्धं जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वेऽसम्भवि। जन्यपदव्यावर्त्याभावश्च प्रमाया जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सतीत्यसम्भवि। शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वेन प्रमाणविशेषणान्नोक्तदोषः। तथापि प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या यत् प्रत्यक्षं योगजधर्माधीनं च यत् प्रत्यक्षं तद्विषयकार्थत्वात् शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वं विशेषणं स्वरूपासिद्धम्। किंस्विद्विश्वस्य भेषजमित्यादौ भागासिद्धं वेदादर्थं प्रतीत्याऽस्मदाद्युदीरितवेदभागे शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यमसिद्धमतो यथान्यायेन वा दुष्टं कृतमर्थन्यासेन। 'वाक्यादि'ति संगृहीतं हेतुं व्याचष्टे 'अन्वयतो वे'ति। 'पौरुषेयाणी'ति। स्वजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयानीत्यर्थः। तेन तदर्थधीजन्यत्वे तदुच्चारणधीजन्यत्वे वा साध्ये व्यापकजन्यत्वेन सिद्धसाधनम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वे च साध्ये इदानीं पठ्यमाने वेदे भागासिद्धिः, तज्जातीयत्वे च साध्ये स्मृत्यादौ व्यभिचार इत्यपास्तम्। आद्यस्मृतिपुराणभारतेषु स्वजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वसत्त्वान्न व्यभिचारः। ननु यदि वेदः सकर्तृकः स्यात् तदा 'रघुकाव्यादौ' कालिदासादेरिव कर्तुः स्मरणं स्यात् इत्याह 'अस्मर्यमाणे'ति। प्रकृतेऽपि कर्तुः स्मरणमस्त्येवेत्याह 'अनन्तरञ्चे'ति। 'श्रुतिपाठके'ति। श्रुतिपाठकानां या स्मृतिस्तत इत्यर्थः। 'तथा चे'ति। श्रुतेरित्येवार्थः पर्यवस्यति। 'श्रुत्युपाधिकस्मृतेश्चे'ति पाठे श्रुत्युपाधिका स्मृत्यर्थप्रतिपादिकेत्यर्थः। ननु कार्यान्वित एव वृद्धव्यवहाराधीना शक्तिरिति तदेव प्रमाणं न त्वर्थवादोऽपीत्याह 'अर्थवादे'ति।

'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' (छान्दोग्य० ।६);

'रुद्रः किल रुरोद'

इत्याद्यर्थवादानां मुख्यार्थपरत्वे बाधकाभावात् अर्थवादानामपि प्रमाणत्वात्। अत एव

'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्'

इत्यादीनामपि प्रमाणत्वमन्यथा स्वर्गपदशक्तिग्रहानुपपत्तेरित्यभिप्रायवानाह 'कर्तृस्मरणस्ये'ति। 'अनैकान्तिकत्वमि'ति। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं 'कुमारसम्भवादौ' न चापौरुषेयत्वमित्यनैकान्तिकत्वमित्यर्थः। तत्स्मरणस्यार्थवादत्वेन 'त्वया' प्रामाण्यानभ्युपगमादिति भावः। ननु वेदाः न पौरुषेयाः प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वादिति व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षितमेतदित्याह 'प्रमाणे'ति। प्रणेतुरीश्वरस्य शब्दापेक्षया यत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षं तद्गोचरार्थत्वं वेदेऽप्यस्तीति

स्वरूपासिद्धिरित्याह 'प्रणेतारमि'ति। अनैकान्तिकत्वं स्फुटयति 'आकस्मिके'ति। उत्तमाङ्गना काचित् स्वप्ने मया दृष्टेति वाक्ये पौरुषेयत्वे सत्यपि वक्तृभिन्नपुरुषप्रमाणान्तरागोचरार्थत्व-सत्त्वादनैकान्तिकत्वमित्यर्थः। वेदे पौरुषेयत्वानुमाने बाधमाह 'वक्तैवे'ति। स्वर्गापूर्वादि-ज्ञानवतो वेदवक्तृत्वं सम्भाव्येत, [illegible] च प्रकृतवक्तुर्नास्तीत्यर्थः। 'हेत्वभाव' इति। स्वर्गा-पूर्वादिज्ञानहेत्वभावे ज्ञानरूपफल[illegible] इत्यर्थः। हेत्वभावमेवाह 'चक्षुरादीनामि'ति। वेद-वक्ता नातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषा[illegible] 'क[illegible] तज्ज्ञानं नातीन्द्रियविषयकं ज्ञानत्वात्। तदिन्द्रियं मनो वा नातीन्द्रियार्थविगा[illegible]रणेन्द्रियत्वात्, मनस्त्वाद्वेति। सिद्ध्यसिद्धिपराहतमिति पूर्वमेव प्रपञ्चितमित्याह 'चेतनस्ये' आह किञ्च सामग्री चेन्नास्ति तदा कार्यं तस्य ज्ञानं मास्तु, नित्यं तु स्यादेव इत्याह 'नित्ये'ति। अतीन्द्रियार्थदर्शित्वं वक्तुरनुमानबाधितमित्याह 'परमाण्वादय' इति। द्रष्टा यद्यनित्यज्ञानवान् नूनं तत्सामग्र्यप्यस्त्येव इति स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह 'द्रष्टार-मि'ति। ननु यत्र यत्र पौरुषेयत्वं तत्र तत्र प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं दृष्टं, प्रकृते च तथा 'नास्ती'ति पौरुषेयत्वं निवर्तत इत्युपाधिं शङ्कते 'प्रमाणान्तरे'ति। मण्डलीकरणादिप्रतिपादकवाक्ये पौरुषेयत्वे साध्ये सत्यपि प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वं नास्तीति साध्याव्यापकत्वमाह 'सुगते'ति। पक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकतामाह 'प्रमाणस्ये'ति। प्रणेतृषु प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वमेव पौरुषेयत्वं साध्यमिह विवर्जितं, न च साध्यमेवोपाधिर्भवितुमर्हति, सकलानुमानोच्छेदकत्वादित्याह 'प्रणेत्रि'ति। उपाधेः साध्यानुप्रवेशं स्फुटयितुमाह 'स्वतन्त्रे'ति। तथापि कथं प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वमुपाधिः साध्यमध्ये निविशते इत्याह 'अर्थप्रतीती'ति। वाक्यप्रणयनानुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यं, तथा च प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वं साध्यप्रविष्टमेवेत्यर्थः। किञ्च 'त्वन्मते' 'मन्वादि'वाक्यानां शब्देतर-प्रमाणागोचरार्थानाम् अपौरुषेयत्वं स्यादित्याह 'मन्वादी'ति। ननु 'मन्वादि'वाक्ये प्रमाणान्तरं वेदस्तद्गोचरार्थत्वमस्त्येवेति नोक्तोपाधिव्यावृत्तिरित्याह 'प्रयुज्यमाने'ति। एवं सति साधना-व्यापकत्वमुपाधेरित्याह 'तस्ये'ति। एकस्याः शाखायाः प्रयुज्यमानायाः शाखान्तरगोचरार्थत्व-सत्त्वादित्याह 'एकस्यापी'ति। ननु मूलभूतप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वमुपाधिः, स च वेदाद्व्यावृत्त एवेति क्व साधनव्यापकत्वमित्याह 'अस्त्वेवमि'ति। 'उक्तोत्तरत्वादि'ति। मूलभूतप्रमाणान्तर-गोचरार्थस्य पौरुषेयत्वस्य साध्यत्वान्नोपाध्युपाधिमद्भाव इत्युक्तत्वादित्यर्थः। द्व्यणुकपरिमाण-जनकं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुकत्रयगतञ्च त्रित्वं त्र्यसरेणौ महत्त्वजनकं तदुभयमप्यस्मदाद्य-पेक्षाबुद्धिजन्यं न सम्भवतीति यदपेक्षाबुद्धिजन्यं स ईश्वर इति साधयितुं पीठमारचयति 'द्व्यणुके'ति। 'कार्यगुणत्वादि'ति षष्ठीसमासः। 'अणुपरिमाणत्वादि'त्युभयत्र हेतुः, मनःपरिमाणमत्र दृष्टान्तः। तच्च धर्मिग्राहकमानादणु चा(?)जनकत्वं चेति भावः। यदि नित्यं परिमाणमणुपरिमाणं वा परिमाणमारभेत, तदा स्पर्शशून्यानामाकाशकालमनसां द्रव्याणामारम्भकाणामपि परिमाण-मनाश्रयमेव परिमाणमारभेतेत्याह 'अन्यथे'ति। किञ्च त्रसरेणुमहत्त्वमणुत्वेनैव चेदुत्पाद्यं, तदा परमाणुपरिमाणमपि द्व्यणुके महत्त्वमेवोत्पादयेत् इत्याह 'द्व्यणुकस्ये'ति। ननु त्रसरेणौ कारण-बहुत्वाधीनं महत्त्वं नाणुत्वाधीनमिति कथमविशेष इत्यत आह 'कारणे'ति। ननु चानित्यमणुत्वं महत्त्वमारभते, न तु नित्यमपीत्याशङ्क्य निराकरोति 'अणुत्वमि'ति। तर्हि व्यभिचारान्महत्त्वं महत्त्वारम्भकं न स्यादित्याह 'महत्' इति। ननु अणुत्वमहत्त्वाभ्यां महत्त्वमारभ्यतां, को दोष इत्यत आह। 'अणुत्वे'ति। यदि वाणुत्वस्य बहुत्वसामानाधिकरण्यमात्रं महत्त्वारम्भे तन्त्रं, तत्राह 'बहुभिरि'ति। अनित्याणुत्वमात्रं चेन्महत्त्वारम्भे तन्त्रं, तत्राह 'द्वाभ्यामि'ति। यद्वा,

परिम(ा)णारम्भे यदि संख्या न तन्त्रं, तदाऽनियमः स्यादित्यर्थः। 'एवं सती'ति। बहुभिः परमाणुभिर्महदारभ्यतां, को दोष इत्यर्थः। महत्त्वं प्रति बहुत्वं तन्त्रं, तथा च बहुभिः परमाणुभिरारम्भे भग्ने घटे कपालशर्कराद्युपलम्भो न स्यादिति भावः। 'कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात्' महदारम्भहेतुत्वात्, तस्य च 'त्वया' परमाणावभ्युपगमादित्यर्थः। नन्वणुत्वसमानाधिकरणं बहुत्वमप्यणुत्वमारभतां, तथा च परमाणुकार्यस्य कुतो महत्त्वोत्पत्तिरित्यत आह—'अन्यथे'ति। द्वाभ्यामणुभ्यामणुद्रव्यमारभते, त्रिभिश्चतुर्भिरपि यदा तादृशं अणुद्रव्यमारभ्येत, तदा बहुत्वसंख्याया वैयर्थ्यमेव स्यात्, कार्ये विशेषानाधानादित्यर्थः। नन्वपि बहुत्वमतन्त्रं यावताणुद्वयापेक्षयाऽणुत्रयारब्धम् अणुतरम्, अणुचतुष्टयारब्धम् अणुतमं स्यादित्यत आह 'अणुन एवे'ति। एवं सति संख्यायाः परिमाणारम्भकत्वं 'त्वया'ऽभ्युपगतमिति सिद्धं नः समीहितमिति भावः।

'परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्ग' इति यदुक्तं तत्रेष्टप्रसङ्गमाह 'अस्त्वि'ति। 'त्रिभिरि'ति। परमाणुभिरित्यर्थः। 'महत' इति। घटादौ तथादर्शनादिति भावः। ननु सहचारमात्रमेतत्, न तु नियम इत्यत आह 'तथापि चे'ति। परमाणुभिरपि महद्द्व्यारम्भे महत्तरतमादिभावेन यत् 'तारतम्यमु'पलभ्यते तत्र परमाणुसंख्यैव तन्त्रं, महत्त्वप्रचययोरभावादित्यर्थः। ननु द्व्यणुके परमाणुप्रचयेन द्व्यणुकप्रचयेन च त्रसरेणौ परिमाणमारभ्यतां किं द्वित्वत्रित्वाभ्यामत आह 'न चे'ति। तत्र प्रचयाभावात् संख्यैव तन्त्रमित्यर्थः। 'परिशिष्यत' इति। द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणारम्भायेति शेषः। स्वापेक्षितं रचिते पीठे तावदुपपादयति 'सा चे'ति। 'अपेक्षाबुद्धि'रिति। प्रात्यक्षिकीत्यर्थः। एवमनभ्युपगमेऽनिष्टपरम्परामाह 'अन्यथे'ति। अन्योन्याश्रयं विशदयति 'जाते ही'ति। 'कार्य'पदं तात्पर्यपरम्, 'आयोजन'पदं व्याख्यानपरं, 'पद'पदमीश्वरादिपरम् ॥५॥

विवेकटीका

'कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृति-विनाशयोरि'ति। 'पदात् खल्वपी'त्यस्य प्राक् धृतिसंहरणहेतुद्वये व्याप्तिग्राहककार्यकारणभावोपदर्शनपरं लिखनन्तु कारिकाया एकवाक्यतया तदुत्तरम्। यद्वा, 'यथे'ति कारिकापूर्वं पूरणीयम्, तथा च धृतिविनाशदृष्टान्तेन 'पदस्य' पददृष्टान्तेन प्रत्ययादेर्निरुपाधित्वोपदर्शनं धृतिविनाशयोर्हेत्वोः कार्यत्वात् कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसहकारेण गृहीतव्याप्तिकत्वात् निरुपाधित्वं तत एव व्याख्यास्यमानहेतुचतुष्टयेऽपि लाघवादिदानीमेव निरुपाधित्वग्राहकमाह—'प्रत्ययादेश्चे'ति। 'पूर्ववत्' कार्यकारण(भाव)गृहीतव्याप्तिकत्वात् निरुपाधित्वमित्यर्थः। ननु परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीन(ा ?) एव व्यवहारपरम्परास्तु, किं स्वतन्त्रेणेत्याह—'विच्छेदेने'ति। प्र(104a)त्य(ल)ये तदुच्छेदात् सर्गादौ तत्प्रवर्त्तकोऽवश्यमुपेय इति भावः।

अत्र प्रथमव्याख्यायां द्वितीयव्याख्यायास्तु 'पद'पदमीश्वरादिपदपरमिति भावः। 'गम्यते' ज्ञायते एकस्यानुगतस्य पक्षतावच्छेदकस्याभावात् एकपदपदेनोक्तान् तेन तेन रूपेण पक्षीकृतानाह—'यदेतदि'त्यादि। 'व्यक्तवाचनी(चां)मानुषाणां 'लिपिव्यवहारो' लिखनज्ञानप्रकारः, 'क्रमव्यवहारो' यद्वर्णानन्तरं यो वर्णः पठ्यते सः 'स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तः' सजातीयव्यवहाराप्रयुक्तव्यवहारव(त)दधीनजातीयः।

आदिमत्त्वमुपाधिं शङ्कते—'आदी'ति। स्वाव्यवहितप्राक्कालावृत्तिजातीयव्यवहारजातीयत्वमित्यर्थः। पक्षे साधनाव्यापकत्वमाह—'अयमि'ति। 'अन्यथापि' निरुक्तसाध्यं

विनापि, तेन व्यभिचारोत्थापनद्वारा दोषत्वमाविष्कृतम् 'तदसिद्धेः'। तथा च न साधनव्यापकत्व-मिति भावः। 'आदिमत्तामि'ति। स्वतन्त्रव्यवहर्त्तृसाधनेन फलत आदिमत्तामेवायं हेतुः साधयतीति भावः। शङ्कते—'न चे'ति। एवं विच्छेदाद्युपगमे, तथा चापसिद्धान्त इति भावः। संसारस्यानादित्वं हि स्व तीयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वं, तच्च व्यवहारेषु निरुक्तादिमत्तास्वीकारेऽपि न 'इ तम्, सर्गान्तरीय-व्यवहार-ध्वंसानादाय तदविरोधादिति उत्तरयति—'तथापी'ति। णिन्द्र षयतयाऽविरोधं दृष्टान्तेन दर्शयति—'न ही'ति। अन्य-निरुक्तादिमत्त्वं न भ(व)स्या ताानादित्वविरोधिबाधकं न वा ? न 'भवस्य' निरुक्तानादित्वम् अन्यानिरुक्तादिमत्त्वविरोधी अन्येनेश्वरस्यान्यथासिद्धिमाह—'अस्त्वि'ति। 'अर्वाग्दर्शी' असर्वज्ञः, 'मूलं' स्वतन्त्रो व्यवहर्त्ता। आदर्शाभावेन तेन सर्गादौ कल्पनाऽसम्भव इत्याह—'तेने'ति। वस्तुतस्तु सर्गव्यवहारमूलं लाघवादेक एव सिद्ध्यतीति (नान्ये)नान्यथासिद्धिरिति ध्येयम्। ननु सर्गप्रलयसम्भवे सर्वमिदं, स एव तु कुत इत्यत्राह—'साधितावि'ति।

प्रमाणद्योतनाय 'पिते'ति। व्युत्पादकत्वगुणयोगेन पितृत्वव्यपदेश इति भावः। 'जगतः' संसार्यात्मजातस्य। मातृत्वमपि जनकतद्‌(?)त्पादकत्वपालनादिगुणयोगात्। 'धाता' घटादि-निर्माणकर्त्ता। अत्र 'जगत' इति च शैषिकी षष्ठी, रक्षक इति 'केचित्'। 'पितामहो' जनकस्यापि जनकः वदु(व्युत्?)पादकस्यापि व्युत्पादको वा।

'अहं यदि' 'कर्मणि' घटादिनिर्माणादौ 'अतन्द्रितो' अनलसो 'न वर्त्तेयं' कर्त्ता न स्यां, तदा 'अमी[1] लोका' व्युत्पत्तिघटादिव्यवहारानभिज्ञतया 'उत्सीदेयुः' तत्तत्कार्यानिर्वाहिणोच्छिन्नव्यवहाराः स्युः। कुत एतदित्याशङ्का(काङ्क्षा)यामाह—'ममे'ति। मत्कर्मणि कर्माणि कुर्वन्ति यतः।

'एतेने'ति। भगवानेव प्रथमतः कुलालादि-शरीरमुपगृह्य घटादीन् कृतवानिति यतः अत्र प्रथमव्याख्यायां, तेन विधिप्रत्ययपरद्वितीयव्याख्यातो भेदः सूचितः।

'समाश्वासविषयः' बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु निष्कम्पप्रवृत्त्युपयोगिज्ञा(**104b**)न-विषयः, गुरुणा सम्प्रदीयते यः स 'सम्प्रदायो' वेदः, तत्र दृष्टार्थ(धि)कवेदे सिद्धसाधनवारणायाह—'आगम' इति। आगम्यते सम्यत(क्?) ज्ञायतेऽलौकिकोऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽगमपदम-दृष्टार्थपरं, तथा चालौकिकार्थो वेद अ(इ)ति फलति। 'केचित्तु' वेदसम्प्रदायो वेदपरम्परा इत्याहुः। 'गुणपूर्वकः' गुणसहकारेण प्रमाजनकः। अत्र विपक्षबाधकमाह—'कारणे'ति। जन्यप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति गुणस्य कारणत्वात्, तेन विना प्रमाजननमेव न स्यादित्यर्थः। 'समा(श्वा)सः' अवधारणाकारः प्रत्ययः। 'असिद्धस्य' गुणजन्याभाव(प्रसक्तत्रा) प्रसक्तबाधस्यातो दोषाभावाद्'ऽवेदितं' प्रमाया गुणजन्यत्वादित्यादिना। इदमागमस्वरूपम् अर्वाचीनवृत्ति-वाक्यार्थप्रमयाऽर्थान्तरं निराकरोति—'न चे'ति। 'स्वातन्त्र्येण' वेदमनु(प)जीव्य धर्माधर्मयोः 'प्रभवति' तज्जनकताज्ञानवान् भवितुमर्हति। ननु सिद्ध्यतु कश्चिद् गुणवान्, तस्य सार्वज्ञे किम्मानमत आह—'न चे'ति। 'गुणवत्ता' अनुपजीव्य वेदानखिलवेदार्थज्ञानवत्ता।

'सर्वज्ञे'ति। 'वेदाः सर्वज्ञ-प्रणीताः', प्रणीतत्वञ्च तत्कथ(ण्ठ)ाद्युच्चरितत्वं, तेन (न) दृष्टान्तासिद्धिः प्रणीतजातीयत्वं, तेनेदानीन्तनवेदे न व्यभिचारः।

---

[1] Saṅkara Miśra and Guṇānanda read 'अमी' for 'इमे'.

हेतुमाक्षिपति 'नत्वि(न्व)'ति। 'वाक्यत्वस्य' वह्निना सिञ्चतीत्यादौ, अदृष्टार्थकवाक्य(त्व)स्य स्वर्गकामो वह्निना सिञ्चतीत्यादौ 'विरुद्धत्वाद्व्य'भिचारितो, व्यति(चा)रेको विरुद्ध इति नयेनेदम्। अदृष्टार्थक-प्रमाणवाक्यत्वम् अदृष्टार्थकत्वे सति आप्तवक्तृकवाक्यत्वं वा, तत्त्वे सति यथार्थ-ज्ञानजनकत्वं वा ? आद्येऽसिद्धिः, आप्तवक्तृकत्वस्य तत्र परैरभिरनुपगमात्। द्वितीये, 'सत्त्वा-(मन्वा?)दी'ति। तेषामसर्वज्ञत्वात्, तत्त्वे वा तैरेवार्थान्तरमिति भावः। 'अनुपलभ्यमाने'ति। 'सत्य'न्तं संवादिवाक्यवारणाय। शब्दजन्यज्ञान(ा)जन्यत्वात् 'लौकिकवाक्यस्य 'स्व(सु)गता'द्या-गमस्य च वारणाय—'महाजन-परिगृहीते'ति। धर्मजा(?)नि ध्ययनानुष्ठानादिविषयेत्यर्थः। यागदानादिवारणाय—'वाक्य(त्व)स्ये'ति। अप्रयोजकत्वमुद्धरति—'न ही'ति। तत्र वेदो मूलम् असर्वज्ञानां तत्र स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थज्ञानासम्भवादिति। ननु प्रमाया गुणजन्यत्व-नियम एवात्र मूलम्, अयञ्च प्रमाणमेव नेत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह—'नापी'ति। 'महाजने'ति। हेतुदर्शनशून्यग्रहणधारणादिना प्रमाणत्वेन निर्णयादित्यर्थः। 'परम्परैवे'ति। तथा च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वमेवासिद्धं, तादृशज्ञानेनैव तत्सिद्धेरप्रयोजकत्वञ्चेति भावः। 'महाप्रलयेन' जन्यद्रव्यानधिकरणप्रलयेन। क्वचित् 'प्रलयेने'त्येव पाठः। दैनन्दिक(न)-प्रलयेऽपि पुराणे तथा व्यवहारात् महत्त्वोप(ा)दानम्। अत्र सर्वज्ञाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धि-माशङ्क्य—'वाक्यात् खल्वपी'त्यनुमैव। 'वाक्यादि'ति।

'अन्वयतो वे'ति। पौरुषेयाणि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयजातीयानि। घुणाक्षरन्यायेन कदाचित् क्वचिद्वेदे तथात्वसम्भवेऽपि वेदत्वावच्छे(105a)देन तदसम्भवान्न सिद्धसाधनं लाघवसहकारेणैकपुरुषीयोच्चारणसिद्धेर्वा स तथा, अध्ययनविषयत्वपक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकं स्मर्यमाणकर्त्तृकत्वमुपाधिरध्ययनविषयत्वे सति स्व(श्र)स्मर्यमाणकर्त्तृकत्वरूपं सत्-प्रतिपक्षं वा शङ्कते—'अस्मर्यमाणे'ति। 'असिद्धेरि'ति। विशेषणवति विशिष्टाभावेन विशिष्टव्यभिचारेण वा न दूषणक्षमता विशेषणवतीत्यसिद्धे सत्प्रतिपक्षे स्वरूपासिद्धिरिति यथा-श्रुतम्।

'अनन्तरं' प्रलयात्। 'प्रतिमन्वन्तरमि'ति। अत्र 'विधीयत' इति क्रियाक्षिप्तस्य कर्त्तुः स्मरणम्।

'यज्ञो' विष्णुः, 'श्रुति-पाठक'स्य वेदविशेषस्य 'स्मृतेः' स्मरणात्। 'श्रुत्युपाधिकस्मृतेरि'ति पाठेऽप्ययमेवार्थः।

शङ्कते—'अर्थवादे'ति। स च न तेषां प्रमाणमिति भावः।

केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षं शङ्कते—'प्रमाणान्तरे'ति। शब्द(?)शब्दोपजीव्यातिरिक्त-प्रमित्यविषयार्थकत्वादित्यर्थः। मन्वादिस्मृतौ व्यभिचारं स्फुटत्वादुपेक्ष्याह—'प्रणेतारमि'ति। प्रणेतुरीश्वरस्य तत्र प्रत्यक्षसत्त्वादित्यर्थः। तथा च न सामान्याभावः, प्रणेतृनिष्ठ-तादृश-प्रमाविषयत्वस्यैव तत्र सत्त्वादित्यर्थः। ननु प्रणेतृभिन्ननिष्ठतादृशप्रमित्यविषयार्थकत्वादिति हेतूकर्तव्यं, तत्राह—'आकस्मिके'ति। 'तेनैवे'ति। तथा च तद्वत्कृतकतद्वाक्ये पौरुषेय-त्ववति निरुक्तहेतुमति व्यभिचार इति भावः।

'वक्ता' प्रकृतवाक्यार्थज्ञानवान्। 'प्रकृते' वेदे। 'हेत्वभावे' वाक्यार्थज्ञानकारणाभावे, 'फल'स्य वाक्यार्थज्ञानस्य'ाभावात्'। हेत्वभावमेवाह—'चक्षुरादीनामि'ति। 'तत्र' वेदार्थे। दूषयति—'ने'ति। ईश्वरो न वेदार्थसाक्षात्कार(ि) समवायिचेतनत्वात्, ईश्वर-

ज्ञानं न तद्विषयकं ज्ञानत्वात्, ईश्वरेन्द्रियं न वेदार्थसमर्थम् इन्द्रियत्वात्, तन्मनः न स्वातन्त्र्येण तत्साक्षात्कारसमर्थं, मनस्त्वात्, मतवदित्यादीनि। स्व(श्रा)श्रयस्या'सिद्धेः' सिद्ध्यसिद्धि-व्याघातेन 'प्रागेव' निराकृतप्र(ा)योगि(ग्ऽपि?) चक्षुरादेस्तत्रासामर्थ्येऽपि तद्गोचरनित्यसाक्षात्कारनिराकरणे यथोक्तमानस्यासाम[illegible]त्। 'द्रष्टारमि'ति। नित्यानित्यसाधारणदृष्टिमत एव नित्यदृष्टिमतो वा किम्-शब्दा[illegible] उक्तहेतो'रसिद्धेः' अप्रयोजकत्वात् सामर्थ्याभावेनानित्यसाक्षात्कारासम्भवेऽपि नि[illegible]क्षात्कारत्वे बाधकाभावादित्यर्थः।

द्वितीये साध्याप्रसिद्ध्यापि [illegible]'अन्यं प्रति' अनित्यदृष्टिमत्परत्वे 'सिद्धसाधनात्'।

शङ्कते—'तथापी'ति। [1]'अप्रमाणं' न प्रकृतानुमितिक(ा)रणीभूतज्ञानविषयः। ननु निरुपाधित्वादेव प्रयोजकं स्यादित्यत्राह—'प्रमाणान्तरे'ति। शब्द(? शब्दोपजीव्या)तिरिक्त-प्रमाविषयत्वरूपोपाधिप्रयुक्तं वाक्यत्वस्य निरुक्तसाध्यव्याप्यत्वमित्यर्थः। 'न नु(सु?)-गते'ति। 'सुगता'द्यागमे पौरुषेयत्ववति प्रमावि[105b]षयार्थत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात्, तस्य तद्व्यापकत्वे तदभावात्तत्रापि पौरुषेयत्वन्न स्यादित्यर्थः।

ननु प्रमाणवाक्यत्वावच्छिन्नव्यापकः तदुपाधिः स्यादित्याह—'प्रमाणवाक्यस्ये'ति। 'प्रणेतृ-प्रमाणान्तरगोचरार्थ'कत्वमेव विवक्षितविवेकेन साध्यम्, उपाधौ च 'प्रमाण'पदं यदि प्रमापरं, तदा साध्यभिन्नतया नोपाधिता, साधनव्यापकत्वात् दोषोन्नयने साध्याविशेषाच्च यदि* च प्रमाकरणपरं, तदा प्रयोजकतया न साध्यव्यापकता इत्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'प्रणे त्रि?,'ति। भिन्नद्वयापौरुषेयत्वसाध्यमुपात्तुं 'स्वतन्त्रे'णे(?)ति। 'अर्थप्रतीत्येकविषयौ' प्रकृतवाक्यार्थ-प्रतीतिसमानविषयौ। विवक्षायामपि तादृशतात्पर्यरूपायां वाक्यानुप्रवेशोऽस्त्येव प्रयत्नस्याप्युद्देश्यताख्यविषयताया वाक्यार्थं प्रति विषयत्वेन वाक्यार्थगोचरत्वमूहनीयम्। न त्वेतावता प्रमाणान्तरगोचरार्थकत्वादिना साध्येऽनुप्रवेशः, किन्तु स्वातन्त्र्यघटकतया। न च तावतानुपाधिता साध्यतावच्छेदकस्य परमुपाधितावच्छेदकत्वन्नोपेयते, प्रकारान्तरे तु साध्यस्य तत्त्वमिष्यत एवेत्यरुचेराह 'मन्वादी'ति। व्यापकताभावेन व्याप्याभावस्य भावादिति भावः। 'शब्देतर'त्वं तदुपजीविनोऽप्युपलक्षणम्' शङ्कते 'प्रयुज्यमाने'(ने?)ति। तथा च शब्दपदं शब्द-परिशेषपरं मन्वादिवाक्यं च प्रयुज्यमानम[205b]न्वादिवाक्येतरवेदगोचरार्थकत्वात्। न च तदभाव इति भावः। 'तस्ये'ति। तथा च साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति भावः। 'शाखाभेदेने'त्युपलक्षणं, मन्वादिवाक्यैरपीत्यपि बोध्यम्। ननु प्रयुज्यमानवाक्येतरत्वमूलीभूत-प्रमाणगोचरार्थत्वं तथा वाच्यम्। न च वेदस्य वेदो मन्वादिवाक्यं वा मूलमित्याह 'अस्त्वेवमि'ति। 'उक्तोत्तरत्वादि'ति। ईश्वरप्रत्यक्षविषयार्थकत्वेन पक्षेऽप्येतस्य मयोपगमेन साधनव्यापकतया वह्नौ साध्ये दाहसमर्थवत्त्वादेरिव नोपाधित्वमिति भावः। कर्तव्यं जन्यं 'कार्य्यगुणत्वात्' कार्य्यवृत्तिगुणत्वात् 'परमाणुपरिमाणं' न द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणम्। प्रथमे हेतु'र्नित्ये'ति। उभयत्र हेतुमाह 'अण्वि'ति। सर्वत्र मनःपरिमाणं दृष्टान्तः। ननु अवच्छिन्नपरिमाणत्वेनैव वा परिमाणं प्रति हेतुतया परमाणुद्व्यणुकपरिमाणमपि जनकं स्यादेव इत्यत्र बाधकमाह 'अन्यथे'ति।

---

[1] Guṇānanda reads अप्रमाणम् for न प्रमाणम्.

* The Banaras Ms. (incomplete) ends here. Thereafter the text of the Com. is taken from the IM. Ms. (A. S.), No. 6.

मनोगगनादिपरिमाणस्यापि तेन रूपेण योग्यत्वे नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधाननियमात् स्पर्शरहिततया तदाश्रयस्य द्रव्यानारम्भेऽपि ततो निराश्रयमेव कार्य्यं स्यात्। आरभ(म्भे ?)ती(ऽपि) वा स्पर्शरहितमपि द्रव्यमित्यक्षरतात्पर्ययोर[206a]र्थः। ननु, स्पर्शवत्परिमाणत्वमेव तदारम्भकतावच्छेदकं वाच्यं यतो नोक्तदोष इत्यरुचेराह 'द्व्यणुकस्ये'ति। 'तत्र' द्व्यणुक'कारणवहुत्वेन' द्व्यणुकवहुत्वेन। 'अणुपरिमाणस्ये'ति। इदमुपलक्षणम्, एतावतैव समीहितमिति सिद्धिर(प्यध्येया)भ्युपेया। ननु नित्यत्वेन बहुत्वेन वा विशिष्टानि अणुपरिमाणानि महत्त्वमारभन्ताम्। न च द्व्यणुकारम्भकपरिमाणानि तथा इत्याह 'अणुत्वमेवे'ति। निरुक्ताविशिष्टाणुत्वमेवेत्यर्थः। एव-कारेण वहुत्वसंख्यायाः व्यवच्छेदः। 'विशेषो' द्व्यणुकपरिमाणारम्भकाद्व्यावृत्तस्तादृशाणुत्वस्य जन्यमहत्त्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं तद्विशेषो वा? आद्ये 'महत्' इति। द्वितीये 'अणुत्वे'ति। आरम्भकवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेरावश्यकवृत्तित्वनियमात् त्र्यणुकपरिमाणेऽणुत्वं स्यात्। एवम् आरम्भकपरिमाणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितादृशजातेरारभ्यावृत्तित्वनियमेन तत्र महत्त्वत्वं च न स्यादित्यर्थः। उक्तव्याप्तावप्रयोजकमाशङ्क्याह 'वहुभिरि'ति। द्व्यणुकवृत्तिवहुत्वसंख्यामनादृत्य वहुभिरणुपरिमाणैर्महदारम्भे वहुभिः परमाणुभिः एवं तदनादृत्यानित्यतावैशिष्ट्यमात्रेण तैर्महदार[206b]म्भे द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां महत्त्वमारभ्येतेत्यर्थः। 'एवं सति' भवतां स्थितिपक्षे वहुभिः परमाणुभिर्द्रव्यारम्भको(?) दोषकस्तव सिद्धान्तविरोधः। परमाणुभिर्द्व्यणुके विरोधस्य क्लृप्तत्वादितत्(त्यर्थः?)। ननु तैरारम्भोऽस्तु महत्त्वं तु कुत इत्यत्राह 'कारणे'ति। तथा च सामग्रीवलादेव तन्महत् स्यादिति भावः। नन्वस्तु परमाणुकार्यमपि महत्, का ते हानिरित्यनिष्टमुपदर्शयति 'अन्यथे'ति। अन्यारम्भे परमाणुभिरारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अन्तरा द्व्यणुकारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यद्वा, ननु जन्यवृत्तिवहुत्वमेव तदारम्भकं वाच्यम्। तत्राह 'अन्यथे'ति। वह्वारभ्याणुवैयर्थ्यं स्यादिति मयापि सुवचम् एव। सहं(महद् ?) वा परमात्मा(ण्वा ?)रब्धमप्यण्वेव स्यात्। जन्यवृत्तेरेव तस्य महदारम्भकत्वात्। न च समानपरिमाणाल्पारब्धापेक्षया तद्वहुतरारब्धे उत्कर्षदर्शनात्। तत्रावान्तरतारतम्यं स्यादित्यत्रेष्टापत्त्योत्तरितं प्रत्याह 'अणुन एवे'ति। तत्परिमाणवहुत्वाल्पत्वाधीन'तारतम्याभ्युपगमस्तु' आश्रये तादृश'संख्यामवधीर्य्य' विना 'न स्यात्' न भवति। तथा च संख्याया एव तत्तारतम्यप्रयोजकत्वमभ्युपगम(न्तव्य?)मिति भावः। ननु मास्तु अन्तरा द्व्य[207a]णुकं त्रिभिरेव परमाणुभिस्त्वया त्र्यणुकारम्भः किमिति नोपेयत इत्याह 'अस्त्वि'ति। 'त्रिभिः' परमाणुभिः। ननु दर्शनमात्रादेव न नियमसिद्धिरत आह 'तथापि वे'ति। अयमर्थः—एवमपि सामग्रीवलादणुत्वयारब्धेऽपि वाधकाभावान्महदेव स्यात्, अणु वा? आद्येऽपि तत्परिमाणं द्व्यणुकतारतम्यवदेव, ततोऽपकर्षवत्वा(त्वात्?) प्रथमे समानजातीयपरिमाणन्यूनाधिकसंख्यकारब्धेऽपकर्षोपकर्षनियमवाधः। अन्त्ये त्वाह 'तथापि वे'ति। महत्तारतम्ये परमाणुद्वयारब्धमहत्त्वापेक्षया तन्त्रयारब्धे उत्कर्षाभ्युपगमे 'संख्यैव' परमाणुप्रयोजिका, तथा च सिद्धमीहितं, तत्कारणापेक्षावुद्ध्यर्थमेव भगवदुपगमादिति तदस्य पदस्य अपकर्षविश्रान्तजातिपरत्वे च यथाश्रुतमेव ज्यायः। न च तत्तारतम्ये प्रचय एव प्रयोजक इत्यत्राह 'न चे'ति। 'अवयवे'ति। अवयवावयवसंयोगो(गा?)पेक्षस्यैव तस्य तद्धेतुत्वोपगमादित्यर्थः। 'महतो' महत्त्वस्य। 'एवे'न परिमाणान्तरव्यवच्छेदः। 'परमाणुषु' नियमतः 'सम्भवति'। 'तत्' अपेक्षावुद्धिस्वरूपम्। उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं कार्य्यकारणभावमाह

'अन्यथे'ति। परिमितस्य अवच्छिन्नपरिमाणाभावे तत्र कर्मानुत्पत्तौ परमाण्वोः सं[207b]-योगासम्भवेन द्रव्यस्यानुत्पादः स्यादित्यर्थः। [मूर्तत्वस्य जातिरूपत्वे तु विना परिमाणं नानुपपत्तिगन्धोऽपीत्येकदेशिनः। विप्रतिपद्यन्ते ते(?)च ते परमाणुद्व्यणुकयोरपि तत्र मानत्वेनाभिहितानामप्रयोजकतयेत्यन्यत्र विस्तरः। इतरेतराश्रयं विशदयति 'जात' इति। 'कार्य्यायोजन'-पदरूपान् हेतून् कारिकया व्याचष्टे] स्यादित्यर्थः(?)—repeated ?. मूर्तत्वस्य जातिरूपत्वे तु विना परिमाणं नानुपपत्तिगन्धोऽपीत्येकदेशिनः। विप्रतिपद्यन्ते च ते परमाणुद्व्यणुकयोरपि तत्र मानत्वेनाभिहितानामप्रयोजकतयेत्यन्यत्र विस्तरः। इतरेतराश्रयं विशदयति 'जात' इति ॥५॥

अथवा, कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते—

उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती।
ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती। भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम्। तथा हि— विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते। प्रशस्ते हि सर्वः प्रवर्तते, निन्दिताच्च निवर्तते इति स्थितिः।

तत्र पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्बलायातः पदार्थः। आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चाऽन्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्बलायातो वाक्यार्थः। तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते। तदेव परं साध्यं, प्रतिपाद्यं, प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य; तदिदं तत्परम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तत् यद्विषयं स तात्पर्यार्थ इति स्यात्। तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात्। फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात्। प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं परमुच्यते इति चेन्न। 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तीरस्याप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि परत्वात्। तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेन्न। स्वरूपाख्यानमात्रेणापि पर्यवसानात्।

न द्वितीयः, पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गौ विहाय प्रतिपाद्यान्तराभावात्। पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते इत्यपि न साम्प्रतम्। न हि यत् यच्छब्दार्थाविनाभूतं तत्र तत्र तात्पर्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात्। तदा हि 'गङ्गायां जलमि'त्याद्यपि तीरपरं स्यात्। अविनाभावस्य तादवस्थ्यात्। मुख्ये बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेन्न। तस्मिन्नसत्यपि भावात्। तद् यथा—

'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्'॥ इति।

मुख्यार्थाद्बाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम्। न च परं व्यापकमेव; अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात्। तद् यथा—'मञ्चाः क्रोशन्ती'ति पुरुषे तात्पर्यम्। न च मञ्चपुरुषयोरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः। नापि तृतीयः, तद्धि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात्?। नाद्यः, शब्दप्रामाण्यस्यातदधीनत्वात्। तथात्वे वाऽतिप्रसङ्गात्। यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात्। तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानियम इति चेन्न। कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्। धूमस्य हि प्रदेशश्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्यम्। आर्द्रेन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम्। तथा चेह प्रदेशे धूमोद्गम इत्यभिहिते तात्पर्यतः को वाक्यार्थो भवेत्?। चेतनापेक्षायाः नियन्तुमशक्यत्वात्। नाऽपि प्रतिपादकापेक्षितं; वेदे तदभावात्। चतुर्थस्तु स्यात्। यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव लोकव्युत्पत्तेः। तथा हि—प्रशंसावाक्यमुपादानमुद्दिश्य लोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम्। निन्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते, तद्धानपरम्। एवमन्यत्रापि स्वयमूहनीयम्। तस्माल्लोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम्। अन्यथा अर्थवादानां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात्। स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिप्रायो भाव आशय इत्यनर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः। तथा च प्रयोगः—वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपादानाभिप्रायपूर्वकाणि, प्रशंसावाक्यत्वात्, 'परिणतिसुरसमाम्रफलमि'त्यादिलोकवाक्यवदिति। एवं निन्दावाक्यानि हानाभिप्रायपूर्वकाणि, निन्दावाक्यत्वात्, 'परिणतिविरसं पनसफलमि'त्यादिवाक्यवत्। अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गस्य विपक्षे बाधकमुक्तम्।

अपि च—नो चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत। सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो, न तु तेनैव कर्तव्यः। न च 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भबाधितत्वात्। उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्रीताल्वादिव्यापारविरहात्। अयोग्यस्याशङ्कितुमप्यशक्यत्वात्। तस्मादभिप्रायस्थ एव परिशिष्यते, गत्यन्तराऽभावात्। स चेद्वेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तदुत्पादनानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मात् कार्यात्तात्पर्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेतेति।

आयोजनात् खल्वपि। न हि वेदादव्याख्यातात् कश्चिदर्थमधिगच्छति। न चैकदेशदर्शिनो व्याख्यानमादरणीयम्; 'पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्' इति न्यायेनानाश्वासात्। त्रिचतुरपदकादपि वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्यथाऽर्थप्रत्ययः स्यात्, किमुतातीन्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात्। ततः सकलवेदवेदार्थदर्शी कश्चिदेवाभ्युपेयः, अन्यथाऽन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। स च श्रुताधी-

तावद्भूतस्मृतसाङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थस्तद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भवति। को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठान 'एतावानेवायमाम्नाय' इति निश्चिनुयात्?। कश्चाऽर्वाग्दृक् निःशेषाः श्रुतीर्ग्रन्थतोऽर्थतो वाऽधीयीत, अध्यापयेद्वा ?। अत्रापि प्रयोगः—वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविद्व्याख्याताः, अनुष्ठातृमतिचलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठानत्वात्, यदेवं तत्सर्वं तदर्थविद्व्याख्यातं, यथा मन्वादिसंहितेति। अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादननुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात्। अनुष्ठातार एवादेष्टार इति चेन्न। तेषामनियतबोधत्वात्। वेदवद्वेदानुष्ठानमप्यनादीति चेन्न। तद्धि स्वतन्त्रं वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा ?। आद्ये, निर्मूलत्वप्रसङ्गः। द्वितीये, त्वनियमापत्तिः। न ह्यसर्वज्ञाविशेषे पूर्वेषां तदवबोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति नियामकमस्ति।

पदात् खल्वपि। श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम्। तच्च सार्थकम्, अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात्, घटादिपदवदिति सामान्यतः सिद्धे, कोऽस्यार्थ इति व्युत्पित्सोर्विमर्शे सति निर्णयः, स्वर्गादिपदवत्।

'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः'॥ इत्यर्थवादात्।

यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा। तद् यथा 'ईश्वरप्रणिधान'मुपक्रम्य श्रूयते—

'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य'॥ इति।

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेन्न। प्रागेव प्रतिषेधात्। तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत्; स्वर्गे अस्तीति का श्रद्धा ?। न ह्युक्तविशेषणे सुखे किञ्चित्प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम्।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्यते इति चेन्न; इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदवधारणमिति। पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेन्न; अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। विशिष्टादृष्टवशात् कदाचित् कस्यचिदेवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः। तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत्; तुल्यमितरत्रापि। अत्रापि प्रयोगः—यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः। प्रयुज्यते चायं जगत्कर्तरीति। अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारानुपपत्तिरिति। एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवताविशेषवाचका व्याख्याताः।

अपि च—अस्मत्पदं लोकवद्वेदेऽपि प्रयुज्यते। तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात्। नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात्। अपि तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति तमेवाह। तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात्। ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः। अन्यथाऽप्रयोगप्रसङ्गात्। न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहंशब्दं स एव तदा तस्यार्थ इति युक्तम्; तथा सति 'मामुपासीते'त्यादौ स एवोपास्यः स्यात्। 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैश्वर्यं समधिगच्छेत्। तथा च उपासनां प्रत्युन्मत्तकेलिः स्यात्। लोकव्यवहारश्चोच्छिद्येत। तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्यः। अपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते—वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः, अस्मच्छब्दत्वाल्लोकवदिति।

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः। तेषां बुद्ध्युपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्यादत्वात्। तस्य च वक्तृधर्मत्वात्। बुद्ध्युपक्रमो हि प्रक्रान्तत्वं, जिज्ञासाऽऽविष्करणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति। एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः। न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम्; शिष्यप्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात्। 'को धर्मः कथंलक्षणक' इत्यादिभाष्यवदिति। एतेन धिगहो बत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः।

आमोदटीका

'कार्ययोजने'त्यादिग्रहणककारिकाव्याख्यानमाह 'उद्देश' इति। 'उद्देशो'ऽभिप्रायः, ननु(तु?) प्रतीतिप्रयोजनकत्वादिकं मीमांसकाभिमतमित्यर्थः। भूतभाव्यार्थयोरुभयत्रापि तात्पर्यमाह 'आम्नायस्य ही'ति। भाव्यार्थस्य

'स्वर्गकामो यजेत'

त्यादेः, भूतार्थस्य

'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'

'तेजो वै घृतम्'

इत्यादेः। 'विधिशक्तिः' प्रवृत्तिजनकत्वम्। 'अवसीदन्ती' च कार्यमजनयन्ती 'उत्तभ्यते' प्रवृत्तिजनकीक्रियते। कथमुत्तम्भनमत आह 'प्रशस्ते ही'ति। वायुः क्षेपिष्ठा देवता क्षिप्रफलदायिनीति ज्ञात्वा। 'वायव्यं (श्वेत)छागलमालभेते'त्यादिविधिवाक्यबलाद्वायव्यं छागलमालभते। पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्यार्थं भेत्तुमाह 'अभिधा' संकेतः, 'तद्बलायातः' तत्प्रतिसन्धानस्मारितः, अन्वयशक्तिः' संसर्गप्रतिपादकत्वम्। 'पदानामि'ति 'स्व'मते। 'पदार्थानामि'ति 'भट्ट'मते। 'तद्बलायात'स्तज्जनितानुभवविषयः। एतदुभयमपि तात्पर्यार्थं इत्याह 'तात्पर्यार्थस्त्वि'ति। तत्परस्य भावस्तात्पर्यम् इत्यत्र परशब्दार्थं विकल्पयति, 'तदेवे'ति। 'साध्यमि'ति। कार्यमित्यर्थः। तदिदं वाक्यं तत्परम्, तस्य भावस्तत्परवाक्यत्वं तत्तत्परवाक्यं यद्विषयं स तात्पर्यार्थं

इत्यर्थः। 'प्रमाणेन' शब्देन 'कर्मणो' द्विषयस्या'साध्यत्वाद'जन्यत्वात्। ननु वाक्यस्य यत् [illegible] तात्पर्यार्थः स्यादित्यत आह 'फलस्ये'ति। वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्वाक्यार्थधीरेवेति न तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। ननु प्रवृत्तिनिवृत्ती एव तात्पर्यार्थः स्यादित्याह 'प्रशस्ते'ति। एवं सति तीरादिपरत्वं लक्षणादौ न स्यादित्यर्थः। ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादिवाक्यमपि प्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यकमेव, परन्तु तीरप्रतिपत्तिं जनयित्वा तदुभयं जनयतीति तीरतात्पर्यकताऽभिधीयत इति शङ्कते 'तीरविषय' इति। यत्र तद्वाक्यं प्रतिपत्तिपरतया नाभिधीयते किन्तु तीरप्रतिपत्तिमात्रपरतया, तत्र तीरतात्पर्यकं न स्यादिति परिहरति 'स्वरूपे'ति। प्रतिपाद्यो हि पदार्थो वाक्यार्थो वा ताभ्यामन्यस्यैव तात्पर्यार्थत्वादित्युक्तमित्याह 'पदे'ति। ननु पदार्थवाक्यार्थान्यतराविनाभूतो योऽर्थः स एव तात्पर्यार्थः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति 'न ही'ति। 'तथा स्यादि'ति। अविनाभूतार्थतात्पर्यकं वाच्यं स्यादित्यर्थः। 'वारणे' गमनवारणे। ननु मया न गन्तव्यं मद्गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वादित्यनुमानात्तत्र वारणप्रतीतिर्न तु वाक्यादिति वाच्यम्, तत्तात्पर्यकं यद्यपि मया न गन्तव्यं मयेति शब्दार्थो नानुमानिकः तथाप्यनुमानद्वारापि तात्पर्यं वाक्यस्यैव निर्वहति। तथा पर्वते धूमोऽस्तीति वह्नितात्पर्यकं वाक्यम् अनुमाननिर्वाह्यतात्पर्य(क)म्। वस्तुतस्तु वारणमपि वाक्यार्थ एव। न चापदार्थत्वात् तत्संसर्गः कथं वाक्यार्थः स्यादिति व्युत्पत्तिबलायातस्यापदार्थसंसर्गस्यापि वाक्यार्थत्वात्। अन्यथा प्रियामरणहेतुत्वादिति लिङ्गमपि वाक्यार्थो न स्यात्। मरणस्यापदार्थत्वात्। अन्यत्र जन्ममरणमन्तरेण न भवतीति तस्याक्षेप्यत्वात्। ननु पदार्थस्य यदेव व्यापकं तदेव परमित्यत आह 'न चे'ति। पुरुषक्रोशनयोरित्युपलक्षणम्। मञ्चक्रोशनयोरित्यपि द्रष्टव्यम्। '(अ)तदधीनत्वादि'ति। प्रतिपाद्यपुरुषापेक्षितप्रयोजनानधीनत्वादित्यर्थः। ननु तथैव किं न स्यादित्यत आह 'तथात्व' इति। अतिप्रसङ्गमेवाह 'यस्य यदि'ति। अस्तं गतः सवितेति वाक्यं द्विजानां सन्ध्योपासने, वेश्यायाः प्रसाधने, वणिजः पण्योत्सारणे, स्नुषाया दीपदाने, गोपस्य गवानयने, गृहस्थस्यातिथिपरिग्रहेऽपेक्षासत्त्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः। नत्व(न्व)त्र वाक्यार्थः सवितुरस्तगमनं सन्ध्योपासनादिकं च न तत्साध्यमिति तत्परत्वाभावान्न वाक्यभेद इत्याह 'तदर्थे'ति। वाक्यार्थसाध्यतयेत्यर्थः। एवं स'तीह प्रदेशे धूम' इति वाक्यं तात्पर्यभेदात् भिद्यते इत्याह 'कार्ये'ति। ननु यद्यपि बहूनि 'कार्यज्ञाप्यभेदेन' वाक्यार्थसाध्यानि, तथापि यदेव प्रतिपाद्यापेक्षितं तदेव तात्पर्यार्थः स्यादित्यत आह 'चेतने'ति। 'वेदे तदभावादि'ति 'तव' मत इति शेषः। एवनन्यदपीति उपेक्षावाक्यमुपेक्षापरमित्यादि। 'अर्थवादानामि'ति। स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्पवाक्यानामित्यर्थः। तत्र स्तुतिः—

"तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्यादिः। निन्दा तु—

"एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्। अनेन हुत्वा योऽन्येन जुहोति सोऽन्धं तमः प्रविशती"त्यादिः। परकृतिस्तु—

"वपामेवाग्रे अभिघारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्ती"-त्यादिः। पुराकल्पस्तु—

"पुरा ब्राह्मणाः पर(व?)मानस्तोममस्तोपन्नि"त्यादिः। तदेतेषां यदि प्रवृत्तिपरता न स्यादानर्थक्यमेव स्यादित्यर्थः। 'उद्देश'शब्दस्याभिप्रायार्थत्वं पर्यायेणाह 'स चे'ति। 'अधिकार' इति। एतदधिकृत्यानेनोक्तमित्ययमर्थः प्रतीयत इति भावः। 'वैदिकानि वाक्यानी'ति। सर्गाद्यकालीनानीत्यर्थः। सर्गस्य सासि(ध)तत्वा(द)त्राश्रयासिद्धिः। वेदस्य स्वतन्त्राभिप्रायपूर्वकत्व-

[illegible] भट्टं' प्रति विपक्षबाधकमाह 'नो चेदेवमि'ति। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यश्रवणानन्तरं रात्रौ भुङ्क्ते इति वक्तुरभिप्रायविषयं (वा)क्यं यथा श्रोता कल्पयति तथा। 'तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत' इत्य[illegible] विधिकल्पनं वक्तुरभिप्रायं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः। नन्वर्थापत्त्या शेषीभूतवाक्यमेव जन्यतामित्यत आह 'सिद्ध' इति। प्रमाणस्य ज्ञापकत्वं न तु ज्ञाप्यजनकत्वमपीत्यर्थः। 'अनुपलम्भे'ति। यदि स्यात् तदा वाक्यान्तरवदुपलभ्येतेत्यर्थः। ननु सदपि वाक्यमयोग्यत्वान्नोपलभ्येतेत्यत आह 'उत्पत्ती'ति। 'स्व'मते 'अभिव्यक्ती'ति। 'पर'मते 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादिवाक्योच्चारणानन्तरं वक्तुस्ताल्वादिव्यापारोऽपि नोपलभ्यते येन रात्रौ भुक्तमिति वाक्यमयोग्यमपि कल्प्येतेत्यर्थः। 'अभिप्रायस्तु(स्थ) एवे'ति वक्तुरिति शेषः। नन्वर्थ एव तादृश(:) कल्प्यतां, किं शब्दकल्पनया इत्यत आह 'गत्यन्तरे'ति। अर्थकल्पनयाऽन्वयबोध एव न सम्भवति, अन्वयबोधे हि पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्त्रम्, अन्यथा गौः कर्मानयनं कृतिरित्यादौ अन्वयबोधः स्यात्। अत एव यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति भवतीति क्रियापदं प्रयोक्तव्यमित्याचक्षते शाब्दाः। पचतीत्युक्ते वधूपदर्शितकलापमादायान्वयबोधप्रसङ्गात्। न। ननु यथान्योदीरिते कलापादिपदेनान्वयबोधः, तथा प्रत्यक्षकलापादिकमादायापीति वाच्यम्, तत्र समभिव्याहाराभावात् आकाङ्क्षाया एवाभावात्, वेदे विधिशेषकल्पनार्थमेव व्युत्पादन(ं) तत्र शास्त्रे व्यर्थं स्यादित्याह— 'स चे(दि)'त्यादि। प्रकृतमुपसंहरति 'तस्मादि'ति। तात्पर्यविषयस्य प्रकृ(वृ)ति(त्ति)निवृत्त्यादेः कार्यत्वमिति लक्षणया कार्यपदेन तात्पर्यमुक्तमिति भावः। 'आयोजनं' समस्तवेदव्याख्यानम्। तच्चार्वाचीनपुरुष(ा)शक्यमिति ईश्वर एव प्रथमव्याख्याता इत्यर्थः। 'पौर्वापर्यपरामृष्टः' विशेषणविशेष्यभावेनानवगतः। 'त्रिचतुरे'ति। 'विमलं जलमि'त्यश्रुतवतो 'नद्याः कच्छे महिषश्चरती'त्यादेः दुरधिगमादिति। 'वेदादि'ति शेषः। 'अन्यथे'ति। यद्यस्मदादिरेव व्याख्याता स्यादित्यर्थः। कार्यायोजनपदे व्याख्याय 'धृत्यादे'रित्यपि तदन्तर्भावेणैव व्याचष्टे 'स चे'ति। 'अधिग(धी)तो' ज्ञानविषयीकृतः 'श्रुतः' श्रोत्रेण साक्षात्कृतः, 'धृतो' निरन्तराभ्यासेन दृढसंस्कारविषयीकृतः। 'तद्विपरीतो' अध्ययनादिश्रवणादिकमन्तरेणैव समाकलितस(?)साङ्गोपाङ्गवेदार्थः। अध्यापितश्रावितधारितसमस्तवेदार्थो वा। अन्यथासिद्धिनिरासायाह 'को ही'ति। इदानीं सर्ववेदार्थविद्व्याख्यातत्वमनु(प)लम्भबाधितमत आह 'कदाचिदि'ति। सर्गादौ मन्वादीन्न मानसानुत्पाद्येत्यर्थः। 'अन्यथे'ति। सर्वविद्व्याख्यानमन्तरेण इत्यर्थः। कथमननुष्ठानमत आह 'अव्यवस्थानादि'ति। अर्वाचीनव्याख्यानस्याव्यवस्थितत्वादित्यर्थः। अर्वाची(ने)नैवान्यथा व्याख्यानेऽनुष्ठानं व्यवस्थितं न स्यादित्याह 'अ(न)नुष्ठाने'ति। 'अनादेशिकत्वादि'ति। परमार्थाभिज्ञोपदेशाविषयत्वादित्यर्थः। ननु पूर्वपूर्वानुष्ठातॄणामुपदेश इदानीन्तनानुष्ठाने तन्त्रं स्यादित्याह 'अनुष्ठातार' इति। 'तेषामि'ति। असर्वज्ञत्वेनानियतबोधत्वादित्यर्थः। 'वेदवदि'ति। तथा च किं सर्वविद्व्याख्याने(ने)त्यर्थः। 'स्वतन्त्रमि'ति। यादृच्छिकमित्यर्थः। 'वेदार्थावबोध[1]तन्त्रमि'ति। अर्वाचीनव्याख्यातवेदार्थावबोधतन्त्रमित्यर्थः। ननु कथमनियमः पूर्वेषां प्रामाणिकत्वात्, तद्व्याख्यानस्यैव नियामकत्वादित्यत आह 'न ही'ति। पूर्वत्वमतन्त्रमित्यर्थः। 'प्रणव'स्येश्वरवाचकत्वम्।

---

[1] Saṅkara Miśra reads अवबोध for बोध.

'समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम्' (शिवमहिम्नस्तोत्रम्)

इति श्रवणात्। 'अविगानेने'ति। अविरोधेनेत्यर्थः। न च स्तोमेन व्यभिचारः। श्रुत्यादिषु प्रयुज्यमानत्वादिति हेत्वर्थो न तु श्रुतौ प्रयुज्यमानत्वादितिमात्रम्। यद्वा, विगानं निरर्थकतया प्रसिद्धिः। स्तोमे च ताद्रूप्येणैव प्रसिद्धेः। 'स्वर्गादिपदवदि'ति। यथा 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्'त्याद्यर्थवादात् स्वर्गादिपदे शक्तिग्रहः, तथा 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' (श्रीमद्भगवद्गीता) इत्याद्यर्थवादादीश्वरपदशक्तिग्रह इत्यर्थः। 'वाक्यशेषादि'ति। यद्यपि वाक्यशेषोऽप्यर्थवाद एव, तथापि वाच्यसन्देहे विधिशेषः, अन्यत्र त्वर्थवादमात्रमिति विकल्पेनाभिधानम्। यवादिपदे यथा 'वसन्ते सर्वशस्यानामि'त्यादिना (See न्यायसिद्धान्तमुक्तावली) शक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि 'सर्वज्ञते'त्यादिना शक्तिग्रहः इत्यर्थः। अर्थवादमुपदर्शयति 'उत्तम' इत्यादि। 'प्रणिधानं' ध्यानम्। विधिशेषमाह 'सर्वज्ञते'त्यादि। 'तृप्तिः' सुभ(संभो?)गेच्छाविरहः। 'स्वतन्त्रता' सर्वकारकप्रयोक्त(क्तृ?)त्वम्। 'अलुप्तशक्तिः' नित्ययत्नः। 'अनन्तशक्ति-'रविनाशिनीच्छा। एतानि षड् अङ्गानि धर्मान् विदित्वा आहुः प्रामाणिकाः। तथा च तावद्धर्मविशिष्टमीश्वरं प्रणिदध्यादिति विधेः शेषोऽयमित्यर्थः। 'एवम्भूत' इति। सर्वज्ञतादिधर्मयुक्त इत्यर्थः। 'प्रागेवे'ति। योग्यानुपलब्ध्यादिप्रमाणजातबाधकत्वस्य प्रागेव दूषितत्वादित्यर्थः। 'तथापी'ति। अर्थवादस्याप्रमाणत्वादिति भावः। 'स्वर्ग' इति। तत्रार्थवादस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः। ननु स्वर्गः सुखं, तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षमेवात आह 'न ह्यव्यक्तविशेषण' इति। दुःखासम्भिन्नत्वादिविशेषणविशिष्टः। 'किञ्चिदि'ति। अर्थवादादन्यदित्यर्थः। ननु विशिष्टं सुखमन्तरेण बहुवित्तव्ययायाससाध्ये वाजपेयादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरेव न स्यादित्याह 'याज्ञिके'ति। इतरेतराश्रयमेव स्फुटयति 'अवधृत' इति। 'अन्धे'ति। मूलाभावादित्यर्थः। अदृष्टादुत्पन्ने विशिष्टसुखे तज्ज्ञानात्तज्जातीयसुखान्तरार्थं प्रवृत्तिः स्यादित्याह 'विशिष्टे'ति। 'तुल्यमि'ति। तददृष्टं यागादिनैवोत्पाद्य(म्)। यागादौ च प्रवृत्तिरर्थवादोपस्थितविशिष्टसुखप्रतीत्यैव, ईदृशश्चार्थवादः प्रकृतेऽपीत्यर्थः। 'सार्थके'ति। संसर्गपरतयेत्यर्थः। तथा च न स्तोमेन व्यभिचारः। 'रुद्रादी'ति।

'रुद्रो वै उग्रा देवता'

इत्यर्थवादाद्रुद्रपदे, 'सहस्राक्ष इन्द्र' इत्यर्थवादादिन्द्रपदे शक्तिग्रह इत्यर्थः। 'प्रयोगप्रसङ्गादि'ति, परेणेत्यादिः। 'स्वातन्त्र्येणे'ति। अन्यथा, 'वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा' (रघुवंश।१४) इत्यत्र कविरेवाहंपदवाच्यः स्यादिति भावः। 'तथैवे'ति। स्वतन्त्रोच्चारयितृवाचकस्यैवेत्यर्थः। 'स्वप्रयोक्तैवे'ति। स चेश्वर इत्यर्थः। 'मामुपासीते'ति वेदभागमुच्चारयत्(न्) 'स एव' उच्चारयितैव अ'स्योपास्य' इत्यर्थः। 'तथा सती'ति। अनुवक्तृपरम्परयैवोपास्या स्यादित्यर्थः। 'द्रष्टव्या' इति। ईश्वरसाधकत्वेनेति शेषः। कथमेवमत आह 'तेषामि'ति। यथासंख्यमन्वयः। 'उपहितमर्यादत्वादि'ति। उपहितवाचकत्वादित्यर्थः। एतावता कथं वक्तुः सिद्धिरत आह 'तेषामि'ति। 'प्रकृतत्वं' प्रथमं बुद्धावुपनिपतितत्वम्। 'प्रतिसन्धानमि'ति। स्मरणारूढस्तत्पदवाच्य इत्यर्थः। 'उन्नेया' इति। संशयाद्याधारसाधकत्वेनेति शेषः। 'विप्रतिषिद्धा' इति दोषाभावादित्यर्थः। निर्दोषस्याप्याहार्यः संशय इत्यत्र दृष्टान्तमाह 'क' इति। 'एतेने'ति। संशयादीनां वक्तृधर्मकथनेनेत्यर्थः। धिगादिशब्दार्थानामपि कुत्साविषयखेदानुशयानां वक्तृधर्मत्वादित्यर्थः॥६॥

विवेकटीका

'कार्य्यायोजन'पदरूपान् हेतून् 'कारिकया' व्याचष्टे—

'उद्देश एवे'ति। क्रियते जन्यते शब्दोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तात्पर्यमेव कार्यपदेनोच्यते। 'कृत्ययु(ल्यु)टो वाहुलकात्' करणेऽपि घ्यण्प्रयोगात्। तात्पर्यमेव कार्यं, तच्च तात्पर्यम् 'उद्देश एव' इच्छाविशेष एव, न तु प्रतीतिप्रयोजनकत्वरूपं प्रमाकरणव्युत्पादितमिति भावः। 'विश्वदृशः' सर्वज्ञस्य 'सती' यथार्था वेद'व्याख्या' 'आयोजनं' शब्दयोजनारूपत्वात्। तस्या 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता', 'यस्य पिता पितामहो वासीदि'ति विदित्वा। 'आहत्य' साक्षात् 'न' 'प्रवर्तकत्वं' [208a.] 'निवर्त्तकत्वं' च न प्रवृत्तिनिष्ठनिवृत्तिजनकज्ञानजनकत्वं 'तत्रैव' प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव तात्पर्य्यात्, प्रामाण्यं (प्रति, प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव तात्पर्य्यात्। 'प्रामाण्यं' प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकताद्यर्थकजन्यप्रमाप्रयोजकं, कथं तदित्यत आह 'तथा ही'ति। 'अवसीदन्ती' कथं कर्मेति न्यायेन प्रवृत्तिम(ा?)योजयन्ती 'उत्तभ्यते'। वलवदनिष्टज्ञानं वानेन स्वकार्य्यं यदेवाश्रयते तदेव कथमित्यत्राह 'प्रशस्ते ही'ति। तत्र पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्य्यार्थं भेदयितुं तौ निरूपयति 'तत्रे'ति। अर्थे सुमेध्ये तद्वलायाते साक्षात् परम्परया उपस्थापितः शक्यो लक्ष्यो(लक्ष्यो?)वा, 'अन्वयशक्ति'रन्वयानुभावकत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यशक्तिपदेति व्याप्तेराह 'आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति' इति। तदन्वयप्रतिपत्त्यनुकूलाकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीत्यर्थः। 'पदानाम'ति वहुवचनमविवक्षितार्थम्, एकपदोपात्तयोरपि कृतिवर्त्तमानत्वयोरनुमते। 'पदार्थानामि'ति। 'भट्ट'नये पदार्थेऽपि तैर्विशिष्टप्रत्ययानुकूलाकाङ्क्षारूपपदार्थान्तरोपगमान्नासिद्धिः। 'वाक्यं' वाक्यत्वं 'तद्वलाया(त')स्तदवच्छिन्नज्ञानवलादायातोऽनुभूतः, तत्र तात्पर्य्यार्थं विवेचयिष्यन् तत्पदघटकपरपदार्थस्यार्थं विकल्पयति 'परमि'त्यादि। 'साध्यमि'ति। पूर्वं का[208b]रणं परं कार्यमिति व्यवहारमाश्रित्येदं प्रतिपाद्यं स्वसाध्यप्रतिपत्तिविषयः साध्यवाचकपरपदस्य साध्यविषय(क)लक्षकत्वादिति भावः। प्रयोजनानुकूलत्वमुद्देश्यार्थकत्वं च तस्य सुप्रसिद्धमेवायोजनत्वम् अपेक्षितत्वम् उद्देश्यत्वम् अग्रे निर्वाच्यम्। 'तदि'ति। तत्परं तच्च पदं वाक्यं वा तत्त्वं तत्परत्वं तत् तात्पर्य्यं यत् विषयं येन परपदार्थेन निरूप्यं स तात्पर्य्यार्थः। 'न प्रथमः' न साध्यरूपः परपदार्थ एव तात्पर्य्यार्थः। 'प्रमाणेन' शब्देन 'अर्थस्य' पदार्थस्य वाक्यार्थ(स्य?) वा। 'कर्मणः' स्वजन्यप्रमाविषयस्य 'असाध्यत्वात्'। तथा च पदार्थे वाक्यार्थे च तात्पर्य्यार्थव्यवहारो न स्यादिति भावः। भावार्थे इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह 'फलस्य चे'ति। तथा च तज्जन्यप्रतिपत्तौ तात्पर्य्यार्थत्वप्रतिप्रसक्तं ज्ञानजननद्वारा तत्साध्यत्वोक्तौ चासम्भवः, तादृशस्य साध्यान्तरस्य तत्राभावादित्यर्थः। संभवमाह 'प्रशस्ते'ति। इदं च भाव्यार्थस्याप्युपलक्षणम्। 'गङ्गायामि'ति। तथा च तीरपरं गङ्गापदमिति व्यवहारो न स्यादिति भावः। शङ्कते 'तीरे'ति। तथा च लक्षणया तत्र तत्परत्वव्यवहार इति भावः। स्वरूपाख्यानविषयीभूतेऽप्यर्थे तत्परत्वमिति व्यवहारात्तत्र नोक्तप्रणाल्या त[209a]त्परत्वव्यवहारः स्यात्तत्र प्रवृत्त्यादेस्तदसाध्यत्वादिति भावः। तत्प्रतिपादकत्वमित्यत्र प्रतिपत्तिरनुभूतिः, तथा च तदेव अनुभाव्यं यस्य इत्यर्थः पर्य्यवस्यति। तत्र दोषमाह 'पदवाक्ययोरि'ति। 'पदार्थः' स्वशक्यः, तथा च गङ्गापदस्य तीरस्वभावकत्वाभावात् गङ्गापदं तीरपरं न स्यात् इति भावः। ज्ञानमात्रस्य प्रतिपत्तिपरत्वमभिप्रेत्याह 'पदशक्ती'त्यादि। 'प्रतिपाद्यं' प्रतिपाद्यमपि यस्य शब्दस्य शक्येनाविनाभूतं व्याप्यं तस्य शब्दस्य दोषमुद्धरति 'मुख्य' इति। तदर्थाविना-

भावेन प्रतिपाद्यं तथा परं तस्मिन् मुख्यार्थे बाधके भावात्। अन्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यस्य सत्त्वात् प्रतिपाद्यं परं तत्त्वं च तद्योग्यता सा च व्यापकत्वरूपैव इति शङ्कते 'परमि'ति। तद्व्यापकत्वं स्वार्थनिरूपितं स्वसमभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं वा। *'आद्येन ही'ति। 'द्वितीयेनापी'ति*। प्रतिपाद्यो बोधनीयः। यन्निष्ठज्ञानोत्पत्तये शब्दः प्रयुज्यते तदधीनत्वात् प्रतिपाद्यापेक्षानधीनत्वात। अतिप्रसङ्गं विवृणोति 'यस्ये'ति। अतिप्रसङ्गमुद्धरति 'तदर्थे'ति। तस्य शब्दस्य योऽर्थः पदार्थो वाक्यार्थो वा तत्साध्यत्वे सति यत् प्रतिपाद्यापेक्षितं तत् परम् इत्यर्थः। 'भिन्नतात्पर्यतये'ति। वाक्यभेदे तात्पर्य्यविषयभेदस्यैव नि[209b]यामकत्वादिति भावः। ननु प्रतिपाद्यानाम् अनेकमेकदाऽपेक्षितमेव भवति इत्यत्राह 'चेतनापेक्षाया' इति। 'तदभावात्' 'तव' मते भावे वा सिद्धं समीहितमिति भावः। 'अर्थवादानां' स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्पानाम्। तत्र स्तुति'स्तरति मृत्युमि'त्यादि। निन्दा 'एष वा प्रथमो यज्ञानाम्, अनेन हुत्वा योऽन्येन जुहोति सोऽन्धं तमः प्रविशती'त्यादिः। परकृतिः 'परमेवाग्रे अभिघारयन्ती'त्यादिः। पुराकल्पस्तु 'पुरा ब्राह्मणाः पवमानस्तोममस्तोषन्नि'त्यादिः। एतेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्यपरत्वे व्यर्थमेव प्रसज्येतेत्यर्थः। पर्यायेणापि तमर्थं द्रढयति 'स चे'ति। चोऽवधारणे। 'अधिकार इति' इत्यधिकृत्यैतदभिहितमित्यादौ। अभिप्रायेऽपि तत्प्रयोगादिति भावः। 'वैदिकानी'ति। अत्र स्वर्गाद्यकालीनत्वेन पक्षं विशेषयति, तेन व्यापकाभिप्रायेण सिद्धसाधनमिति स्वतन्त्रनिष्ठत्वेनाभिप्रायो विशेष्य इ'त्यपरे'। 'बाधकमुक्तम्' अर्थवादानामानर्थक्यप्रसङ्गरूपम्। शुकाद्युदीरिततादृशवाक्ये व्यभिचारमाशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह 'न चेदेवमि'ति। तादृशार्थो वेदस्य वक्त्रभिप्रायापूर्वकत्व इत्यर्थः। 'पीनदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र दिवाभोजिनो भोजनसाध्यम् पीनत्वमनुपपन्नं वक्त्रभिप्रा[210a]यस्थं रात्रिभोजित्वप्रतिपादकं शब्दं भट्टानां नये कल्पयति। न च वक्त्रभिप्रायं विना तदुपपद्यत इत्यर्थः। ननू(नु?)पत्त्यैव शब्दः क्रियते, स एव तस्य विषयोऽस्तु, किमभिप्रायेण इत्यत्राह 'सिद्ध' इति। 'न तु तेनैव' प्रमाणेनैव शब्दः 'कर्त्तव्यः'। ननु मास्त्वत्र शब्दार्थापत्तिः वाक्यशेषादेव तदर्थाधिगमोऽस्तु इत्यत्राह 'न चे'ति। 'उत्पत्त्यभिव्यक्ती'ति च भेदेन, तथा च तादृश'व्यापारविरहात्' अश्रूयमाणतादृशशब्दस्य न तत्र सद्भाव इति भावः। 'स' वक्त्रभिप्रायः वेदे। 'तरति मृत्युमि'त्यादौ श्रुतार्थापत्तिः विधिवाक्ये प्रमाणमिति यद्व्युत्पादकं तस्य वितथत्वप्रसङ्ग उपसंहरति 'तस्मादि'ति। 'आयोजनादि'ति। वेदाः केनचिद्व्याख्याताः, महाजनपरिगृहीतत्वात् भारतवदित्यनुमानाद् व्याख्यातृतया तत्सिद्धिरित्यर्थः। तत्रानुकूलतर्कमाह 'न ही'ति। अर्थान्तरं निरस्यति 'न चे'ति। 'पौर्वापर्य्यापमृष्टः (रा) शब्दः' एकवाक्यतापन्नलिखिततात्पर्य्यः, 'अन्याम्' अतात्पर्य्यविषयिकाम्। 'अन्तरान्तरवाक्य'-शेषः 'सम्भेदः' समभिव्याहारस्ततोऽन्येऽधिगमात् उपसंहरति 'तत' इति। 'अन्यथा' अव्याख्याने अल्पदर्शिना व्याख्याने 'अन्धपरम्परा' अप्रामाण्यशङ्का 'धृत्यादेरि'त्यप्येतदन्तर्भाविनैव छलतो व्याकरोति [210b] 'स चे'ति। तथा च वेदा वक्त्रप्रयुक्ता धृतिविषयास्तत्प्रयुक्ताध्ययनवि(तो?)षया इति रा(अ?)नुमानादपि सिद्धिरिति भावः। 'धृत्यादि'रित्य'ादि'ग्रहणादध्ययनपरिग्रहः। अधीतत्वं वेदस्य स्वरूपतो धृतत्वं सतताभ्यासेन दृढतरसंस्कारविषयत्वम्।

---

* The text of this portion is omitted, it seems.

[illegible], स्मृतत्वम् एतद्द्वयं वेदस्य स्वरूपतोऽर्थतश्च श्रुत[illegible]वं शाब्दबोधविषयत्वम् इदं चार्थस्यैव। यथासम्भवम् एतद्विशेषणचतुष्टयशाली सकलसाङ्गोपाङ्ग[illegible]वेदवेदार्थो येन समो वाच्यादि च तदध्यापनेत्यन्येन शक्यमिति तावतापि भगवत्सिद्धिरिति [illegible]वः। तद्विपरीतश्चेत्तदा सर्वज्ञातुर्भगवतोऽन्यः सम्भवति। तादृशपरम्परिताध्यापकेनैवार्थान्तरं निरस्यति 'को ह्री'ति। 'अप्रत्यक्षीकृते'त्यनेनार्थान्तरनिरसनम्। तादृशपरम्पराकल्पने चाणुपरंपरेति भावः। धृत्यादिहेतोरर्थान्तरं निरस्यति [1]'के वे'ति। 'अर्वाग्दृक्' अ(स)र्वज्ञः। 'ग्रन्थतः' स्वरूपतः। इदानीं तादृशव्याख्यानस्य योग्यानुपलम्भादाह 'कदाचिदि'ति। एतच्च न साध्यप्रविष्टं व्यर्थत्वात्। नन्वधि(नु)ष्ठातॄणां व्यासप्रभृतीनां 'मति'रभ्युपगमस्तस्याश्चलनेऽपि विश्वस्य सामयिकत्वतात्त्विकत्वादिविरुद्धनानाप्रकारत्वेऽपि निषेकादिषु संस्कारेषु सन्ध्योपासनादिषु (निप्येषु?) ग्रहोपरागादिश्राद्धेषु नैमि[211a]त्तिकेषु दानयागादिषु काम्येषु चानुष्ठानाविसंवादात्। यद्येषां विश्वगुरुरुपदेष्टा न स्यात् तर्हि तत्रापि अनुष्ठानभेदः स्यात्, तेषां सर्वज्ञतयाऽनुष्ठानभेदाभावोऽप्यनेन निरस्तः। अयं च महाजनपरिग्रहत्वलक्षणहेतौ व्याप्तिग्राहकस्तर्क इति ध्येयम्। एवं महाजनपरिगृहीतम् अन्यथा निश्चलवता(?) व्याख्यानेऽनाश्वासेऽप्रामाण्यशङ्कायां बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु कर्मसु न निष्कम्पा प्रवृत्तिः स्वार्थेषु तत्तद्वाक्यार्थे अव्यवस्थानात् अवधारणकारप्रवर्त्तकज्ञानाभावात्।

ननु पूर्वानुष्ठानव्यवस्थायै च व्यवस्याऽस्तु तत्रा'ननुष्ठान(म)व्यवस्था (वा)भवेदि'ति। तथा च सैव म(न) स्यादित्यर्थः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह 'अनादेशिकत्वादि'ति। आदेश उपदेशस्तदमूलकत्वात् विश्वासविषयोपदेशाभावादित्यर्थः, नन्व(त्व)नुष्ठानाभावो(तारो) दर्शनकर्त्तारस्त एवादेष्टारः। प्रलये विच्छेदं स्फुटत्वादुपेक्ष्यान्यदाह 'तद्धी'ति। 'स्वतन्त्रं' स्वादेष्ट्रनधीनम्। 'निर्मूलत्वे'ति। स्वतन्त्रप्रमाणामूलकत्वेनाणुपरंपराशङ्का स्यादित्यर्थः। 'नन्वी(त्वि)'ति। तथा च निखिलपुरुषधौरेयः कश्चिद् उपदेष्टा वाच्यः। नय(नाप्य?)त्रानाश्वास इति दिक्। 'प्रणवे'ति। इदं च 'समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पद[211b]मि'ति श्रवणात्। स्तोप(म?)व्यभिचारादाह 'अविगानेने'ति। निरर्थकत्वेनोभयसिद्धभिन्नत्वे सतीत्यर्थः। तादृशि 'बौद्ध'मात्रसङ्केतविषयाप्रामाणिकशुकपदे व्यभिचारमाशङ्क्याह 'श्रुती'त्यादि। अत्र प्रत्येकस्यैव हेतौ प्रवेशो ध्येयः। सिद्धे तत्तत्पदस्यार्थे, 'विमर्षे' संशये, यथा 'यन्न दुःखेन संभिन्नमि'त्याद्यर्थपदोपस्थापिततत्तद्विशेषावच्छिन्ने तदुपलक्षितजातिविशेषविशिष्टे वा शक्तिनिर्णयः; तथा लोकत्रयधारकप्रयत्नवत्यपि परमात्मपदस्य, तेन चेश्वरादिपदस्य समानार्थकत्वं स्व(सु)प्रसिद्धं चेति भावः। इत एव वारुचेराह 'यद्वे'ति। 'यवमयश्चरुर्भवति' 'वाराही चोपानत्' वैतसे कटे प्राजापत्यं धिनोती'त्यत्र यवादिशब्दाः किं म्लेच्छसङ्केतविषयकक(ङ्ग)वायसजम्बूनां वाचका उत दीर्घशूकशूकरवञ्जुलानामिति सस्ने(न्दे)हेऽनुष्ठानाप्रवृत्तौ वाक्यशेषो विनिगमकतया उपतिष्ठते। यथा, 'वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः'॥ 'वराहं गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजो वेतस' इत्यादि। 'कणिशः' शस्यमञ्जरी। तथा 'ईश्वरमुपासीते'त्यत्र ईश्वरपदस्य अखण्डमण्डलेश्वरपदयोरपि लोके प्रयोगात्, मन्त्रमये

---

[1] Guṇānanda reads के वा for कथ.

'मीमांसकै'र्व्यवहारा[212a]च्च सन्दे[illegible] वाक्यशेषान्निर्णयः। वाक्यशेष एव हि 'सर्वज्ञते'[illegible] 'सर्वज्ञता' भ्रमभिन्ननिखिलज्ञानविषयि[illegible](ज्)ज्ञानसमवायः। 'तृप्ति'श्चेतनत्वे सति स्वनिष्ठाभोगेच्छावच्छेदः। 'स्वतन्त्रता' स्वा[illegible]याखिलकारकप्रयोक्तृता। 'अलुप्तशक्ति'र्नित्यः प्रयत्नः। 'अनन्ता शक्ति'रिच्छा। एतानि 'अङ्गानि' धर्मान् "महेश्वरस्य' 'विधिज्ञा' वेदतत्त्वविद आहुः। 'एवंभूतः' निरुक्तधर्मषट्कवान्। 'प्राक्' **तृतीयस्तवके**। शङ्कते 'तथापी'ति। अर्थवादस्तु न प्रमाणमिति भावः। उक्तविशेषणैः दुःखासंभिन्नत्वादीनि अर्थवादोक्तानि विशेषणानि यत्र तादृशि सुखे किञ्चिद् अर्थवादभिन्नम्। ननु तादृशस्वर्गं विना बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादौ प्रवृत्तिरनुपपत्तिभिया तत् कल्प्यत इत्याह 'याज्ञिके'ति। इतरेतराश्रयमुद्धरति 'पूर्वे'ति। 'तदवधारणे' तादृशसुखावधारणे। 'अन्धे'ति। स्वतन्त्रप्रमाणामूलेति भावः। ननु दुःखसामग्र्यनुपधाना(द्) दुःखासम्भेदः निरन्तरसामग्रीसमवधानान्नैरन्तर्यम् आभिमानिकसुखवच्चाभिलाषेणापि सुखं स्यादिति निषेधकमानाभावात् सम्भावनायाऽर्थवाद एव तत्र मानं स्यात् इत्याशङ्कते 'विशिष्टे'ति। 'तुल्यमि'ति। क्षित्यादेरुक्त[212b]युक्त्या ज्ञानादिजन्यल(त्व)स्थितौ निषेधकाभावात् प्रकृतार्थवादस्यापि प्रामाण्यमवर्जनीयमित्यर्थः। 'अत्रापी'ति। बौद्धनये प्रयोगकारणं तद्बोधनाय। वस्तुतस्तु प्रतिज्ञादिपञ्चकम् एव प्रयोज्यम् व्यभिचारवारणाय। 'यत्रे'ति। यद्बोधनायेत्यर्थः। 'वेदबुद्धिरि'ति। बौद्धादिसाङ्केतिकवारणाय 'वेदे'ति[1]। 'प्रयुज्यते' इति। फलति वैदिकलक्ष्योलक(?)वारणाय। 'असति वृत्त्यन्तर' इति। 'अयम्' ईश्वरादि-शब्दः। अत्र विपक्षे बाधकमाह 'अन्यथे'ति। 'ईश्वरमुपासीते'त्यत्र सुरत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तदर्थान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। 'रुद्रे'ति। 'रुद्रो वै उग्रदेवता' इत्याद्यनुसारादपि तत्र शक्तिग्राहक इत्यर्थः। पदरूपं हेतुम् अन्यथापि व्याचष्टे 'अपि चे'ति। तत्र 'अचेतने'ति अस्मच्छब्दं 'वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा' इत्यत्र। कविवारणाय 'स्वातन्त्र्येणे'ति। स तु सीतोच्चरितार्थवादक इति न स्वतन्त्र इति भावः। स्वातन्त्र्यविशेषणस्य वैदिकेऽपि प्रयोजनमाह 'न चे'ति। तस्य वैदिकास्मच्छब्दस्य 'स एव' उच्चारयितैव। 'शिष्ये'ति। तत्र उच्चारयितृतादृशमधिकृत्य आत्मना स्वस्मिन् ऐश्वर्य्यं सर्वहेतुत्वसर्वप्रवर्त्तक[213a]त्वादि समधिगच्छेदिति प्रयोगकरणीभूतज्ञानमादाय नो चेत् समधिगमयेत् तस्य अस्मच्छब्दस्य वक्तयो(?) वस्तुतः समात्मत्वेन वक्तृतावच्छेदकरूपेण वा वाच्यः। ननु आत्मत्वेनान्वयबोधे आत्माहं जानामीत्यत्रान्वयं विनोपस्थित्यभावात् अभेदान्वयानुपपत्तिः ? अहंशब्दस्य अहंशब्दवाच्यत्वलक्षणायां जानामीत्युत्तमपुरुषानुपपत्तिः। आत्मशब्दतया लक्षणोपगमे तु (तथा तात्पर्य्याभावे तु ?) तथा तात्पर्य्याभावेऽन्वयः प्रयुज्यते चाभियुक्तैस्तदभावेऽपि। एवं वक्तृतावच्छेदकमपि यदि देवदत्तत्वादिकं तदा तद्बोधक[illegible] 'वर्धमि'त्यत्रानन्वयाच्च तत्र देवदत्तादेरनेकावृत्तित्वात्। अत्रोच्यते—[illegible] इति वाक्यार्थप्रतीतिप्रतिसन्धानवशादुपमानेनैव स्ववक्तृवृत्तिधर्मविशिष्टशक्तम् अस्मत्पदमिति। [illegible] वक्तृवृत्तितया उपस्थितेषु तेषु देवदत्तत्वादिषु [illegible](?) [illegible] रूपेण शाब्दबोधः। यदि अन्वयाननुगमः शङ्क्यते, [illegible] द्रव्यनाशहेतुतायामिव

---

1 The text of this portion is omitted, it seems.

वयमित्यत्र च, स च त्वं चाहं चेत्येवं सर्वं ञ्चर स्वतदभियुक्ता (?) एकशेषे मानमस्तीति नानुपपत्तिगन्धोऽपि। एवम् अ[213b]स्मत्पदायमत्स्वजनकीभूतज्ञानविषयताविशेषाव्यवच्छेदकावच्छिन्ने शक्तिग्राहकसहकारात् तथैव तेन रूपेण तदैव शक्तिग्रहे तथैवान्वयवोधः। एवं च येन रूपेणोपस्थिते यत्पदेन इतरस्य विधेय(त?)या तत्पदेन तेथोपस्थापित एव तदितरविशेषान्वय इत्याकाङ्क्षानियमादुभयसमभिव्याहारनियमः। अत एव यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र महानसं धूमवद् वह्निमच्चेत्यन्वयवोधे मानमस्ति, विशेषस्तु एकधर्मविशेष्यकतया अपि नियमोऽत एव किम् शब्देऽपि कुत्सावितर्कजिज्ञासाविषयशक्तेः स्वजनकी(भूत ?)तत्तद्विषयतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तमिति शक्तिग्राहकसहका(चा ?)रोक्तेन तेन रूपेण तथैव शक्तिग्रहाधीनान्वयवोध इति दिक्। स्वार्थकारणजिज्ञासानुपचरितं परामर्शस्वसमभिव्याहृतयत्पदोपस्थाप्यत्वं तदुपहितत्वं तद्विषयगोचरज्ञानजनकत्वं तस्य वुद्ध्यादिपरामर्शात्तस्य वक्तृधर्मत्वात् अतिप्रसङ्गवारणाय शक्तिग्रहे वक्तृव्यावृत्तत्वात्। न च (वक्ता ?) प्रकृते भगवानेवेति भावः। 'एवमि'ति। 'किं स्विदि'त्यादौ संशयविशेषवितर्कविषयतावच्छेदकाव[214a]च्छिन्नस्यै(व ?)वोधनादिति भावः। 'आहार्यत्वेने'ति। एतच्च संशयत्वं विषयिताविशेष इत्यभिप्रेत्य, जन्यज्ञाने तन्न सम्भवति प्रतिवन्धवशात्। इच्छाविशेषाधीने नित्ये च निश्चये तत्सत्त्वेन विरोध इत्यभिमानः। यथाश्रुतेन एकेन संवननैकधर्मितत्संवननत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारकज्ञानस्य तथाविधतदभावाप्रकारत्वासम्भवात् विरोधो दुरुद्धर एवेति।

'एतेने'ति। वक्तुमर्हणीयतावच्छेदकावच्छिन्नेऽधिकरणे शब्दस्य अहोशब्दस्य तद्विस्मयविषयतावच्छेदकवतहन्तयोश्च उभयत्रैव शक्तिरिति सर्वनामरीतिरत्राप्यनुसंधेया॥६॥

प्रत्ययादपि। लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तस्तं प्रतिपादयन्ति। तथा हि—

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा॥७॥

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम्; आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात्। नापीच्छामात्रम्, तत एव फलसिद्धौ कर्माऽनारम्भप्रसङ्गात्। ततः प्रयत्नः परिशिष्यते। आत्मज्ञानभूतदयादावपि तस्याभावात्। तदुक्तं 'प्रवृत्तिरारम्भ' इति। सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थितात्, नासौ विधिः; तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात्। अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः, प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात् ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तकत्वाच्च, नियामकाभावात्। तस्माद् यथा ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रसूते, सोऽर्थविशेषस्तज्ज्ञापको वाऽर्थविशेषो विधिः, प्रेरणा, प्रवर्तना, नियुक्तिर्नियोगः, उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्यते।

स हि कर्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मो वा, नियोक्तृधर्मो वेति ?

आमोदटीका

'लिङ्गादी'त्य'ादि'पदेन लिट्तव्यानीययवादयो गृह्यन्ते। 'नियोग:' प्रवर्तनम् प्रयोजनमर्थो येषां ते नियोगार्था इति।

'प्रवृत्तिरि'ति। 'कृतिरेव' प्रयत्न एवेत्यर्थः। 'सा' कृति'र्यतो' भवति 'सा इच्छा' चिकीर्षा इत्यर्थः। यतश्चिकीर्षा भवति 'तज्ज्ञानं' चिकीर्षाजनकज्ञानस्य यो 'विषय' इष्टसाधनत्वादिर्मतभेदेन स 'विधि:' विधिप्रत्ययार्थः। 'स्व'ाभिमतमाह 'तज्ज्ञापक' इति। तदनुमापक: प्रमाभिप्राय इति यावत्।

प्रवृत्तेः कृतित्वनिर्वाहाय परिशेषमाह 'प्रवृत्तिरि'ति। 'विधिकार्ये'त्यत्र विधिपदं विधायकवाक्यपरम्। 'ज्ञातव्य' इति। ज्ञानानुकूलस्पन्दाभावादित्यर्थः। 'तत एवे'ति। इच्छामात्रादेव फलस्य स्वर्गादेरुत्पत्तौ कर्मणो यागादेरननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः। 'स्वा'भिमतमाह 'तत' इति। 'आत्मज्ञाने'ति। श्रवणमनननिदिध्यासनादेः प्रयत्नसाध्यत्वात् भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वोपपादनादित्यर्थः।

'तदुक्तमि'ति। 'प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ' इति गौतमीयसूत्रे [N.S. 1.1.17]। 'यत' इति। मनःसंयोगादेरित्यर्थः। 'नासौ विधिरि'ति। न लिङ्गादिवाच्य इत्यर्थः। 'तत्रे'ति। तद्बाधनार्थं शास्त्रं न स्यादित्यर्थः। एतदेव स्फुटयति 'अप्रतीतादेवे'ति। ननु लिङ्गादिना प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदुत्पाद्यतामत्रैव शास्त्रमुपकरिष्यति इत्यत आह 'न चे'ति। प्रवृत्तिं प्रति हेतुरिच्छैव, सा च ज्ञानाधीनैवेति ज्ञानमेव शास्त्रेणोत्पाद्यं, तच्च ज्ञानं सविषयकं निर्विषयकस्यानुत्पत्तेर्यत्र क्वचित् प्रवर्तकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। सोऽर्थविशेष इष्टसाधनत्वादिर्विद्यमानः पर्यवस्यतीत्यर्थः। पर्यायोत्कीर्तनेन प्रवर्तकज्ञानविषयत्वं विधित्वमिति दर्शयति। विचारार्थं विकल्पयति 'स ही'ति। प्रवर्तकज्ञानविषय इत्यर्थः। 'कर्तृ धर्म' इति। यागादिकर्तुर्नियोज्यस्य स च स्पन्दः प्रयत्नः इच्छा वा स्यादिति भावः। 'कर्म'पदेन यागादिक्रिया त'द्धर्मः' कार्यत्वादिव पूर्वस्य वा कर्मणः कश्चिद्धर्मः इत्यर्थः। 'करणधर्म' इति। करणस्य यागादेरेव धर्म इष्टसाधनत्वमित्यर्थः। 'नियोक्त्रि'ति। नियोक्ता उपदेष्टा, तस्य धर्मोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥७॥

विवेकटीका

'लिङ्गादी'त्य'ादि'पदात्तव्यादिपदपरिग्रहः। तथा च वेदस्यालिङ्गित-(वेदस्य लिङ्गादि?)-प्रत्ययाः 'पुरुषधौरेय'स्य भगवत आप्तस्य 'नियोग:' प्रवर्तनीयत्वेन इच्छातदर्थका 'भवन्तस्तं' पुरुषधौरेयं 'प्रतिपादयन्ति'। आप्तत्वेन अत्र च परिशेषबलात् प्रमाणीभवन्ति च।

नियोगार्थकतां तेषां व्यवस्थापयितुं(तुं?) भूमिमारचयति 'प्रवृत्तिरि'ति। प्रतिबन्धः प्रवर्त्तते इत्यत्र भवनेच्छात्यन्तयोः(?) क्वचित् प्रवृत्तिपदप्रयोगादाह 'अत्रे'ति। प्रकृतविचार इत्यर्थः। जीवनयोनियत्ननिवृत्तिव्यावृत्तिजातिविशेषस्य प्रवृत्तित्वस्य व्यवस्थापकमाह 'सा चे'ति। 'इच्छातः' चिकीर्षातः। तदुत्पत्तिनियामकं कारणमाह 'यत' इति। 'सा' चिकीर्षा। किन्तु विषयकृत एवेत्याह 'विषयस्तस्य' इष्टसाधनत्वादि, 'विधि:' कर्मव्युत्पत्त्या विधेयः लिङ्गादिबोध्य इत्यर्थः॥ [215b] तेन कृतिकारणचिकीर्षानिष्ठकार्य्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठकारणताया विषयतयावच्छेदकं हेतु विधिरिति फलितम्। सुखादि-चिकीर्षाकारणज्ञानविषयसुखत्वादिवारणाय 'कृतिकारणे'ति। सुखेच्छाया अपि कृतित्वे तथैवाति-

[damaged]वारणाय 'चिकीर्षे'ति। 'सम्प्रदायमत'मुक्त्वा प्रकृतोपपत्तये 'स्वमतमा'ह 'तज्ज्ञापक' इति। तस्य इष्टसाधनत्वादेर्ज्ञापकानुमापकोऽनाप्तेच्छारूप इत्यर्थः।

'विधिकार्य्या' विधिप्रयोज्या। 'ज्ञातव्य' इति। आत्मज्ञानस्य स्पन्दानधीनत्वमिति भावः। 'अ(त)त एव' इच्छामात्रादेव 'फल'स्य यागादेः स्वर्गस्य वा 'सिद्धौ' कर्मविषयककृत्यन्वय-व्यतिरेकानुविधानं न स्यात्, तस्यास्तदाऽप्रयोजकत्वादिति भावः। नन्वात्मज्ञानादौ यथा स्पन्दस्य वाधस्तथा यत्नस्यापीत्याशङ्क्याह 'आत्मज्ञाने'त्यादि। तस्य प्रयत्नस्य साध्यत्वे सूत्रकारानुमतिमाह 'तदि'ति। 'उक्त'मक्षपादचरणः। 'प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति' [N. S. 1. 1. 17]। वाग्बुद्धिशरीराणि आरभ्यन्ते येन (सा ?) प्रवृत्तिरिति। अत्र वास(ग ?)ाद्यारम्भकत्वेनोपलक्षितो जातिविशेषः उक्तः। न च बुद्ध्यनारम्भकत्वे प्रवृत्ते-स्तथोपलक्षणतासम्भव इति भावः।ना यत आत्ममनोयोगादेरिच्छादेर्वा नासौ विधिलिङ्गा-[216a]दिर्बोध्यः। 'तदि'ति शास्त्रस्य ज्ञान एव प्रयोजकत्वादिति भावः। तदेव विवृणोति 'अप्रतीतादि'ति। 'तदभ्यस्व(र्थं ?)ना' शास्त्राद्य(भ्य?)र्थना। 'प्रवृत्तिहेतौ' ज्ञानातिरिक्तस्य 'जननार्थं' 'तदुपयोगः' शास्त्रोपयोगः। 'विषयस्तस्ये'ति कारिकांशं व्याचिकीर्षु-राह 'तस्य' ज्ञानस्येत्यर्थः। 'निरालम्बनस्य' निर्विषयस्य। नन्वस्तु असदेव विषयः इत्यत्राह 'अप्रवर्त्तकत्वाच्चे'ति। 'अर्थविशेषः' इष्टसाधनत्वादिः 'तज्ज्ञापकः' आप्ताभिप्रायः। तत्रैव प्रमाणवृद्धानां व्यवहारभेदं दर्शयति 'प्रेष(र)णे'त्यादि। तत्र तदेकतरे निर्धारणाय विकल्प्य विचारयति 'स ही'ति। 'कर्त्तृधर्मः' स्पन्दः, प्रयत्नः, इच्छा वा। 'कर्म' यागादि अपूर्वं वा तस्य धर्मः कार्य्यत्वादिः कारणस्य इष्टकरणस्य यागादेर्धर्मं इष्टसाधनत्वं नियोक्तुः प्रवर्त्तयितुर्वा तस्य धर्मः अभिप्रायः॥ ७॥

न प्रथमः—

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः।
असत्त्वात्प्रत्ययत्यागात्कर्तृधर्मो न सङ्करात्॥८॥

स हि न स्पन्द एव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः। 'ग्रामं गच्छती'त्यादावतिव्याप्तेश्च। नाऽपि तत्कारणं प्रयत्नः, तस्य सर्वाख्यातसाधारणत्वात्।

ननु न सर्वत्र प्रयत्न एव प्रत्ययार्थः। करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरेकिणस्तस्या-भावात्। संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात्। ततो लिङादिवाच्य एव प्रयत्न इति। न। कुर्यादित्यत्रापि तुल्यत्वात्। प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थ-त्वेऽपि तस्य पराङ्गतापन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेन्न। तथापि तुल्यत्वात्। न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्यय आपद्येत; एको द्वौ बहव एधिषिषतीत्यादौ व्यभिचारात्। तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति, प्रयतते इत्यादावपि तथा स्यात्। प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तुल्यत्वात्। 'रथो गच्छती'त्यादौ तदसम्भवे का गतिरिति चेत्; तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या। लोकोपचारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेत्; तुल्यम्। लिङः कार्यत्वे वृद्धव्यवहारा-

ह्युत्पत्तौ सर्वं समञ्जसम्। आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेन्न। विवरणादेरपि व्युत्पत्तेः। अस्ति च तदिह। किं करोति? पचति, पाकं करोतीत्यर्थ इत्यादिदर्शनात्। तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात्। अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत्; भवेदप्येवं, यदि पाकेनेति विवृणुयात्। न त्वेतदस्ति। धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात्। ततस्तं प्रत्येव किञ्चिदनुकूलताऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानीयमिति युक्तम्। तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत इति चेत्; नियमेन तथा विवरणात्। बाधकं विना (ख) तस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलतापत्तिमात्रमेव करोत्यर्थो, न तु प्रयत्न एव। सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो, न तु यत्नमात्रेण, प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात्। तदिदं तावन्मात्रमेवास्तु लाघवाय। अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी कल्पनीयौ। अचेतनेषु सर्वत्र गौणार्थास्तिङोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत्—

आमोदटीका

चरमं पक्षमुपग्रहीतुं परिशेषमाह 'इष्टहानेरि'ति। यदि कर्तृधर्मः स्पन्दो विधिः स्यात् तदाऽऽत्मा ज्ञातव्यो, भूतेभ्यो दयां कुर्यादित्यादावव्याप्तिः, जलताडनादिस्पन्दोऽपि विधिः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्याह 'अनिष्टाप्तेरि'ति। स्पन्दज्ञानञ्च न प्रवर्तकमिति भावः। यत्नस्य प्रवर्तकत्वं दूषयति 'अप्रवृत्तेरि'ति। न हि प्रयत्नज्ञानं प्रवर्तकमित्यर्थः। यत्नमात्रस्यानिष्टसाधनसाधारण्यादि'त्येके'। इच्छाविधित्वं दूषयति 'विरोधतः' इति। न हि इच्छाज्ञानमेवेच्छां प्रसूते, न वा इच्छैवेच्छामित्यर्थः। नन्वि(न्वि)च्छाज्ञातैव प्रवृत्तिहेतुरित्यत आह 'असत्त्वादि'ति। न च लिङ्ग(ङ)ादिश्रुतिकाले सा सती, तत्सत्त्वकाले वा प्रवृत्तिपूर्वं तज्ज्ञानसम्भव इति भावः। किञ्च इच्छाया इच्छाजनकत्वे प्रत्ययस्य इच्छाजनकत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धं व्यक्तं स्यादित्याह 'प्रत्ययत्यागात्' इति। स्पन्देच्छायत्नानां कर्तृधर्माणाम् एकत्र यागादौ साङ्कर्यादन्यतरस्य विधित्वेनानिर्णयादित्याह 'सङ्करादि'ति। 'सङ्कर' इच्छादिसङ्कल्पः चिकीर्षेति यावत्। यद्वा, 'सङ्करात्' गौरवसङ्कीर्णत्वादित्यर्थः। प्रयत्नजनकचिकीर्षाया इष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वेन तस्यामेव लाघवेन विधि-शक्तिकल्पनात् इच्छायां विधिशक्तौ गौरवमित्यर्थः।

'नाऽपि प्रयत्न' इति। लिङ्वाच्यो विधिरित्यर्थः। 'सर्वाख्याते'ति। भावनाख्यस्य यत्नस्य लड़ादिसर्वाख्यातसाधारणतया लिङाख्यातविशेषणं किमुपनेयं यतः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। 'प्रकृत्यर्थे'ति। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकता न स्यात् यद्यर्थभेदो न स्यादित्यर्थः। नन्वेवं कृधातोः परस्य लडादेर्निरर्थकतैव स्यादित्यत आह 'संख्यामात्रे'ति। 'प्रत्ययस्ये'ति। लडाख्यातस्येत्यर्थः। ननु चैत्रः कुर्यादित्यत्र कृञः प्रयत्नमात्रमर्थः

प्रयत्नीविशेषस्तु चैत्रादिसम्बन्धी लिङादिवाच्य इति पौनरुक्त्यमिति शङ्कते 'प्रयत्नमात्रस्ये'ति। तर्हि करोतीत्यादावपि तथैव स्यादिति परिहरति 'तथापी'ति। प्रकृतिप्रत्यययोरभिन्नार्थतां दृष्टान्तेनाह 'एक' इति। अत्र संख्याद्वयमिच्छाद्वयञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामुपस्थाप्यते, परन्त्वन्वयाभिधानदशायां योग्यताबलादेकमेवान्वेतीति यदा, तदा प्रकृतेऽपि समानमित्याह 'तत्रे'ति। ननु तथापि पौनरुक्त्यं न समाहितमित्यत आह 'प्रत्येकमि'ति। सामग्रीवशादुभाभ्यामेकोपस्थितौ पुनरुक्तदोषाभाव इत्यर्थः। 'तदसम्भव' इति। यत्नार्थता अचेतने न सम्भवतीत्यर्थः। 'ये'ति 'गति'रित्यनुषङ्गः। 'लोकवि'ति। अत्र पटानुकूलव्यापारवन्तस्तन्तव इत्याख्यातस्य व्यापारमात्रे लक्षणा इत्यर्थः। 'तुल्यमि'ति। रथो गच्छतीत्यादावपि व्यापारमात्रे लक्षणेत्यर्थः। ननु पचेत्-स्नायादित्यादिश्राविणः पाकानुकूलयत्ने प्रवृत्तिदर्शनात् लिङादीनामेव यत्नार्थतेति शङ्कते 'लिङः' इति। आख्यातान्तरस्यापि यत्नार्थतानिश्चयो विवरणादेवेत्याह 'ने'ति। विवरणमेव विवृणोति 'अस्ति चे'ति। ननु पाकं करोतीत्यत्र विवरणमपि फलानुकूलव्यापारवानित्येवम्। तथा च व्यापारो व्याख्यातार्थो व्यापारविशेषो वा इत्यत्र लाघवमेव नियामकमाशङ्कते 'तथापी'ति। 'भवेदेवमि'ति। पाकस्य धात्वर्थस्य तुष(तुष?)प्रक्षेपणरूपव्यापारकलापस्य फलमोदनादिकं प्रति अनुकूलता यदि विवरणप्रतिपाद्या, तदा किं करोति पचतीति, पाकेन व्यापारकलापेन ओदनं साधयतीति विवरणं स्यादित्यर्थः। 'धात्वर्थस्चे'ति। पाकस्य व्यापारकलापस्य साध्यत्वेन निर्देश-चेत्, नूनं तत्साधकं यत्नस्वरूपमेवं विवरणीयमित्यर्थः। न हि यत्नं विना तुषादिप्रक्षेपो धात्वर्थः सम्भवतीति भावः। 'किञ्चिदि'ति। यत्नस्वरूपमित्यर्थः। 'न त्वन्येने'ति। व्यापारान्तरेणेत्यर्थः। 'तथे'ति यत्नार्थत्वेनेत्यर्थः। 'तस्ये'ति विवरणस्येत्यर्थः। भवति हि कोकिलः पिक इत्यादौ विवरणाधीनैव व्युत्पत्तिः। 'अतिप्रसङ्गादि'ति। अन्यत्रापि विवरणेऽर्थान्तरशङ्का स्यादित्यर्थः।

ननु यत्नोऽप्यनुकूलव्यापारत्वेनैवाभिधीयतां, न तु यत्नत्वेन, अन्यथाऽऽख्यातयत्नपदयोः पर्यायतापत्तिरित्याह 'स्यादेतदि'ति। 'तावन्मात्रमेवे'ति। धात्वर्थानुकूलत्वमात्रमेवेत्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह 'अचेतनेष्वि'ति। 'असति बाधके' इति। रथो गच्छतीत्यादावपि गमनानुकूलव्यापारमात्रप्रतीतौ लक्षणानुपयोगादित्यर्थः ॥८॥

विवेकटीका

चरमपक्षनिर्धारणाय परिशेषयति—'इष्ट'स्य 'आत्मा ज्ञातव्य' इत्यादेः प्रवर्त्तकत्वस्य 'हानेः,' 'अनिष्ट'स्य 'चैत्यवन्दने'त्यादिस्तथात्वस्य प्रसङ्गाच्च स्पन्दो न विध्यर्थः। स्पन्दस्यापि कर्त्तृकर्मत्वं परम्परया कृत्यवच्छेदकत्वं वा कर्त्तृत्वं यत्नस्य तदर्थत्वं निराकरोति 'अप्रवृत्तेरि'ति। पचतीत्यादितः प्रयत्नज्ञानेऽपि प्रवृत्तेरभावादित्यर्थः। एष च दोषः स्प[216b]न्देऽपि योज्यः। 'अनिष्टाप्तेरि'त्यनेनैव वा तल्लाभस्तत्र इच्छायास्तन्निराकरोति 'विरोधत' इति। अनाप्तस्या(?)प्तत्रेच्छेतिज्ञानात् प्रवृत्तेर्विरोधाद्विरोधिज्ञानस्यैवोत्पत्तेः तन्मात्रं न विध्यर्थ इत्यर्थः। ननु प्रवर्त्तमानपुरुषेच्छाज्ञानमेव प्रवर्त्तकन्तमेव निर्बोधयति तत्राह 'असत्त्वादि'ति। मया इदं कदाचिदिष्टमिति ज्ञानेऽपि संजातबोधस्य प्रवृत्त्यपरेण तदातनेच्छैव तदर्थो वाच्यः, सा च विधिप्रवृत्त्यव्यवहितप्राक्तनं वा तत्समसमया(वा?)न्नोभयमपि तदानीं तथाविधेच्छाया नियमतो-

ऽसत्त्वादित्यर्थः। ननु विधिरेव तामुत्पाद्य [illegible]धयेदित्यत्राह 'प्रत्ययत्यागादि'ति। प्रत्ययस्य इच्छा प्र[illegible] कारणस्य इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य त्यागात् अभावात् न विधिस्तां जनयितुं समर्थ इत्यर्थः। अगृहीत-शङ्कि(सङ्के?)तानामपि विधिश्राविणां प्रवृत्तिप्रसङ्गोऽपि ध्येयः। ननु तादृशशाब्दबोधसाम्म(मग्र?)पि तदुत्पादने प्रयोजिका वाच्या, तत्राह 'सङ्करादि'ति। शाब्दबोधसामग्रीप्रत्यू(त्युपस्थापि?)तत्वेन तस्या इच्छाया ज्ञानत्वापत्तौ इच्छात्वज्ञानत्वयोः सङ्करप्रसङ्गादित्यर्थः। यद्वा, विजातीयेच्छां प्रति इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य तद्विजातीयायां च तत्र विधेर्हेतुत्वमस्तु तृणारणिवद् वह्नौ इत्यत्राह 'स[217a]ङ्करादि'ति। यत्रोभयोः समावेशस्तत्र वैजात्ययोः सङ्करप्रसङ्गात्। चित्रत्वकल्पने च मानाभावादिति भावः। केचित्तु इष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेच्छाज्ञानं प्रवर्त्तकं वाच्यम्, तत्राह 'सङ्करादि'ति। प्रवर्त्तकज्ञानेनावश्यकेन सङ्करात्तेनेच्छाज्ञाने अन्यथासिद्धमित्यर्थ इत्याहुः।

'तत्क(ा?)रणं' प्रयत्नकारणम्। 'सर्वे'ति। न(या)च ततः प्रवर्तकज्ञानमिति भावः। 'प्रत्ययार्थः' आख्यातार्थः। 'तस्य' यत्नस्य। तथा च न तेन प्रकृत्यर्थस्य भेदेनान्वयो(?) बोधात्, नाप्यभेदेनाव्युत्पत्तिविरूपोपस्थित्यभावाच्चेति भावः। नन्वेवमाख्यातस्य निरर्थकत्वमेवापद्येतेत्यत्राह 'संख्ये'ति। 'प्रत्ययस्य' आख्यातस्य। इदमुपलक्षणं ; धात्वर्थस्य नामार्थे साक्षात् भेदेनान्वयादाश्रयत्वादेस्तदर्थत्वेनापि सार्थकत्वसम्भवो ध्येयः। तेन न प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-बोधकत्वव्युत्पत्तिविरूपोपस्थित्यभावाच्चेति भाव्यबोधः। 'तुल्यत्वात्' करोतीत्यादाविव प्रकृत्यर्थातिरेकिणो यत्नस्यापि असत्त्वेन मानत्वात्। ('प्र)यत्नमात्रस्य' जीवनयोनियत्न-साधारणयत्नत्वावच्छिन्नस्य, 'पराङ्गतापन्नस्य' प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयितावच्छेदिका राग-प्रयोज्यजातिस्तदव[217b]च्छिन्नस्य ; तथा च प्रकृत्यर्थेन तस्य भेदान्वय एवेति भावः। 'पराङ्गतापन्नस्य' कर्त्तृविशेषणतामापन्नस्य ; तथा च कृतिविशिष्टो लिङर्थ इति केचित्। अत्र च प्रकृत्यर्थस्यानन्वयो ध्येयः, तुल्यत्वात्। करोतीत्यत्रापि तथैव वक्तुमशक्यत्वात्। 'एकस्य' प्रकृत्यर्थात्मकपदस्य 'अन्यस्य' प्रत्ययस्य 'तद्विपर्य्यय'स्तद्वाचकत्वाभावः। नन्वेक इत्यादावनन्वय(:), विभक्त्यर्थस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्य विषयतयाऽनन्वयात्। प्रकृत्यर्थे तदन्वयस्यानुपपत्तेः। तदतिरिक्ते च तदन्वयस्याव्युत्पत्तेः एक इत्यादिपदानां विशेष्यनिघ्नतया विशेषणतानियमेन तत्समभिव्याहृतविभक्तेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वात्। अस्तु वा अभेद एव विधिश्राविणां तदर्थ इत्यरुचेराह 'एषि(षि?)षती'ति। नन्वेकेन रूपेणोपस्थितावपि संख्याव्यक्तिभेदेनोद्देश्यतावच्छेदकत्व-विधे(य)त्वयोरुपपत्तिः स्यात् ? एवमेषि(षि?)षतीत्यादावपि इच्छाविषयकमिच्छान्तरम(?)नियमात् इत्याह 'तत्रे'ति। 'तथा स्यात्' द्वितीययत्नकल्पना स्यात्। नन्वेकवचनत्वादिना घट इत्यादौ एकत्वप्रत्ययान्वयबोधाच्छक्तौ क्लिप्तायाम् अत्र चेदुत्पत्तिविरोधे नान्वयस्तदपि न तच्छक्ती हानिरि[218a]त्याह 'प्रत्येकमि'ति। 'तुल्यत्वात्' करोतीत्यादावपि तथा वक्तुं शक्यत्वात्। शङ्कते 'रथ' इति। 'तदनन्तरे(तदसंभवे ?) का गतिः' प्रकारः। 'लोक' इति व्यापारमात्रं, तत्र लक्षणेत्यर्थः। ननु विधिश्राविणां व्यवहारादनमितेः कार्य्यताज्ञाने व्युत्पत्तेः कृतौ विधेः शक्तिग्राहक(त्व ?)मस्ति नैवमाख्यातसामान्यस्येति शङ्कते 'लिङ' इति। 'विवरणादे'रि'त्यादि'पदग्राह्यं प्रश्नान्तरं प्रथममुदाहरति 'किमि'ति। विवरणं विवृणोति 'पाकं करोतीत्यर्थः'।

ननु ओदनं न(?) पचतीत्यस्य ओदननिष्ठरिक्थाद्यनुकूलपाकवानि.त्यो)वार्थो, लाघवात् ; न तु तादृशपाकानुकूलधर्मान्तरवान्, तथा च विवरणस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यमित्याशङ्कते.

'तथापी'ति। 'पाकेने'ति। तेन सामान्यवाच्यत्वेऽर्थानुकूलं न; तथा च विध्यर्थप्रयत्नस्य न सर्वाख्यते(ख्यात ?)साधारण्यमिति भावः, यथा यत्नात्मककरोतिना। 'तस्य' विवरणस्य। 'अतिप्रसङ्गादि'ति। यत्र विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमुभयसिद्धं तत्रापि तस्यार्थान्तरप्रसङ्ग इत्यर्थः। कृतिधातोरपि व्यापारमात्रमर्थ इति शङ्कते 'स्यादेतदि'ति। 'यस्य कस्यचित्' प्रयत्नस्य तदतिरिक्तस्य वा फलं धात्वर्थं प्रति 'अनुकूलतामात्रं' 'करोत्यर्थः' कृधातोः शक्यतावच्छेदकं जनकं कृदर्थ इति पर्य्यवसितम्।

[214b]'सोऽपि' यत्नोऽपि। अत्र अनुकूलत्वेन आख्यातेन यत्नत्वमात्रेण यत्नमात्रवृत्तिनानन्व(यः), यत्नत्वस्य लाघवाच्छक्यतावच्छेदक(त्वं?) स्यात् इत्यत्राह '(प्र?)यत्नपदेने'ति। 'अविशेषः' आख्यातसामान्यस्य यत्नपदेन पर्य्यायितात्तनुकूलयत्नत्वमाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकं यत्नत्वमात्रं तु पदस्येति नाविशेष इत्यत्राह 'तद्वरमि'ति। 'तावन्मात्रम्' 'उपाधी' शक्यतावच्छेदकौ। ननु यत्नपदस्य जीवनयोनियत्नसाधारणं शक्यतावच्छेदकं तद्वाप्यजातिविशेषताख्यातस्य नाविशेषः, कृतिपदेन पर्य्यायत्वमिष्यत एव। अनुकूलत्वं च धात्वर्थाख्यातार्थयोः संसर्ग इति न गौरवमपि इत्यतो युक्त्यन्तरमाह 'अचलेष्वि(अचेतनेष्वि?')ति। 'अन्यथे'त्यत्राप्यनुषज्यते ॥८॥

अत्रोच्यते—

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥९॥

यत्नपूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात्। हेतुसत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्नपूर्वकत्वप्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यवहारात् करोत्यर्थो यत्न एव तावदवसीयते। अन्यथा हि यत्किञ्चिदनुकूलपूर्वकत्वाविशेषात् घटादयः कृताः, न कृतास्त्वङ्कुरादय इति कुतो व्यवहारनियमः। तेन च सर्वमाख्यातपदं विव्रियते इति सर्वत्र स एवार्थ इति निर्णयः। तथा च समुदिते प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते, विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्। अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः, प्रथमे पुरुषे जानाति, इच्छति, प्रयतते, अध्यवस्यति, शेते, संशेते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता; अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति स्थितिः। अत एवानुभवोऽपि, यावदुक्तं भवति, पाकानुकूलवर्तमानप्रयत्नवांस्तावदुक्तं भवति पचतीति। एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपाचीदिति। एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पक्ष्यतीति, न तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति। अन्यथाऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्।

अपि च—कर्तृव्यापार एव कृदर्थः, चेतनश्च कर्ता, अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः। न ह्यभिधीयमानव्यापारवत्त्वं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्तृत्वप्रसङ्गात्। नाऽप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशालित्वं कर्तृत्वं; योग्यताया एवानिरूपणात्। फलानुगुणमात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात्। नापि विवक्षातो नियमः, अविवक्षादशायामनियमप्रसङ्गात्। स्वव्यापारे नेदमनिष्टमिति चेत्; एवं तर्हि 'स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके' इति न्यायेन करणादिविलोपप्रसङ्गः। न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया। अस्ति हि काञ्चित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो, न त्ववान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत्; तर्हि तदपेक्षयैव कर्तृकर्मादिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम्। स्वातन्त्र्यादीति चेत्; ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्याभिधीयतामिति। तस्मात्सर्वत्र समानव्यापार एवाख्यातार्थः।

आमोदटीका

'कृताकृतविभागेने'ति व्याचष्टे 'यत्ने'ति। 'स एव' यत्न एव। सर्वत्र गौणार्थास्तिङः कल्पनीया इति समाधत्ते 'समुदित' इति। यत्नत्वसमानाधिकरणपूर्वापरीभूतानुकूलत्वं समुदितमाख्यातवाच्यम्। रथो गच्छतीत्यादावयोग्यतया यत्नत्वं न भासते। पूर्वापरीभूतानुकूलत्वं तु तदेकदेशभूतं भासते। एवं च पङ्कजं कुमुदमित्यत्रापि रूढ्यर्थयोग्यतया योगार्थान्वयो लक्षणां विनैवेति भावः। दृष्टान्तमाह 'विशुद्धी'ति। ब्राह्मणत्वसमानाधिकरणविशुद्धपितृ-मातृ-योनिजत्वे सति छन्दोऽध्येतृत्वं यत् समुदितं श्रोत्रियपदवाच्यं तत्र छन्दोऽध्येतृत्वमनधीतवेदब्राह्मणेऽयोग्यतया नान्वेति, किन्तु ब्राह्मणत्वे सति विशुद्धयोनिजत्वपुरस्कारेण प्रवर्तते, न तु लाक्षणिकमित्यर्थः। अपि च अचेतने गौणत्वभिया 'त्वया' (व्या ?)पारे शक्तिः कल्पनीया, तच्च 'तव'प्यापतितमित्याह 'अन्यथापी'ति। यापारशवतावपीत्यर्थः। 'मेघदूतादौ'

'आसारेण त्वमपि शमयेरि'त्यादौ

तथा दर्शनात्। सम्बोध्ये मध्यमपुरुषस्य वक्तरि चोत्तमपुरुषस्यानुशासनात्। सम्बोध्यत्व वक्तृत्वं वचनेन(त?) स्यैवेत्यर्थः। प्रथमपुरुषेऽपि जानातीति प्रयोगोऽचेतने यथा 'त्वन्मते' गौणस्तथा-'ऽस्मन्मतेऽपि' रथो गच्छतीत्यादावित्यर्थः। ननु चाचेतने धात्वर्थानुकूलो व्यापारोऽन्यत्र तु यत्न एवाख्यातार्थः स्यादित्यक्षादिपदवन्नानार्थतैवास्त्वित्यत आह 'न चे'ति। 'वृत्त्यन्तरेणापी'ति। एकदेशमात्रपरत्वेनापीत्यर्थः। यद्वा, लक्षणयेत्यर्थः। एवञ्च पङ्कजं कुमुदमिवापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा। यथा पुरोडाशकपालेन तुषानावपति इत्यादौ पुरोडाशश्रपणप्रयोजनकत्वेनोपस्थितकपालस्य तुषावापेऽन्वयमलभमानस्य स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा। अत एव गौर्जाति इत्यादौ व्यक्त्युपस्थितये लक्षणा। वस्तुतस्तु पङ्कजादिपदे गवादिपदे वैकदेशपरतया प्रयुज्यमानेऽपि न लक्षणेति 'शब्दमयूखे' विवृतम्। यत्नस्याख्यातार्थत्वेऽनुभवं प्रमाणयति 'अत एवे'ति।

'यत्किञ्चिद्वानि'ति । यत्किञ्चिद्वा[illegible]नित्यर्थः । 'अन्यथे'ति । श्रमशान्तेः पाकानुकूलत्वात् । 'कर्तृरूपव्यवस्थये'ति व्याचष्टे 'अपिचे'ति । 'कर्तृरूपे'ति कर्तृपदेत्यर्थः । 'तद्व्यवस्थे'ति । अयं कर्ता नायं कर्तेति व्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । व्यवस्थापकान्तरमाशङ्क्य निराकरोति 'न ही'ति । यस्य व्यापारं धातुराख्यातप्राधान्येनाभिधात्रे(धत्ते ?) स कर्तेत्यचेतनेऽपि रथो गच्छतीत्यादौ कर्तृत्वमित्यत्राभिधानस्य विशेषणत्वे दोषमाह 'अनभिधाने'ति । अभिधानस्योपलक्षणतया दोषमाह—कर्तृत्वज्ञानाधीनमभिधानमभिधानाधीनं कर्तृत्वमित्यन्योन्याश्रयोऽपीति भावः । 'नापी'ति । उपलक्ष्यतावच्छेदकापरिचयाद् 'योग्यता(या ?) एवानिरूपणादि'त्यर्थः । ननु फलानुगुणत्वमेव योग्यतावच्छेदकं स्यादित्यत आह 'नापी'ति । 'अनियमे'ति । करणादेरपि कर्तृत्वप्रसङ्गादित्यर्थः करणादेरपि स्वव्यापारे कर्तृत्वमित्याह 'स्वे'ति । एवं सर्वेषां कर्तृत्वमेवायातं न करणत्वादिकमित्याह 'एवमि'ति । ननु स्वव्यापारापेक्षया सर्वकारकाणां कर्तृत्वमेव प्रधानक्रियापेक्षया तु करणादिव्यवस्थेति शङ्कते 'न स्वव्यापारे'ति । प्रधानक्रियापेक्षयापि नियामकानुयोगस्तदवस्थ एवेत्याह 'तर्ही'ति । स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम् । कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वमित्यादिविशेषनियामकमित्याशङ्कते 'स्वातन्त्र्यादि'ति । इदं कर्तृत्वमस्मदाद्यभिमतमिति सम्बोध्य वोधयति 'नन्वि'ति । [1]'यतमानव्यापार एवे'ति । यत्न एवेत्यर्थः ।।९।।

विवेकटीका

करोतिना आख्यातार्थं विवरणार्थस्यैवार्थं प्रथमतो व्यवस्थापयति 'कृताकृते'ति । व्यापारवत्त्वस्य कर्तृत्वस्य कर(ण)स्थया तादृशविशेषदर्शनकालीनतदभावप्रकारकज्ञानेच्छया विरहविशिष्टतदभावप्रकारकत्वाभावरूपं वा निश्चयत्वं भगवज्ज्ञाने वाच्यम् । अयं च विशिष्टाभावो तादृशेच्छारूपविशेषणाभावादपीत्याहुः । सिद्धान्तु प्रमाणवलात्तादृशं ज्ञानान्तर(') नित्यमेव भगवति समाना[218b]धिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वमेव तस्याहार्य्यत्वमित्यप्येकदेशिनः सिसृक्षात्वादिवत् तादृशशब्दसामग्रीसमवधानमेव तस्य संशयत्वमिति तु **साम्प्रदायिकाः** ।

आख्यातार्थो भावनेति ग्रन्थं समर्थयति 'पूर्वे'ति । पूर्वकारणीभूता कृतिः परस्मिन् कार्य्यमपेक्ष्य भावयतीति व्युत्पत्त्या 'भावना'पदवाच्येत्यर्थः । यद्वा, 'पूर्वा' 'परस्मिन्' पूर्वापरीभावापन्नव्यापारकलापधात्वर्थविषयिणी सैव 'भावना'पदवाच्येत्यर्थः ।

'तदव्यवहारात्' कृतव्यवहाराभावात् । तथाविधव्यवहाराभावमुक्त्वा यत्नापूर्वकत्वप्रतिसन्धानात् विपरीतव्यवहारमादर्शयति 'अन्यथा ही'त्यादिना । 'सर्वत्र' आख्यातसामान्ये 'स एव' यत्न एव 'अर्थो' वाच्यः । 'समुदिते' अनुकूलयत्ने 'प्रवृत्तं' शक्तम्, 'एकदेशे' अनुकूलमात्रे, रथो गच्छतीत्यादौ 'प्रयुज्यते' आख्यातम् । अत्र दृष्टान्तमाह 'विशुद्धी'ति । विशुद्ध्या ब्राह्मण[218b]त्वमुपलक्षितं, तथा च ब्राह्मणत्वे सति छन्दोऽध्येतरि शक्तं 'श्रोत्रियपदं' यथा 'एकदेशे' ब्राह्मणे प्रयुज्यते तथेत्यर्थः । एतच्च यदि विशिष्टं शक्यं तदा लक्षणया समर्थनीयम् । यदि च अनुकूलप्रयत्नौ ब्राह्मणच्छन्दोऽध्येतारौ स्वतन्त्रौ शक्यौ, तदापि पङ्कजपदवल्लक्षणा तत्रापि यदि न स्यात्तदाऽत्रापि तथैवेति ध्येयम् । 'अन्यथापि' अनुकूलमात्रस्याख्यात-

---

[1] Saṅkara Miśra and Guṇānanda read 'यतमानव्यापारः' for 'समानव्यापारः', which seems to be the correct reading.

वाच्यत्वेऽपि 'मध्यमोत्तमपुरुष'योः संवोध्यत्ववक्तृता[illegible]रूपचेतनधर्मशक्तयो'रासारेण त्वमपि शमयेरि'त्य(त्र?)ादावचेतने मेघादौ गौण एव प्र[illegible]गा वाच्याः, चाचेतने लक्षणाभिया व्यापारे गुरुशक्तिस्वीकारेऽपि क्वचिल्लक्षणा आपतति वेर्ति किं तत इति भावः। ननु मध्यमोत्तम-पुरुषयोर्लक्षणा उभयसम्मतिरप्रथमपुरुषे व्यापारशक्तौ न लक्षणेति न्यायकं स्यात् इति तत्रापि लक्षणां व्युत्पादयति 'जानाती'ति। अत्र लक्षणा चेतनेऽपि तत्र ज्ञानवत्त्वादिमात्रप्रत्ययात्। न च विनैव लक्षणां धात्वर्थस्य आश्रयतासम्वन्धेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यम्। धात्वर्थनामार्थयोः साक्षात् भेदेनान्वयस्य व्युत्पादितत्वात्। अत एव स्तोकत्वं(कं) पचतीत्यादौ न स्तोकत्वस्य तथान्वयः। नन्वेतावता नामार्थविशेषण[219a]कधात्वर्थानन्वयेऽपि धात्वर्थविशेषणक-नामार्थान्वयेनाव्युत्पत्तिरिति चेन्न। जानातीत्यत्र भेदेनान्वयवारणाय ज्ञानविशिष्टे तथान्वये विभक्तिजन्यान्यतरोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्। तदभावे तथान्वयस्याव्युत्पत्तेरित्यस्यात्र विस्तरः। ननु अत्रापि लक्षणा उभयसिद्धैव, गच्छति इत्यादौ लक्षणापत्तिभ्र्न्तुं व्यापारे शक्तिरुच्यतामित्य-त्राह 'न चे'ति। 'अन्याय्यमि(यश्चे'?)ति। प्रवृत्तित्वापेक्षया व्यापारत्वस्य गौरवमेवानेन ध्वनितम्। यद्वा, नन्वाश्रयत्वमपि तच्छक्तमस्तु इत्यत्राह 'न चे'ति। अत्र च'ान्याय' इति यथाश्रुतार्थकमेव। 'अतिथावि'ति। इदं चापाततः। तथाविधपरम्परानुकूलयत्न-स्यापि 'त्वया' वरणीयत्वादिति ध्येयम्। 'अभिधीयमाने'त्यस्य 'आख्यातस्ये'त्यादि। तथा च यत्क्रियावाचकधातुसमभिव्याहृताख्याताभिधीयमानो यो व्यापारस्तस्य तद्वत्त्वमेव तत्कर्तृत्व-मिति फलितम्। अत्र तदभिमानत्वं तदुपहितत्वं तद्योग्यत्वं वा? आद्ये 'अनभी'ति। द्वितीये 'नापी'ति। 'योग्यताया' इत्यस्य विना योग्यतावच्छेदकनिरूपणमित्यादि। 'फलं' धात्वर्थः। 'विवक्षात' इति। अत एव दात्रं छिनत्तीत्याद्यपि स्वातन्त्र्यविवक्षया प्रयुज्यत इति भावः। अनिय[219b]मप्रसङ्गात्, करणादेरपि कर्तृत्वप्रसङ्गात् शङ्कते 'न्वे(स्वे'?)ति। 'इदं' करणादेः कर्तृत्वप्रसञ्जनम्। 'करणादी'त्यस्य अविवक्षादशायामित्यादिः। 'तदपेक्षया' प्रधानक्रियापेक्षया। 'स्वातन्त्र्यादी'ति। स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं कर्तृव्यापार्यत्वं करणत्वमित्यादि लक्षणज्ञानाधीनो व्यवहारनियम इत्यर्थः। 'नन्वि'त्यनेन संवोध्य समाधत्ते 'नन्वि'ति। उपसंहरति 'तस्मादि'ति। '[1]यत्र(त)मानव्यापारो' यत्नः ॥९॥

तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयत्नस्त्वाक्षेपतो लप्स्यते इति चेन्न।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचरः।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥१०॥

केन हि तदाक्षिप्येत? न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात्। न हि यत्नत्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम्। अत एव न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्र-पर्यवसायित्वात्। कर्त्रेति चेन्न। द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात्। व्यापारवतश्चाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्। नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः, विद्यते

[1] It appears to be यतमान, see *Āmoda*.

इत्यादौ तदसम्भवात्। न ह्यत्र धात्व[illegible]नै[illegible]वनाऽपेक्षौ, सत्ताया नित्यत्वात्। तत्र न भविष्यतीति चेन्न। पूर्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात्। भावनोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति। न च पदान्तरलब्धया भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थस्यान्वयः, तदसम्भवात्। न खलु प्रकृत्यैव साऽभिधीयते; धातूनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात्। अन्यथा पाक इत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात्। नापि चैत्र इत्यादिना पदान्तरेण प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्थत्वात्।

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वात् तेनाभिधानमाक्षेपो वा। कथमन्यथौदनमित्युक्ते, किं भुङ्क्ते, पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेन्न। पचतीत्युक्ते किमोदनं तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षादर्शनात्। सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात्। तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधानमेवेति।

स्यादेतत्। अभिधीयतां तर्हि कर्ताऽपि। तदनभिधाने हि संख्येयमात्रमाक्षिप्य संख्या कथं कर्तारमन्वियात्, न तु कर्मादिकमपि। 'शाकसूपौ पचति, शाकसूपौदनान् पचती'त्यादौ विरोधनिरस्ता संख्या चैत्र इति कर्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत्; 'चैत्र ओदनं पचती'त्यत्र का गतिः? एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा, यववराहादिवदिति चेन्न। पच्यते इत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। चैत्राभ्यां, चैत्रैरिति विरोधनिरस्ता सूप इत्यविरुद्धं कर्म समनुक्रामतीति चेत्; चैत्रमैत्राभ्यां शाकसूपे पच्येते इत्यत्र का गतिः?

अन्यत्र निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेन्न। पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। तत्र पूर्वक एव निर्णयः, पच्यते इत्यत्र त्वपर इति चेन्न। विशेषाभावात्। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेन्न। पच्यते, पचते, पक्ष्यति इत्यादौ विप्लवप्रसङ्गादिति। दृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः संख्यायाः। तद् यथा—भूयते, सुप्यते इत्यादौ। न हि तत्र कर्त्रा, कर्मणा वा, अन्येनैव वा, केनचिदन्वयः; किन्तु भावेनैव। अनन्वये तदभिधायिनोऽनर्थकत्वप्रसङ्गात्। आक्षिप्तेन चान्वये तत्रापि कर्त्रैवान्वयापत्तेः। को हि सुप्यते, स्वपितीत्यनयोः कर्त्राक्षेपं प्रति विशेषः।

स्यादेतत्। 'भावकर्मणो'रित्याद्यनुशासनबलात्तावत् भावकर्मणी प्रत्ययवाच्ये। ततस्तदभिहिता संख्या ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः, तदभिहिता संख्या 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (मी. १२-२-२३) इति न्यायेन कर्तारमेवाश्रयते इति नियमः। न। विपर्ययप्रसङ्गात्। 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्', 'कर्तरि शप्' (Pāṇ)त्यनुशासनबलाद्भावकर्तारौ प्रत्ययवाच्यौ, ततस्तदभिहिता

संख्याऽपि ताभ्यामन्वीयते। यस्तु [illegible] न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता संख्या तेनैव न्यायेन कर्म्म समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः। तस्मात् मतिकर्दममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम्।

आमोदटीका

यत्नानुभवं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमन्यथासिद्धमित्याह 'तथापी'ति। 'आक्षेपत' इति। पाकादिक्रियाणां यत्नं विनाऽनुपपत्तेः क्रियैव तमाक्षिपतीत्यर्थः। पादत्रयं यत्नानुवादमात्रम्। चतुर्थं पादं व्याचष्टे 'केने'ति। 'तदि'ति। यत्नस्वरूपमित्यर्थः। 'अनुकूलत्वमात्रेणे'ति। धात्वर्थानुकूलत्वमात्रेणेत्यर्थः। 'तस्ये'ति। प्रयत्नभिन्नस्याप्यनुकूलत्वात् प्रयत्नत्वेन रूपेण व्याप्त्यभावादित्यर्थः। अन्यथा रथो गच्छतीत्यादावपि यत्नाक्षेपः स्यादिति भावः। नन्वाख्यातवाच्यया शङ्क्या पचतीत्यादौ यत्नाक्षेपः स्यादित्यत आह 'अत एवे'ति। संख्यायाः प्रयत्नैकार्थनियमाभावादेवेत्यर्थः। एतदेवाह 'तस्या' इति। नन्वाख्यातवाच्यः कर्ता, स च स्वव्यापारं यत्नमाक्षिपेत् इत्याह 'कर्त्रे'ति। शुद्धं द्रव्यमेव वा कर्तृपदेनोच्यते, व्यापारविशिष्टं वा, कृतिरूपव्यापारविशिष्टं वा? आद्य आह 'द्रव्ये'ति। द्वितीये रथो गच्छतीत्यादावपि यत्नाक्षेपप्रसङ्गः। तृतीये त्वाह 'व्यापारवत' इति। व्यापारोऽत्र यत्नो विवक्षितः। तत्र न भावं प्रतीत्यत्र यत्नाक्षेप इति शेषः। 'विद्यत' इत्यादावपि पूर्वापरीभूतभावनान्वयः प्रथमं स्यादेव प्रयोगवत्त्वात् परन्तु बाधकात् तद् भज्यत इत्याह 'पूर्वे'ति। नन्वनुभव एवायं कथं स्यादित्यत आह 'भावने'ति। 'भावनोपराग' आख्यातसमभिव्याहारः, 'अतथाभूतो' भावनानधीनः सत्तादिस्तथाभूतो भावनोपरक्त इत्यर्थः। अनुकूलमात्रमाख्यातप्रत्ययार्थोऽस्तु, तस्य तु यत्नत्वं पदान्तरसमभिव्याहारलभ्यं स्यादित्यत आह 'न चे'ति। 'तदसम्भवात्' तादृशपदान्तराभावादित्यर्थः। ननु धातुनैव भावनाभिधीयताम्, आख्यातं तु अनुकूलतामात्राभिधानपर्यवसितं स्यादित्यत आह 'न खल्वि'ति। 'मण्डनमत'माश्रित्य दूषयति 'धातूनामि'ति। 'क्रियाफलं' विक्लित्त्यादि पच्याद्धिधात्वर्थोऽस्तु लाघवात्, न त्वधःसन्तापादिव्यापारकलापः। न चैवं व्यापारोपरमे फलदशायां पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। व्यापारवर्तमानताया आख्यातार्थत्वात् कथं तथा प्रयोगः? ननु फलमेव चेत् क्रिया धात्वर्थस्तदा परसमवेतक्रियाफलशालितया तण्डुलादिना यत् कर्मत्वं तन्न स्यादिति चेन्न। परसमवेतव्यापारफलशालित्वादेव तण्डुलादीनां कर्मत्वोपपत्तेः। स च व्यापारो धात्वर्थ आख्यातार्थो वेति तत्फलभागितायास्तण्डुलादीनां सत्त्वात्। 'अन्यथे'ति। यदि धातूनां यत्नार्थता तदेत्यर्थः। 'पदान्तरेणे'ति। यत्नाक्षेप इति शेषः। प्रकृतिश्चैत्रः, प्रत्ययस्तु विभक्तिः। तथा च चैत्र इत्यतः शब्दात् शुद्धप्रातिपदिकमात्रोपस्थितौ कथं यत्नाक्षेप इत्यर्थः। ननु ओदनं पचतीत्यत्र ओदनस्य कर्मत्वं प्रतीयते, कर्मत्वञ्च भाव्यत्वमेव; तथा च तद्वाच्या वा तदाक्षेप्या वाऽवश्यम्भावना स्यादन्यथा भावनासामान्याज्ञाने पाकभावना भोजनभावना चेति विशेषाकाङ्क्षैव न स्यादिति शङ्कते 'ओदनमि'ति। भावनाया आख्यातोपस्थाप्यत्वमन्तरेण विशेषाकाङ्क्षा न स्यादिति तुल्यमिति। परिहरति 'पचती'ति। 'तस्यां दशायामि'ति। कर्मपदासमभिव्याहारदशायामित्यर्थः। 'नूनमि'ति। आक्षेपकाभिमतकर्मत्वादीनामनुपस्थितेरित्यर्थः। आख्यातेन तर्हि कर्त्तैवाभिधीयतां, तथा च 'कर्तरि लडि'त्यनुशासनमपि समर्थितं स्यादित्याह 'अभिधीयतामि'ति। अनभिधाने दण्डमाह 'तदि'ति। कर्तुरभिधाने समानपदाश्रिता संख्यापि कर्त्रैवान्वेति, न कर्मादिनेत्यत्र न विनिगमकं-

'स्वभावत' इति। फलेच्छाया फलज्ञानमात्रजन्यत्व... साधनेच्छायास्तु फलेच्छाजन्यत्वादुभयत्रापि सङ्कल्पज्ञानमप्रयोजकमित्यर्थः। स... स्य सङ्कल्पातिरिक्तागोचरसङ्कल्पजनकत्वात् सङ्कल्पगोचरमेव सङ्कल्पं जनयेत्, सङ्कल्पस्य च फलतत्साधनेतरत्वात् न सङ्कल्पविषयत्वमित्याह 'सङ्कल्पे'ति। सङ्कल्पविषयः सङ्कल्प इत्यर्थः। ननु सङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तिद्वारा सुखसाधनं भवत्येवेति तत्र कथं नेच्छा स्यादित्याह 'तत्साधने'ति। सुखसाधनत्वादेवेत्यर्थः। तर्हि सङ्कल्प(`?)ऽपीष्टसाधनताज्ञानाधीनैवेच्छा न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाधीनेत्याह 'तर्ही'ति। अन्यथा चन्दनादावपि स्वरूपज्ञानादेवेच्छा स्यान्न तु सुखसाधनताज्ञानादित्याह 'अन्यथे'ति। यद्वा, औपाधिक इष्टसाधनताज्ञानाधीन इत्यर्थः। 'सङ्कल्पविषयस्त्वि'ति। वोध इति शेषम्(: ?)। 'कथमि'ति। अङ्गीक्रियत इति शेषः। सङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तिद्वारा तत्साधनत्वसत्त्वादुपायेच्छार्थमेव सङ्कल्पे सुखसाधनत्वज्ञानमित्याह 'तत्साधनत्वादेवे'ति। तर्हि इष्टसाधनत्वज्ञानमेव सङ्कल्पहेतुरङ्गीकृतो न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानम् इत्याह 'तर्ही'ति। 'अन्यथे'ति। चन्दनादिस्वरूपज्ञानादपि इच्छोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः। 'नासौ विधिरि'ति। न सङ्कल्पः प्रवर्तकज्ञानविषय इत्यर्थः। ननु यत्किञ्चिज् ज्ञानं प्रवर्तकमस्तु, किं विषयविवेचनेनेत्यत आह 'ज्ञानञ्चे'ति। 'अवशिष्यत' इति वक्तुमिति शेषः। 'कर्तृधर्मे'ति। स्पन्दप्रयत्नेच्छानां कर्तृधर्माणां प्रवर्तकत्व'व्युदास' इत्यर्थः ॥११॥

विवेकटीका

वैयाकरणः स्वमतमुपसंहरति 'आक्षेपे'ति। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतया भावनाऽन्वयित्वेन 'लब्धे' 'संख्येये' संख्यान्वयनियमलाभः सम्भवति। 'संख्येये' कर्त्तरि कर्मणि वा 'न' आख्यातशक्ता 'कल्पना'। न[222a]नु संख्यायाः संख्येयमात्रसाकाङ्क्षत्वात् भावनान्वयित्वस्य तन्नियामकत्वे किम्मानमत्राह 'संख्येये'ति। संख्यायाः संख्येयमात्रसाकाङ्क्षत्वेऽपि भावनायाः स्वशक्तपदोपस्थापिताया अन्वयबोधे 'साकाङ्क्षेण प्रथमान्तपदेनान्वयस्य 'व्यवस्थितिः'। अयं भावः—प्रथमान्तपदस्य स्वार्थविशेष्यकाख्यातार्थभावनाप्रकारकान्वयबोधसामर्थ्यस्य क्लिप्तत्वात्, तदर्थसंख्याप्रकारकस्वार्थविशेष्यकान्वयेऽपि तत् कल्प्यत इति। एवमाख्यातेऽपि तथात्वमनुसन्धेयम्।

भावनान्वयिनी(-नुगामिनी') भावनाविशेष्यकान्वयप्रकारः। एतच्च उभयमतसाधारणम्। कर्त्तुर्वाच्यत्वेऽपि तथा नियमोपगमात्। अत एवाह 'स्थितेरि'ति। ननु कर्त्तुराख्याताशक्यत्वे भावनाविशेष्यत्व एव किं नियामकमत्राह 'भावना चे'ति। 'शुद्धं' कारकान्तरानवरुद्धं तत्र देवदत्तेन ओदनः पच्यत इत्यत्र कर्त्तरि भावनान्वयं वारयति 'न ही'ति। 'व्यापारवन्तं' कृतिमन्तं 'व्यापारः' कृतिः, 'आश्रयते' अन्वीयते, तदभेदेन वा तत्र प्रथम आह 'आत्माश्रय(त्व)ादि'ति। स्वेन तथोपस्थितेरेव स्वेन तथान्वयबोधे हेतुत्वोपगमात्। *द्वितीये, 'इतरेतराश्रयादि'ति। तृतीये, 'अनवगाहादि'ति। एतेभ्यो दोषेभ्यः 'समवा'[222b]*यं प्रति' व्यापारान्वयं प्रति तस्याव्यापारत्वेनोपस्थिते'रनुपयोगात्'। 'अन्यथापि वे'त्यत्र तु को दोषः इति चेत्, निराकाङ्क्षत्वमेव स्वसमभिव्याहृतकारकविभक्त्यर्थविशेषणतया कृत्यर्थस्योप-

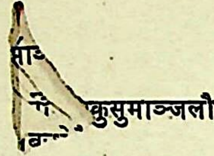
* The text of this portion is omitted, it seems.

न च यत्पद तज्जनकामत्यथः।

स्थितेः तथैवान्वयस्य निरूढ़त्वात्। अत मी 'चैत्रेणे'त्यत्र विभक्त्यर्थे कृतावेव तदन्वयबोधमाशङ्क्याप्यभिहितम'त्माश्रय(त्व)ादि'ति पं न्धान्तरेण स्वस्मिन्नपि स्वसत्त्वमाशङ्क्य उक्तं 'समवायं प्रती'ति। समवायेनैव संबन्धेनैव कृतौ कृत्यन्वये 'अनुपयोगात्' अयोग्यत्वादिति तदर्थात् देवदत्त ओदनं पचतीत्यादौ कारकान्तरावरुद्धे कर्मणि अयोग्यतया अन्वयं निरस्यति 'विजातीये'ति। प्रकाशकृतस्तु कृतिमति कृत्यन्वये कृतौ कृत्यभावेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्याहुः। 'आत्माश्रय(त्व)ादि'ति कृतौ कृत्यभावादित्यर्थः। ननु कृति समवायो वाख्यातार्थः, तस्य कृतिमत्यन्वयः स्यात् इत्यत्राह 'समवायमि'ति। 'अनुपयोगात्' तत्समवायस्याख्यातवाच्यत्वकल्पनायामनुपयोगात् व्यर्थत्वादिति। यद्वा, समवायं पूर्वापरीभावापन्नयत्नैकसाध्यस्याख्यातेनैव बोधितत्वात् तद्बोधनाय तृतीयाया 'अनुपयोगात् तत्र तृती[223a]याया उक्तार्थतया अप्रयोगः स्यादित्यर्थ इत्याहुः। परे तु संबन्धान्तरेण कृतौ कृत्यन्वयमाशङ्क्य व्युत्पत्तिविरोधात् समवायेनैव तदन्वयमभिप्रेत्य 'समवायं प्रती'त्याहुः। 'प्रातिपदिकविभक्तयः' व्यापारानुपस्थापि(य)कारिका विभक्तयः, कारकान्तरानुपस्थापकत्वात्। 'प्रथमानिर्दिष्टेन' प्रथमाप्रकृत्यर्थेन 'तस्य' प्रथमाप्रकृत्यर्थस्य। 'अन्वय-योग्यतानियमात्' आख्यातोपस्थाप्यभावनान्वयानुकाङ्क्षायाः कल्पनात्। 'तदनुगामिनी' भावनानुगामिनी 'तेनैव' भावनान्वयिनैव आश्रीयते। एकस्यान्वयबोधे यदुद्देश्यतया भासते तत्समभिव्याहारे अन्यं प्रत्यागतस्य तथाभानम् इत्यत्र दृष्टान्तमाह 'नञर्थवदि'ति। नञ्समभिव्याहारे प्रतियोगिनो यदुद्दश्यं तत्समभिव्याहृतनञर्थस्य तथेत्यर्थः। 'न ब्राह्मण' इत्यादिजातिगुणक्रियाद्रव्याणां विधेयतावच्छेदकतया उदाहरणानि एकपदोपात्तस्य नियामकस्य तत्रासत्त्वमाह 'नञे'ति। 'विशेषणांशे'ऽनुयोगितासम्बन्धेन'ान्वयः', आश्रयतासम्बन्धन च विशेष्ये इत्यपि बोध्यम्। विशेषणे प्रतियोगिनाऽन्वयदोषमाह 'न ही'ति। 'विशे[223b]ष्येणे'ति सावधारणम्। तथा चैत्रः अभाववानित्येवान्वयोपगमे विशेषणानां ब्राह्मणादिपदानाम् अपादानस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः। ननु 'तवापि' ब्राह्मणत्वादेर्विशेषणविशेष्यप्रतियोगितयाऽनन्वये किं तदुपादानेन इत्यत्राह 'तन्निषेधेने'ति। तस्य ब्राह्मणादेर्विशेषणस्य विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नञर्थेऽन्वयेनैव विशेषणस्य ब्राह्मणत्वादेर्विशेषणस्यालाभादित्यर्थः। ननु अभावो ब्राह्मणीयः चैत्रो भाववानिति वान्वयोऽस्तु, न तु चैत्रो ब्राह्मणभिन्न इति विशिष्टवैशिष्ट्यमित्यत्राह 'उभये'ति। 'आवृत्तावि'ति। अभावद्वयबोधमभिप्रेत्य। 'सकृदुच्चरित' इति न्यायेन एकस्यैव भावस्य तथात्वे त्वाह 'अनावृत्तावि'ति। विशकलितान्वये एकवाक्यत्वस्याभावादिति। तथा च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुकूले वा आकाङ्क्षा तत्र कल्प्यत इति भावः। अत्राप्यस्मदभिमतान्वये लाघवमभिसन्धायाह 'तुल्यत्वादि'ति। 'भावनाक्षिप्तं' भावनान्वयि, तेन संख्याया अन्वयोपपत्तौ सन्निहितस्य स्वोपस्थापकपदसाकाङ्क्षपदोपस्थापितस्य परित्यागेन व्यवहित[224a]स्य विलप्ततादृशाकाङ्क्षपदोपस्थापितस्य यः परिग्रहः अन्वयस्तस्य 'गुरुत्वात्'। भावनाया अपि तत्रान्वये लाघवान्तरमाह 'भावनायाश्चे'ति। 'सामान्याक्षेपेऽपि' सामान्यत आश्रयसाकाङ्क्षत्वेऽपि व्यापारानवरुद्धतया व्यापाराकाङ्क्षस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य 'परित्यागे' 'निराकाङ्क्ष'स्याद्वितीयाद्यन्तोपस्थापितस्य यो व्यापारा'न्वय'स्तस्य'ानुपपत्तेः'। ननु तस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि भावनायाः साकाङ्क्षत्वादेवान्वयोऽस्तु इत्यत्राह 'न ही'ति। स्वाभिमते परम्प(स्प)राकाङ्क्षां व्युत्पत्ति'(पादयति?) 'प्रातिपदिकार्थो ही'त्यादि। 'फलेन' व्यापारेण, क्रियाया व्यापारः 'कारकतया'

कारकविभक्त्यर्थतया, 'फलसमन्वितं' व्यापारान्तरावरुद्धम्, अत एव तत्समभिव्याहृतस्य कर्त्तुस्तृतीयार्थव्यापारावरुद्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वादेव आक्षिप्तेन तृतीयाप्रकृत्यर्थेन शङ्कते 'भाव्यते(वने')ति। भाव्यं भावनायाः फलं वा, तज्जन्यधात्वर्थावच्छेदकफलशालि वा? आद्ये, तदन्वय इष्ट एवेत्याह 'फलेने'ति। द्वितीये, 'फलसम्बन्धिन' इति। स च कर्त्ता व्यापाररुद्ध एवेति भावः। 'द्वितीयेन ही'ति। फलसम्बन्धी कर्त्तृकर्मान्यतरः। नन्वभिधाने कर्त्तृकर्मणोः प्रथमा, तत्राख्यातेन द्वयोरप्यनभिधाने [224b] कुतः प्रथमा, यतो नियमः स्यादिति गूढभावेन शङ्कते 'स्यादेतदि'ति। यत्रान्वयतया विशेष्यतया वा आख्यातार्थस्यान्वये तात्पर्य्यं, तत्र प्रथमेत्येतावतैवानतिप्रसङ्गः। तत्र 'चैत्रमि'ति प्रथमान्ततया प्रयुक्तं, द्वितीयान्ततया वा? आद्ये, 'चैत्रमिती'ति। तच्छब्दस्य न पुंलिङ्गतया प्रथमायां प्रयोगो व्याकरणविरुद्ध इत्यर्थः। द्वितीये त्वाह 'द्वितीये'ति। 'कर्मवचनत्वेन' कर्मत्वान्वितं वा बाधकत्वेन 'तत्संबन्धात्त'दन्वयबलात् 'भाव्या(न)पेक्षणी' कर्माकाङ्क्षारहिता, 'भाव(क)मात्र'माश्रयमात्र'मपेक्षते' आकाङ्क्षति। 'भावकत्वं विपर्य्ययात्' चैत्रस्यैव पटं प्रति भावकत्वसम्भवात् 'अनाप्तेन' तथा वाक्यार्थः। अत्र कटस्य धात्वर्थे (?) विशेषणतया विशेष्यतया वा? नाद्यः। नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्तेः। अत एव न द्वितीयोऽपि। नामार्थस्याख्यातार्थे विशेषणतयापि साक्षादनन्वयः। तृतीयेऽपि कटस्याश्रयतयान्वय आपाद्यते। विशेष्यतासम्बन्धेन आद्ये योग्यत्वादेवासम्भवः। द्वितीयेऽपि आश्रयतया विशेष्यतया च एकदा स्वार्थान्वयं बोधयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽव्युत्पत्तिः। अन्यथा कर्त्तृकर्मवाचकत्वेऽपि पक्ष्यते चैत्र ओदन इति प्रयोगस्य दुर्वा[225a]रत्वमेव। न च विशिष्य(ष्ट)तयैवोभयत्रान्वयोऽस्तु परस्मैपदस्य, तेन सम्बन्धेनाप्यन्वये व्युत्पत्तेरित्यभिप्रायेणाह 'ने'त्यादि। अयं भावः—चैत्रे विषयतासम्बन्धेन कृत्यन्वयाय प्रयोगः, आश्रयतया वा? आद्ये, कर्त्राकाङ्क्षाया अनुपगमात्। नित्यं साकाङ्क्षतया आद्ये कर्त्राकाङ्क्षान्वयापर्य्यवसानम्, द्वितीये आश्रयतया यत्र कृतेरन्वयः, तत्र श्यणोऽसाधुत्वात् क्रियत इति न प्रयोग इति। 'विशेषस्य कर्त्तुर्व्यज्यतामि'ति। कटः करोतीति चैत्रेण, चैत्रः क्रियते कटेनेत्यादि प्रयोगः स्यादित्यर्थः। यत्राश्रयतासम्बन्धेन कृतेरन्वयस्तत्रैव परस्मैपदं, यत्र विषयतया तत्रैव च श्यणो निमित्तमात्मनेपदम्। न च ख(क)टचैत्रयोस्तथान्वयसम्भवोऽयोग्यत्वात्, तद्भ्रमेण च प्रयुज्यत एवेत्यभिप्रेत्याह 'स्व(अ?)प्रयोगादि'ति। अनुशास(ने)नेत्यर्थः। 'एतत्' प्रयोगः। 'लोकस्य' पूर्वपूर्वप्रयोगकर्त्तुरिति। 'न ही'ति। 'गार्गिकये'ति। गोत्रवाचकपदात् श्लाघायां गम्यमाना(यां) स्त्र्यधिकारेण गर्गत्वेन श्लाघते इत्यर्थः। 'द्वन्द्वायु(मु)ष्यकु(श)लादेरिकण् स्त्रियामि'त्यधिकृत्य "गोत्रचरणाच्छ्लाघाविक्षेपतदवेतेषु इकण्प्रत्ययो विहितः। शङ्कते 'तस्ये'ति। तदुपाधिना श्लाघापदसमभिव्याहारे[225b]ण"। 'तदेव' 'तदुपाधिनैव' विहितत्वमेव। उत्तरं 'लोक' इति। तदेव प्रामाणिकप्रयोगविरुद्धम्। तदर्थं किं तर्हि? किमर्थं कारणानुशा(स)नं प्रयोगाप्रयोगाभ्यामेव व्युत्पत्तिसम्भवादित्यत्राह 'न ही'ति। तथा च तथा प्रयोगार्थं येन केनापि लघुप्रतिपत्तित्वेन प्रकारेण व्याकरणज्ञतो बाललालनयाश्लाघयैव व्युत्पादितवन्त इत्यर्थः। आख्यातान्तरवैलक्षण्येन लिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमाह 'स्यादेतदि'ति। 'कालविशेषो' वर्त्तमानत्वादिस्तत्संबन्धात् अन्वयिनी 'सा' भावना। 'यत्नपदेने'ति। न हि यत्नपदं प्रवृत्तानुपयोगीति भावः। एवमग्रेऽपि। 'विषये'ति। विषयोपरक्तं तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकम्। न च यत्नपदं तज्जनकमित्यर्थः। 'कर्त्तृसंख्ये'ति। कर्त्त्रभिसम्पातायातम्। ततो 'यागयत्न-

V. 11]

वानि'त्यतः। एतेन'प्रवृत्तेरि'ति [८]कारिकांशो व्याहृतः। 'यत्न' इत्यस्य 'ज्ञायमान' इत्यादिस्तेन लिङो नानर्थक्यम्, इत एवारुचेराह 'तत्(यत्न)प्रतीतिरि'ति। स्वरूपत इति शेषः। ते कृतीष्टसाधनताधियः प्रवर्त्तकत्वेऽपि न क्षतिः। तत्रारुच्यभिमानेन वा एतत्। 'न च सापि इच्छापि फलगोचरा उपायगोचरा 'प्रतीता' यत्नोपयोगि(नी) येन स्वर्गकाम इति प[226a]दात्तदुपस्थापकतया प्रवर्त्तकता प्रसज्येत। एवम् उपायविषयतया अपि तत्त्वमनुसन्धेयम् ('सैव' ?)निरुक्तेच्छैव। 'न च लिङः श्रुती'ति। येन तत्सहकारे लिङः प्रवर्त्तकं स्यादिति 'ताम्' इच्छाम्। तथा च सैव तद्व्यापार इति भावः। 'तस्या' लिङः 'तज्ज्ञानत्वेन (-जनकत्वे' ?)। 'व्युत्पत्तिग्रहे'ति। ज्ञानजननायैव तदुपयोगादिति भावः। नन्विच्छाजनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकात् सहकारिताऽस्तु इत्याशङ्क्य 'प्रत्ययत्यागादि'ति [८]कारिकांश व्याकरोति 'अनुपलब्धे'ति। 'एतेने'त्यादिप्रयोजक्मनियोगोत्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य उपलब्धस्य प्रवृत्त्या बालव्युत्पत्तिः, व्युत्पद्यमानो बालः स्व'त्मनि' स्वीयस्तनपानादिप्रवृत्तौ 'यो हेतुरवगतस्तमेवाश्रयेत्', तत्रैव व्युत्पाद्येत। कीदृशः स्वात्मन्यवगतस्तत्राह 'स्वयं चे'ति। 'कुर्य्यामि'ति कृतीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वमनुसृत्य व्यापारो वा कुङर्थः। अत्र 'स एव' संकल्पत्र एव 'कुर्य्यामि'त्यस्याथ विकल्पत्र दूषयति 'कुर्य्यामिति' इति। ('आ)स्वात्मनी'ति। तस्याः कृतेस्तां प्रति हेतुत्वे आत्माश्रयात्। अन्योन्यकृते शुद्धे तु इतरेतराश्रयादि(ति?) बोध्यम्। एतेन 'विरोधादि'(धत इ)ति [८]कारिकांशो व्याहृतः। 'फलेच्छा' सुखदुःखाभावान्यतरेच्छा 'निसर्गवाहितया'ऽसति प्रतिबन्धके स्व[226b]ज्ञानमात्रासाधारणकारक(ण)तया 'सत्यपि' यत्नात् प्राक् विद्यमानापि 'अन्यविषयत्वात्' यत्नविषयाविषयत्वात् 'तदर्थं' फलेच्छोत्पादाय 'कारणान्तरतः' स्वविषयज्ञानमात्रात 'तत्प्रतीत्यर्थं' फले ज्ञानाय अनु शाब्दप्रवृत्तिविशेषे शाब्दं तज्ज्ञानमपेक्षितम् इति यदि ब्रूयात् तदाह 'तदभिधाने चे'ति। ननु सामान्यतः फलेच्छाया विध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गेच्छावत्त्वं कर्त्तुर्नाधिगतमिति तदर्थं तदुपादानमित्याशङ्क्याह 'यदि चे'ति। 'अन्यत्रापि' स्वविषय-साधनभिन्नेऽपि 'अज्ञातस्य' हेतुफलाभावस्य, 'ज्ञातस्य' 'तत्साधक(साधनत्व)स्य' स्वविषयसाधनत्वेन ज्ञातस्य 'नियामकत्वे' स्वविषयसाधनत्वेन ज्ञाते फलेच्छा प्रवर्त्तयतीत्युक्तावित्यर्थः। 'तदिच्छैव' उपायेच्छैव समानविषयकत्वेन तत्त्वे लाघवादिति भावः। उपायेच्छाया व्यभिचारं निरस्यति 'यो यदि'ति। 'तत्साधनं' तत्साधनत्वेन साधनम्। 'सा' उपायेच्छा 'सती' विद्यमाना, 'तज्ज्ञानम्' उपायेच्छाज्ञानमनिच्छन्नपि परनिष्ठतादृशेच्छाज्ञानवान् सञ्जातबाधोऽपि ग्रतद्विषयेच्छावानिति ज्ञानं प्रवर्त्तकं, न चानिच्छन् तद्वत्तयापि फलबलात् प्रतिबन्धकत्वोपगमात्। अत एवोक्तं 'न ह्यननुजानन् जानातीति कश्चित् प्रत्येतीति इत्यभिप्रेत्याह [227a] 'स्वसंबन्धितये'ति। तदवगमः' उपायेच्छावगमः, 'तथा' प्रवर्त्तकः, 'न तु सामान्यतः' स्वार्थोपरागेण। 'प्रथमपुरुषेणे'ति। (न च?) 'यजेते'त्यत्र यागेच्छावत्त्वेन कर्त्तुर्बोधे उत्तमपुरुषापत्त्या तदतिरिक्त एव विशेष्यतया भासत इति वाच्यम्। तथा च तद्विधेः प्रवर्त्तकत्वं न स्यादित्यर्थः। ननु स्वर्गकामत्वेन अस्य विशेष्यतया भानेऽपि अहन्त्वेन तथा भानाभावान्नोत्तमपुरुष इति? ननु विद्यमानायां चिकीर्षायां तथा ज्ञानानुभव इत्येव, विद्यमानायां तु प्रवृत्ति'स्त्वया'भ्युपेयत एवेत्यनुशयादाह 'अपि चे'ति। संकल्पज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम् 'त्वया', संकल्प एव कुतो भवति 'त्वया' च संकल्पहेतुत्वेन यद्वक्तव्यं तदेव प्रवर्त्तकम् अस्त्विति भावः। 'संकल्पस्य कुतो जन्मे'त्यत्रोत्तरं 'संकल्पज्ञानादे'ति। 'किमर्थं चे'त्यत्र 'प्रयत्नार्थं चे'ति। तत्र संकल्पज्ञानमात्रादेव यदि संकल्प-

स्तदात्वे यागचिकीर्षा वा नित्यतोऽपि संकल्पम् उत्पाद्य प्रयत्नं जनयेत्। अथेष्टसाधनताज्ञानमपि तत्सहकारि, तदा आवश्यकत्वात्तदेवेच्छाजनकमस्तु, किं संकल्पज्ञानेनेति इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः स्यादित्यक्षरतात्पर्य्यार्थ्यामाह 'नन्वि'त्यादि। 'स्वभावतः' इतरेच्छानधीनः, 'औपाधिक' इष्टसाधनताज्ञा[227b]नात् पाकादीच्छायां तथावधारणादिति भावः। 'संकल्पविषयस्तु' प्रत्ययक्लिप्तेष्टसाधनताज्ञानं विना 'कथमि'च्छाजनक इति शेषः। 'इष्टसाधनताज्ञानं विने'त्यंशमसहमान आह 'तत्साधनत्वादेवे'ति। इष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेत्यर्थः। तर्हि इष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यापेक्षणीयवत्(त्वात्?) तत्साधनत्वज्ञानात्तत एव व्यवच्छेद्यमाह 'न त्वि'ति। 'भवितुमर्हति' संकल्पजननत्वोपगमे नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायीष्टसाधनताज्ञानन्तत्र निष्प्रयोजनमापद्यते। तथा च संजातबोधोऽपि इच्छाज्ञानमात्रात् उपायमिच्छदिति भावः। उपसंहरति 'तस्मादि'ति। 'असौ' संकल्पः, 'विधिः' विधिप्रत्ययार्थतज्ज्ञानस्यानुपयोगादिति भावः। 'ज्ञानं च' विधिज्ञानं च 'विषयोपहारेण' विलक्षणेन विषयेणावच्छिन्नमेव 'व्यवहारयति' प्रयत्नं च जनयति इति कृत्वा निरुक्तानां कर्त्तृधर्माणां तथा विषयत्वाभावेन तेषां विध्यर्थताया 'व्युदासः' निरासः। हेतुज्ञानमेव कर्त्तृधर्मो विध्यर्थोऽस्तु इत्याशङ्क्याह 'ज्ञानं चे'ति। ज्ञानमित्यादितो प्रवृत्त्यादिलक्षणविषयोपरक्तं ज्ञानमेव तदर्थो वाच्य इत्यावश्यकत्वात् स एव विध्यर्थोऽस्तु, किं ज्ञानज्ञानेनेत्याह 'ज्ञानं चे'त्याहुः ॥११॥

अस्तु तर्हि कर्मधर्मः। नेत्युच्यते,

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः।
तद्लाभान्न कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥१२॥

कर्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा ?। न प्रथमः, फलेच्छायाः प्रवृत्तिं प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात्। न द्वितीयोऽव्युत्पत्तेः। लिङो हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्वत्वं वा स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा ?। न प्रथमः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्वत्वव्याघातात्। अनवगतावव्युत्पत्तेः। संबन्धिनोऽनवगमे संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्। तत एवावगतावितरेतराश्रयदोषात्। न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत् अपूर्वं प्रवर्त्तते लिङिति युक्तम्। तत्रोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्व एव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः। न त्वत्रापूर्वत्वप्रतीतिः।

स्यादेतत्। कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता। तदुपलक्षितश्च यागो वा यत्नो वाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरो नाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनसमर्थः। न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते। ततोऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङादिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत्; उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा ?. उभयमप्यनवगतसंबन्धेनाशक्यम्। न हि संस्कारवन्मनो-

वदहष्टवद्वा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात्। ततो हस्तीव हस्तिपकं, धूम इव धूमध्वजं, तत्सम्बन्धज्ञानादुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा।

तथा च न्यायसम्पादनाऽप्यरण्ये रुदितम्। न हि युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्तते इति। एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्यं व्युत्पत्तिरिति निरस्तम्। न ह्यज्ञाते भेदाग्रहो व्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्। किञ्चा पूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्प्यमाने लौकिकी लिङनर्थिका प्रसज्येत। तत्रोपल क्षणीयाभावात्। तत्र कार्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तथैवास्तु क्लृप्तत्वात् सम्भवाच्चेति। अस्तु तर्हि स्वर्गेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनय त्वपूर्वव्यक्तिलाभ इति चेन्न। नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात्। न चास्मिन् पर एकत्र निर्णीतेन शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति। कार्यत्वस्यै प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न त्वपूर्वत्वस्य। न्यायसम्पादनायाश्च तत्रासम्भवात् फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषो लभ्यते। न च तत् तत्र श्रूयते। न चाश्रुतम कल्पयितुं शक्यते, बीजाभावात्।

तद्धि विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्येत, कार्य्यत्वप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्या वा, लोकवत् न प्रथमः। भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात्। यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि साध्यविहि रुच्यते। न द्वितीयः। शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात्। लोके हि तत्प्रत्य इष्टाभ्युपायताऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात्। अन्यथेष्टाभ्युपायतैव प्रव वेदादवगन्तव्या। प्रमाणान्तराभावात्। ततः कार्यतेत्यानुमानिकी विधिः स्या न शाब्दः। आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय इति व्याप्तेरित्यपि युक्तम्, सुखेन व्यभिचारात्। अन्यत्वे सतीति चेन्न, दुःखाभावेन व्यभिचारा फलं विहायेति चेत्, तदेव किमुक्तं स्यात्। इष्टं स्वभावत इति चेत्, त ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्, तच्च कर्तव्यमिति व्याघातः। तत्साधनमिति चेत्, तत्साधन सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम्। स्वभावतो नेदमिष्टं कर्तव्यञ्च, ततो नूनमि साधनमिति साधनार्थं इति चेन्न। स्वभावतो नेदमिष्टमित्यसिद्धेः। अनन्योद्दे प्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात्। अन्यथा तदसिद्धेः। ततो व्याघातादन्यतरापाय इति

अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, किं नश्छिन्नमिति चेत्; किं नश्छि यदा काम्याधिकारेऽपि [1]तदलाभः। न हि लिङा कार्यं स्वर्गसाधनमुक्त नापि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तल्लभ्यं, ब्राह्मणत्वादिवद कार्यवच्छेदमात्रेणैवोपपत्तेः। न चेदमनुमानं; यस्य यदिच्छातो यत्कर्त तत्तस्येष्टसाधनमिति। अन्येच्छया स्वाभाविककर्तव्यत्वासिद्धेः। तदिच्छ

निराकाङ्क्षत्वादिति चेन्न। तुल्यत्वात्। समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽऽक्षिप्तान्वयोपपत्तौ बाधकं विना सन्निहितत्यागे व्यव[illegible]हितपरिग्रहस्य गुरुत्वात्। भावनायाश्च सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्क्षपरित्यागेन निरा[illegible]काङ्क्षान्वयानुपपत्तेः। न ह्यन्यतराकाङ्क्षा अन्वयहेतुः, अपि तूभयाकाङ्क्षा। प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयमलभमानः क्रियासम्बन्धमपेक्षते। भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः। कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति।

अत एवास्यते सुप्यते इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः। न हि चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति। भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेन्न। फलेन शयनादिधात्वर्थेनान्वयात्। फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्रनतिरेकात्। न हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्रतिरिक्तसंबद्धाः। न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्यो नाम, यमपेक्षेत।

स्यादेतत्। किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति चेन्न। चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् द्वितीयान्तस्य तु कर्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाव्यानपेक्षणी भावना भावकमात्रमपेक्षेत। न च कटस्य चैत्रं प्रति भावकत्वं, विपर्ययात्। अनाप्तेन तु विवक्षायां प्रयुज्यत एव। प्रयुज्यतां तर्हि 'कटं करोति चैत्र' इत्यादि। न। नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात्। ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात्। व्यज्यतां तर्हि तृतीयया चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां द्वितीययेति चेन्न। अप्रयोगात्। न ह्यनाप्तेनाप्येवंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते। लक्षणाविरोधेन कुत एतदेवेति चेत्; लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात्।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति श्लाघाऽभिधायिपदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते। तस्य तदुपाधिनैव विहितत्वादिति चेत्, एतदेव कुतः?। लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत्; तुल्यम्। करोतीत्यादि कर्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्तृविभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम्। इममेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिकारानुशासनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि पदमादधातीत्यभिधानानभिधानविभाग एव व्युत्पादनदशायां पेशल इति।

स्यादेतत्। भवतु सर्वाख्यातसाधारणी भावना। कालविशेषसंबन्धिनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङर्थ इति चेन्न। यत्नपदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात्। विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेष इति चेन्न। यागयत्न इत्यनेन पर्यायताऽऽपत्तेः।

यद्यपि चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ द्वित्वादिप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या तद्वाचकत्वं सिद्धं, तथापि एकत्ववाचकत्वेन मानाभावात्तत्र समाधानं दर्शयति 'सुप्यत' इति। भावरूपप्रत्ययत्वे एकत्वानुभव इति ध्येयम्। दीधितिकृतस्तु 'एकवचनत्वेन एकत्वं वाचकत्वमित्याहुः। तत्र एकवचनत्वम् एकत्ववाचकत्वं, तच्चान्योन्याश्रयग्रस्तं, तथापि तथाविधव्याकरणसङ्केतविषयत्वमेव तद्वाच्यमिति ध्येयम्'। ननूपस्थितापि सा संख्याभावरूपेऽर्थे नान्वेति इत्यत्राह 'अनभिधान' इ[221b]ति। सम्भवत्यर्थसाधुत्वे शब्दसाधुतामात्रं न कल्प्यत इति भावः। कर्त्तुरनभिधानेऽपि वैयाकरणनये प्रविश्यैव संख्यान्वये नियामकमाह 'स्यादेतदि'ति।

"मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति(M. S. 12. 2. 23) जैमिनिसूत्रम्। 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्'। 'सरस्वतीमप्याज्यस्य यजेते'त्यत्राग्नावैष्णवस्य प्रथममनुष्ठानम्, न सारस्वतस्य।

'पूर्वचोदनात्' प्रथमोद्दिष्टत्वात्। तथा चैत्र ओदनं पचतीत्यत्रापि चैत्र एव तदन्वय इत्यर्थः। सर्वान्वयापेक्षया चोद्देश्यतया प्रथमान्तस्यैव प्रथममुद्देश इति हृदयम्। अस्य कर्त्तुः कारकपरिगणनञ्च प्रथमं चोदनमिति 'केचित्', मतं दूषयति 'ने'ति। 'कर्त्तरि शबि'ति। यद्यपि शरीरादीनां(?) निरक्षकत्वमेव, तथापि कर्त्तृविहिताख्यातविशेषसमभिव्याहारे शपोऽनुशासनात्। आख्यातस्य कर्त्तृवाचकत्वे प्रमाणोपदर्शनपरमिदमिति ध्येयम्। 'तदभिहिता' इति। 'ताभ्यां' भावकर्त्तृभ्याम्। 'तेनैवे'ति। ओदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादावपि प्रथमान्तस्यैव उद्देश्यतया प्रथमत्वेनेत्यर्थः। 'आनुशासनिकप्राथमिकत्वमि'ति शैषिकसूत्रे कर्मणः प्रथमोपादानमेव प्रथमचोदनं ध्येयम् ॥१०॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना।
संख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥११॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भावनान्वेऽति, तं तं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात्। भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमात्रमाकाङ्क्षति। न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात्। समवायं प्रति तदनुपयोगात्। विजातीयव्यापारवतोऽकर्तृत्वाच्च। न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः। ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वययोग्यतानियमात् सङ्ख्याऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वीयते इति नातिप्रसङ्गः, नञर्थवत्। यथा हि चैत्रो न ब्राह्मणो न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषणविशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेऽपि नञा तदनभिधानाविशेषेऽपि नञर्थस्य विशेषणांशेनैवान्वयो न विशेष्यांशेन।

ननु बाधात्तत्र तथा। न हि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपादानमर्थवद्भवेत्; तन्निषेधेनैव विशेषणनिषेधोपलब्धेः। उभयनिषेधे चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ

तत्तस्येष्टसाधनमिति। अन्येच्छया स्वाभाविककर्तव्यत्वासिद्धेः। तदिच्छ

विवेकः

पादत्रयं प्रागुक्तानुवादरूपतया निगदव्याख्यातमिति तदपहाय चतुर्थपादं व्याकरोति 'को-(केन ?)ही'ति। 'तस्य'ानुकूलतामात्रस्य। 'कर्त्रे'ति। आख्यातवाच्येन कृत्याश्रयेणेत्यर्थः। तत्र कृतिरुपलक्षणं विशेषणं वा ? आद्ये, उपलक्षणतावच्छेदकमात्मत्वं द्रव्यत्वादिकं वा ? आद्ये, रथो गच्छतीत्यादौ दुर्वारैव लक्षणा। द्वितीये त्वाह—'द्रव्यमात्रस्ये'ति। तृतीये 'व्यापारवत्' इति। कृतिमत इत्यर्थः। व्यापारोऽभिधानस्य, तथा च रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणैव शक्तौ च गौरवमधिकं न वा आक्षेप इति भावः। 'तदाक्षेपः' यत्नस्याक्षेपः। 'तत्रे'ति। तथा च धात्वर्थविशेषणैव तदाक्षेप इति भावः। 'सत्ताया' धात्वर्थस्य व्यापाराव्याप्यत्वज्ञानदशायामपि 'विद्यते' इत्यादौ योग्यतासंशयाधीनो**[220a]** भवनानुभवो भवत्येव, बाधकावतारे तु तज्ज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्प्यते इति अनुभवसिद्धं विरुद्धेऽत इत्याह 'पूर्वे'ति। 'अतथाभूतोऽपि' असाध्योऽपि। 'तथा' साध्यतया। इदमुपलक्षणं, रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारात्, धात्वर्थविशेषस्यापि तदनाक्षेपत्वं ध्येयम्। पदान्तरलभ्यत्वमेव यत्नत्वस्याक्षेप इति शङ्कते 'न चे'ति। 'भावनया' यत्नेन तस्य पदान्तरात् अभावात्। 'सा' भावना। 'क्रियाफले'ति। क्रियायाः कृतेर्यत् फलं गमनादि तदभिधायकत्वात्, न तु कृत्यभिधाय(क?)त्वमिति भावः। क्रियारूपं फलमिति वार्थः। **मण्डन**मते तु क्रियायाः फलम् उत्तरसंयोगादि, तथा च 'क्रिये'**त्यस्मन्नये**, 'फले'ति **मण्डननये** इति 'केचित्'। प्रथमाविभक्तौ 'अकारकार्थत्वादि'ति। तथा च सामान्याभावे विशेषाभावः सुतरामेवेति भावः। ननु देवदत्त ओदनमित्यत्र द्वितीयाकारकविभक्तिस्तत्तयैव च कृतेरभिधानमाक्षेप उच्यतां धात्वर्थोपधानेन कृतौ जिज्ञासायाः सामान्यतोऽवगमं विनानुत्पादादित्याह 'ओदनमि'त्यादि। 'क्रियोपहितत्वात्', उपधानं चाभिधानपक्षे विशेषणत्वम्, आक्षेपे च नियमः। 'आकाङ्क्षा'—जिज्ञासा। नन्वेवं पचतीत्युक्ते 'किमोदनं तेमनं वेति', चैत्रो मैत्रो वेति जिज्ञासा**[220b]**दर्शनात्। कर्म कर्त्ता च सामान्यत आख्यातवाच्यौ स्यातामित्याह 'पचती'त्यादि। 'किमोदनमि'ति। चैत्रो मैत्रो वेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। 'सा' आकाङ्क्षा। 'तस्यां दशायां' तादृशशाब्दबोधानन्तरं यदि आक्षेपकाभावात् 'नाक्षेपः', तदा कर्मणः कर्त्तुराख्यातेन तत् न स्यात् अभिधानमेव स्यात्, अत्र कर्त्तुरभिधानेऽनन्तरं **वैयाकरण** इष्टापत्तिं शङ्कते 'स्यादेतदि'ति। 'तदनभिधाने' आख्यातेन कर्त्तुरनभिधाने 'संख्येयमात्रमाक्षिप्य' संख्येयमात्रमाकाङ्क्षा कथमिति तेन तदभिधाने च एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वियादिति भावः। शङ्कते 'शाके'ति। विरोधे च योग्यतानिश्चयः। 'चैत्र' इति। अत्र कर्मणि तदन्वययोग्यतानिश्चयाभावादिति भावः। शङ्कते 'एकत्रे'ति। 'शाकसूपावि'त्यादौ, अत्र 'निर्णीत' आख्यातोपस्थाप्यसंख्यायाः कर्त्तर्यन्वयरूपः 'शास्त्रार्थः'। 'यवे'ति। 'यवमयश्चरुर्भवती'त्यत्र वाक्यशेषाद्दीर्घ-शूकशस्यविशेषवाचकत्वे यवपदस्य वाक्यशेषान्निर्णीते 'यवैर्यजेते'त्यत्रापि स एव तदर्थः। एवं वराहपदेऽपि अनुसन्धेयम्। 'तथाभावप्रसङ्गात्' तत्संख्यायाः कर्त्तर्य्यन्वयप्रसङ्गात्। शङ्कते 'चैत्राभ्यामि'त्यादि। 'का गतिरि'**[221a]**ति। उभयत्रैव तदन्वये विरोधाभावादिति भावः। पुनः शङ्कते'ऽन्यत्रे'ति। 'चैत्राभ्यामि'त्यादावित्यर्थः। पुनरप्याह 'तत्रे'ति। देवदत्त ओदनं पचतीत्यत्र। 'पूर्वक एव' संख्यायाः कर्त्रन्वयः, 'अपरः' कर्मणैव तदन्वयः। विशेषमा'हात्मन' इति। संख्याभिधानसम्भवात्। तादृशाख्याताभिहिताभ्यां भावकर्मभ्यां, 'तत्र' भावकर्मणोर्नोत्पन्ननानुशिष्टः(?) आख्यातस्य संख्याभिधायकत्वे किं मानमित्यत्र

स्यादित्यर्थः। आख्यातोपस्थाप्या संख्या यत्रबहुत्वोपरुद्धकर्मस्थले कर्तारमेवान्वेति चेत्, तदा एकत्वावरुद्धकर्मस्थलेऽपि कर्तारमेवान्वेष्यति। न हि 'यवमयश्चरुर्भवती'त्यत्र म्लेच्छप्रसिद्धकङ्गुपरत्वे निरस्तेऽर्थवादाद्दीर्घशूकपरत्वे च निर्णीते 'यवैर्यजेते'त्या(दा)वपि निर्णयान्तरापेक्षा इत्याह 'शाके'त्यादि। 'तथाभावे'ति। कर्त्रैव संख्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वित्वबहुत्वावरुद्धकर्तृस्थले कर्मान्वयस्य दर्शनात्। पचत इत्यत्रापि कर्मान्वय एव। यत्रापि कर्तृकर्मणोर्द्वित्वबहुत्वावरोधस्तत्रापि कर्मान्वय एव, 'एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ' इति न्यायादित्याह 'चैत्राभ्यामि'त्यादि। 'पूर्वक' इति। कर्त्रन्वय एवेत्यर्थः। '(अ)पर' इति। कर्मान्वय एवेत्यर्थः। अत्र विनिगमनाविरहमाह 'ने'ति। 'विप्लवे'ति। यत्र धातुरात्मनेपदी कर्तरि च लकारस्तत्रापि तदुपस्थाप्या संख्या कर्मान्वितैव स्यादित्यर्थः। 'पच्यत' इति दृष्टान्तार्थं, 'पक्ष्यत' इति च कर्तृकर्मणोः समानरूपत्वादुदाहृतम्। यद्वा, 'विप्लवप्रसङ्गात्' अविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च 'पच्यत' इति न दृष्टान्तार्थम्। ननु कर्ता चेदाख्यातवाच्यः स्यात्तदा तद्वाच्यया तदन्वयो न स्यात्। न ह्येकपदोपस्थाप्ययोः पदार्थयोरन्योन्यमन्वयो दृश्यत इत्याह 'दृश्यत' इति। 'सुप्यत' इति। आख्यातोपस्थाप्येन भावेनैव संख्यायास्तदुपस्थाप्याया अन्वयबोधस्य दर्शनादित्यर्थः। ननु तत्रापि कर्त्रादिनैवान्वयः स्यादित्यत आह 'न ही'ति। कर्म तावदिह नास्त्येव, कर्त्रन्वये चैत्रमैत्राभ्या(ं) सुप्यत इत्यत्र द्विवचनं स्यादत एव भावस्यैकत्वादेकवचनमिति पठन्ति। न चात्र चैत्रमैत्रगतस्वापद्वयलाभाय द्विवचनापत्तिः। स्वापत्वेन तदुभयस्वापस्यैकत्वात् द्विवचनबहुवचनयोरसाधुत्वादिति भावः। ननु भावस्थले संख्यान्वयो मास्तु, को दोष इत्यत आह 'अन्वय' इति। निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकत्वापत्तिरित्यर्थः। 'कर्त्रैवे'ति। तथा च चैत्रमैत्राभ्यां सुप्यत इत्यत्र एकत्वमनन्वितमेव स्यादित्यर्थः। ननु सुप्यत इत्यत्र कर्ता नाक्षिप्यत एवेत्यत आह 'को ही'ति। 'वैयाकरण'मते संख्यान्वयं प्रति विनिगमकं शङ्कते 'स्यादेतदि'ति। यत्र भावे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्र भावगता संख्या प्रतीयते, यथा सुप्यते चैत्रेणेत्यत्र भावोऽत्र धात्वर्थ एव, यत्र तु कर्मणि तत्र कर्मगता, यथा पच्यते तण्डुलः। यत्र तु न भावे, न वा कर्मणि तत्र कर्तृगता, यथा चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रेत्यर्थः। अत्र कर्तृगतसंख्याप्रतीतौ न्यायमाह—'मुख्यार्थे'ति ('मुख्यं वे'ति?)। कारकपरिगणनानुशासने कर्तारमुपक्रम्याभिधानात् कर्तुरेव मुख्यत्वं, तथा च तद्गतैव संख्या प्रतीयते। 'लोकवदि'ति। यथा चैत्रं तावद् भोजय, मैत्रमपि भोजयिष्यामि इत्यत्र लौकिकवाक्ये चैत्रभोजनस्य मुख्यत्वमित्यर्थः। न्यायोत्थानस्थानन्तु 'जैमिनीयसूत्रे' (MS. XII. 2. 23) तत्र 'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत्' 'संग्रामे सरस्वतीमप्याज्येन यजेते'त्यत्र प्रथमे देशितस्याग्नावैष्णवनिर्वापस्यैव प्रथममनुष्ठानं न सारस्वतस्येत्यादि। तदेतद्दूषयति 'ने'ति। विपर्ययमेवाह 'शेषादि'ति। 'न तत्रे'ति। न कर्तरि, न वा भाव इत्यर्थः। 'तेनैव न्यायेने'ति। 'मुख्यार्थे'ति ('मुख्यं वे'ति?) न्यायेनेत्यर्थः। अत्र कर्तृविनिर्मुक्तत्वात् तदतिरिक्तकारकमध्ये कर्मण एव प्रथमं देशनेति 'न्याय'संवादः। 'यथानुशासनं' यथा'व्याकरणम्'। तेन कर्तरि विहितस्याख्यातस्य कर्तृगतसंख्याभिधानं, कर्मविहितस्य कर्मगतसंख्याभिधानं, भावविहितस्य भावगतसंख्याभिधानमिति भावः॥१०॥

यत्न इत्यर्थः। नन्विच्छा चेद् यत्नं जनयति, तदा सैव लिङ्[illegible]त। इच्छायाः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयत्वाभावादित्यर्थः। इच्छायाः कर्तृधर[illegible]सानिर्धन कारिकयाऽसत्त्वादि [illegible] यद्बाधकमुक्तं तद् विवृणोति 'न च लिङ' इति। सा सती येन यत्नं जनयेदिति शेषः। न च लिङ(:) श्रूतिकालेऽपि स्वहेतुवत(ल)ायाता साऽस्तीति वाच्यम्, तदा प्रवृत्तिं प्रति लिङोऽप्रयोजकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। ननु नाप्रयोजकत्वम् इच्छाजन्यस्यैव प्रयोजनत्वादित्याह 'न चे'ति। 'तस्या' इति। लिङ इत्यर्थः। 'व्युत्पत्ती'ति। तर्हि लिङ्पदमव्युत्पन्नस्यापीच्छां जनयित्वा प्रवृत्तिं जनयेत् इत्यर्थः। इच्छाया लिङर्थत्वे युक्तान्तरमाशङ्क्य निराकरोति 'एतेने'ति। अहं सङ्कल्पात् प्रवृत्तः, अतोऽयमपि वृद्धं पचेतेत्यादिश्रवणसमनन्तरं सङ्कल्पादेव प्रवर्तत इति सङ्कल्प एव लिङर्थ इति व्यवहाराधीनो व्युत्पत्तिग्रह इत्यर्थः। 'स एवे'ति। सङ्कल्प एवेत्यर्थः। 'स्वात्मनी'ति। न हि यत्न एव यत्नं जनयतीत्यर्थः। 'सा ही'ति। साधनगोचरेच्छेत्यर्थः। 'प्रयुक्तमि'ति। लिङ् च न तदुत्पादिकेत्यप्युक्तमिति भावः। ननु फलेच्छा तदानीं सम्भवत्येवातः सत्त्वात् सैव लिङर्थः स्यादित्यत आह 'फलेच्छे'ति। 'निसर्गवाहित्वं' निरुपाधित्वं प्रवृत्तिः साधने न तु फलेऽपि, न च फलेच्छा साधने प्रवर्तयति भिन्नविषयत्वादित्यर्थः। 'तदर्थं चेति'। फलेच्छोत्पादनार्थं ज्ञापनार्थं वा न शास्त्रमर्थवदित्यर्थः। 'कारणान्तरत' इति। फलज्ञानादेवेत्यर्थः। 'तस्या' इति। फलेच्छाया इत्यर्थः। ननु मनोवेद्याऽपि शास्त्रेण बोध्यतामत आह 'अप्राप्त' इति। 'विधिरत्यन्तमप्राप्तादि(वि')ति वस्तुगतेरित्यर्थः। दोषान्तरमाह 'तदभिधान' इति। लिङा फलेच्छाभिधीयते। 'स्वर्गकाम'पदेन चेति पौनरुक्त्यान्न सा लिङित्यर्थः। पौनरुक्त्यमेव स्पष्टयति 'तदा ही'ति। तथा च स्वर्गकाम इति पदं व्यर्थमापद्येतेत्यर्थः। 'अन्यविषयत्वादि'ति हेतुं तर्कोपष्टम्भेन स्फुटयति 'यदि ही(चे)'ति। ननु फलेच्छा हेतौ प्रवर्तयन्तीति कुतोऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते 'हेत्वि'ति। अज्ञातस्य नियामकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यमाह 'अज्ञातस्ये'ति। भ्रमादसाधने प्रवृत्तिर्न स्यादित्यपि बोध्यम्। 'तस्ये'ति। हेतुफलभावस्येत्यर्थः। यागस्वर्गयोर्हेतुफलभावो यदि ज्ञातस्तदा हेतुगोचरेच्छैव हेतौ प्रवर्तिकेति कृतं शास्त्रेणेत्याह 'ज्ञातस्ये'ति। ननु शास्त्रं विना साधनेच्छैव कथं स्यादित्यत आह 'य' इति। इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्रेच्छेति भावः। ननु तथापि तत्साधनेच्छैव लिङा बोध्यतामत आह 'न चे'ति। 'तदानीं' लिङ्श्रवणकाले। ननु चासत्या एव साधनेच्छाया ज्ञानं निज(लिङ्?)जन्यतामत आह 'न चे'ति। जनितमपि तज्ज्ञानमसत्यामिच्छायां प्रवृत्तिं जनयतीति ज्ञानजननतन्त्रमित्याह 'स्वर्गे'ति। 'इत्यतोऽपी'ति। एतज्जनितज्ञानादपीत्यर्थः। ननु लिङा जनितमिच्छाज्ञानं प्रवर्तकं न तु तदुदाहृतवाक्यजनितमित्यत आह 'लिङ' इति। ननु स्वसम्बन्धीच्छाया यदा ज्ञानं भवति, तदा प्रवर्तत एवेत्याह 'स्वे'ति। तर्हि 'यजेते'ति वाक्यान्न प्रवर्तेत, अनेन स्वसम्बन्धिन्या इच्छाया प्रत्यायनात् इत्याह 'प्रथमे'ति। स्वसम्बन्धीच्छाप्रवृत्तावपि न प्रवर्तत एवेति व्यभिचारमाह 'ओदने'ति। सङ्कल्पज्ञानस्य यत्नजनकत्वे सङ्कल्पस्य वैयर्थ्यमाह 'अपि चे'ति। 'कुत' इति(?)। इष्टसाधनताज्ञानस्य 'त्वया' सङ्कल्पजनकतानभ्युपगमादिति भावः। 'किमर्थञ्चे'ति। किं वास्य प्रयोजनमित्यर्थः। लिङा सङ्कल्पविषयकं ज्ञानं जन्यते, तेन च ज्ञानेन सङ्कल्प उत्पाद्यते, उत्पन्नेन च प्रयत्नो जन्यते इत्युभयत्रैव प्रश्ने उत्तरमाह 'सङ्कल्पे'ति। 'इच्छाविशेष' इति। 'कुर्यामि'ति(?)। चिकीर्षारूपमित्यर्थः। सङ्कल्पे सङ्कल्पज्ञानस्य प्रयोजकत्वमाह 'सुख' इति।

र्थः।

रुद्धकर्मस्थलेऽपि कर

धात्वर्थश्च भ. निरस्तेऽर्थवादाद्दीर्घशूलोपपद्यत इति भावनामप्यपेक्षत इति विशेषः। भावनापि व्यापारभूता सती व्यां. 'तथाभाव्ये' निराश्रयायास्तस्या अनुपपत्तेरित्यर्थः। साकाङ्क्षमुक्त्वा निराकाङ्क्षमाह 'कटं कटेने'ति। कारकतया कर्तृतया कर्मतया वेत्यर्थः। भाव्यस्य धात्वर्थानतिरेकत्वमाह 'फलेने'ति। तर्हि फलसम्बन्धिना भावनान्वीयतामत आह—'फलसम्बन्धिन' इति।'धात्वर्थ(ा)' इति। स्वापादय इत्यर्थः। 'किमिती'ति। यदि कर्तृकर्मणी नाख्यातवाच्ये, तदा नियामकाभावात् 'किमितीति' फक्किकोत्थानं कथमेवं प्रयुज्यतामत आह 'अभिहिते'ति। 'चैत्रमि'ति। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा। आद्य आह 'प्रथमे'ति। द्वितीये त्वाह 'कर्मे'ति। 'तत्सम्बन्धात्' कर्मत्वसम्बन्धात्। भाव्यश्चैत्र एव स्यात्। तथा च तद्विषयिणी भावना भावकमपेक्षते, स च न कटस्तस्य भाव्यत्वात्। चैत्रस्यैव भावकत्वादित्यर्थः। 'तथाविवक्षायां' कटस्यैव चैत्रं प्रति जनकत्वविवक्षायामित्यर्थः। 'प्रयुज्यतामि'ति। आप्तेनेति शेषः। 'तर्ही'ति। चैत्रस्य प्रथमान्तोपस्थितत्वेन चेतनत्वेन च भावनान्वययोग्यत्वादित्यर्थः। 'व्यज्यतामि'ति। कटः करोति चैत्रेण, चैत्रः क्रियते कटमिति तृतीयाद्वितीयाभ्यां विशेषस्याभिव्यक्तत्वेन सन्देहाभावादित्यर्थः। 'अप्रयोगादि'ति। 'पाणिनिस्मृते'रपि प्रयोगमूलकत्वादिति भावः। 'लक्षणाविरोधेने'ति अनुशासनविरोधेनेत्यर्थः। अभिहितानभिहितव्यवस्था 'तव' नास्त्येवेति भावः। 'लोकस्ये'ति। अनादेरप्रयोगस्य'ापर्यनुयोज्यत्वादि'त्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेनाह 'न हि गार्गिकये'ति। स्वस्य गार्ग्यत्वेन श्लाघते। अत्र वुण्प्रत्ययस्य श्लाघ्यसमभिव्याहारादेव साधुत्वादित्यर्थः। 'तस्ये'ति। वुण्प्रत्ययस्येत्यर्थः। तदुपाधिना श्लाघापदसमभिव्याहारेणेत्यर्थः। तर्हि कथमीदृशमनुशासनमत आह 'इममेवे'ति। लोकप्रयोगाप्रयोगावेव यदि तन्त्रं, तदानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह 'न ह्येतावानि'ति। 'इत्यभिधाने'ति। अत्र यद्विशेष्यं तेन संख्यान्वयः। तेन चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र फलजनकयत्नाश्रयश्चैत्र एव विशेष्यः, चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नविषया तण्डुला इति त एव विशेष्या इति तत्रैव संख्यान्वय इति। रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेषणं विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेष्यत्वं, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तु ग्रामस्येति। तेनैवाचेतनस्थलेऽपि संख्यान्वयश्चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र कर्माभावात्। कर्तृव्यापारोपरुद्धतयैवोपस्थितेश्चैत्रवृत्तिव्यापारविषयः स्वाप इति धात्वर्थ एव विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, तेन चैत्रः कर्ता पचत्योदनमत्र भावनान्वयं विनापि संख्यान्वयश्चैत्रेणैव, तस्य विशेष्यत्वात्। न च तत्र भावनान्वयादपदार्थता आख्याता, नैवं तृचा एकस्या एव भावनाया अभिधानात्। एवं चैत्रः पचतीत्यत्रापि सुपा तिङा च एकस्या एव संख्याया अभिधानमिति नेयं भावना विशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव कर्तुः कर्मणो वा आधेयत्वं न त्वनुमेयत्वमित्यवधेयम्। कर्तृधर्मो यत्नो न लिङर्थः। 'तस्य सर्वाख्यातसाधारणत्वादि'ति यदुक्तं तत्राभ्युपगम्य विशेषं शङ्कते—'स्यादेतदि'ति। 'कालत्रये'ति। न हि यजेत स्नायादित्यादौ कश्चित् कालो भासत इत्यर्थः। 'यत्नपदेने'ति। तत्रापि कालत्रयापरामृष्टो यत्न एवार्थ इत्यर्थः। ननु यजेतेत्यत्र यागविषयो यत्नः प्रतीयते। यत्नपदात्तु यत्नमात्रमिति न साध्यमिति शङ्कते 'विषये'ति। ननु 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र लिङा कर्तृसंख्याभिधीयते, न तु यागप्रयत्न इत्यत्रेति शङ्कते 'कर्तृसंख्ये'ति। 'इष्ट एवे'ति। अयमेव लिङर्थ इत्यर्थः। लिङर्थस्य प्रवर्तकत्वात् अस्य चातथाभूतत्वान्नायं लिङर्थ इत्याह 'इत' इति। अर्थसाम्येऽपि फलसमभिव्याहारविरहान्न प्रवर्तकत्वमस्येत्याह 'फले'ति। अर्थाविशेषेऽपि विनिगमकं पृच्छति 'तदि'ति। उत्तरं 'न ही'ति। 'यत्न' इति। प्रतीयमानो

सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः। ज्ञा[illegible]रणैव व्यवहारयतीति तद्विषय एवावशिष्यते इति कर्तृधर्मव्युदासः।

आमोदटीका

कर्तृकर्मणी आख्यातवाच्ये इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयत इत्याह 'एवमि'ति। 'आक्षेपे'ति। 'संख्येयः' कर्ता कर्म च तदुभयमाक्षेपलभ्यं चेत्तदाऽभिधानस्याख्यातवाच्यत्वस्य कल्पना न युक्ता इत्यर्थः। नन्वेवं यत्किञ्चित् संख्येयमादायैव पर्यवसानं स्यात् इत्यत आह 'साकाङ्क्षे(णे)'ति। 'भावनानुगामिनी'ति। भावनामनुयातुं शीलमस्येत्यर्थः। शीलमेव दर्शयति 'यं यमि'ति। एतादृशं शीलमेवास्याः कुत इत्यत आह 'एके'ति। ननु भवत्वेवं भावनाया एव अन्वये किं नियामकमत आह 'भावना चे'ति। 'शुद्धमिति'। भावनानवरुद्धमित्यर्थः। कथमेवमत आह 'न ही'ति। 'व्यापारवन्तं' व्यापारविशिष्टम्। व्यापारश्चात्र कृतिः। तथा च तत्कृतिविशिष्टे तत्कृत्यन्वये आत्माश्रयं इत्यर्थः। नन्वात्माश्रयभयात्तत्कृतिविशिष्टे तत्कृतिर्नान्वेतु, कृत्यन्तरमन्वीयतामित्यत आह 'समवायं प्रती'ति। कृतिसमवायं प्रति कृतेरप्रयोजकत्वात्। कृतौ कृतिसमवायाभावात् प्रथमकृतावपि कृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाच्चेत्यर्थः। ननु कृतिविशिष्टकृतिर्नान्वेतु, व्यापारान्तरमन्वीयतामित्याह 'विजातीये'ति। कृत्यन्वयादेव कर्ता भवति, न तु व्यापारान्तरयोगादपि, तथा सति करणादीनामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु कृतौ कृतिसमवायो मास्तु, सम्बन्धान्तरमस्तु, को दोष इत्यत आह 'विजातीये'ति। विजातीयेन सम्बन्धेन समवायभिन्नेन च सम्बन्धेन व्यापारवतोऽकर्तृत्वात्, अन्यथा विषयतासम्बन्धेन कर्मणोऽपि कर्तृत्वापत्तिरिति भावः। तदयं समुदायार्थः। चैत्रः पचति इत्यत्र चैत्रस्य प्रथमान्तस्य भावनानवरुद्धतयोपस्थितत्वाद् भावनां प्रत्याकाङ्क्षा, भावना च भावकं भाव्य(ं)नापेक्षते। तत्र तण्डुलानि द्वितीयया पाकभावनाभाव्यत्वेनैवोपस्थितांस्तण्डुलान् विहाय भावकमेव काङ्क्षतीत्युभयाकाङ्क्षावशात् कर्त्रैवान्वयो भावनाया इति संख्यान्वयोऽपि तेनैव समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः। चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र तु तृतीयया चैत्रः कर्तृत्वेनोपस्थापित इति तेनान्वयो न कर्तृत्वं नास्त्येवातो [illegible]वान्वयो भावनाया इत्याक्षेप्ये एव कर्तृकर्मणी, न तु वाच्य इति। ननु द्वितीयान्तेनैव वा न कथं भावनान्वय इत्यत आह 'न चे'ति। उभयोपस्थितावपि साकाङ्क्षेणैवान्वय इत्यत्र दृष्टान्तमाह 'नञर्थवदि'ति। अत एव विशेषणविशेष्योभयसमभिव्याहारेऽपि यथा विशेषणेनैवान्वयो न तु विशेष्येण, तथा प्रकृतेऽपि प्रथमातदन्यविभक्त्यन्तोपस्थितौ प्रथमान्तेनैवान्वय इत्यर्थः। 'न ब्राह्मण' इत्यादिना जातिगुणकर्मद्रव्याणां क्रमेण नञर्थान्वयो दर्शितः। ननु यत्र विशेषणसमभिव्याहारस्तत्र विशेषणमात्रेणैव नत्व(ञ)र्थान्वयो न विशेष्येणेति नियमस्तत्र तथास्तु, प्रकृते तु नियामकं न पश्याम इत्याह 'नन्वि'ति। ननु विशेषणविशेष्याभ्यामेव नञर्थान्वयोऽस्तु इत्यत आह 'तन्निषेधेनैवे'ति। नञ्पदानुवृत्तानुभयान्वये वाक्यभेद एव, अनावृत्तौ चैकान्वयेनैव निराकाङ्क्षत्वान्नापरान्वय इत्याह 'उभये'ति। भावनान्वये तावन्नियामकमुक्तमेव, संख्याया अपि तदन्वितेनैवान्वयकल्पने लाघवं, संख्येयान्तरगवेषणायां तु गौरवमित्याह 'समाने'ति। भावनान्वयमेव विशदयति 'भावनाया' इति। ननु भावनाया भाव्यभावकोभयाकाङ्क्षाऽस्त्येवातो न तस्याः सम्बन्धिप्रतिनियम इत्यत आह 'न ही'ति। फलेनौदनादिना क्रियासम्बन्ध[illegible]सन्तापनादि-

चर्थः।

रुद्धकर्मस्थलेऽपि कत

धात्वर्थश्च भ. निरस्तेऽर्थवादाद्दीर्घशू[illegible]पपद्यत इति भावनामप्यपेक्षत इति विशेषः। भावनापि व्यापारभूता सती व्यॊ[illegible]. 'तथाभावे' निराश्रयायास्तस्या अनुपपत्तेरित्यर्थः। साकाङ्क्षमुक्त्वा निराकाङ्क्षमाह 'कटं कटेने'ति। कारकतया कर्तृतया कर्मतया वेत्यर्थः। भाव्यस्य धात्वर्था-नतिरेकत्वमाह 'फलेने'ति। तर्हि फलसम्बन्धिना भावनान्वीयतामत आह—'फलसम्बन्धिन' इति।'धात्वर्थ(1)' इति। स्वापादय इत्यर्थः। 'किमिती'ति। यदि कर्तृकर्मणी नाख्यातवाच्ये, तदा नियामकाभावात् 'किमितीति' फक्किकोत्थानं कथमेवं प्रयुज्यतामत आह 'अभिहिते'ति। 'चैत्रमि'ति। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा। आद्य आह 'प्रथमे'ति। द्वितीये त्वाह 'कर्मे'ति। 'तत्सम्बन्धात्' कर्मत्वसम्बन्धात्। भाव्यश्चैत्र एव स्यात्। तथा च तद्विषयिणी भावना भावकम-पेक्षते, स च न कटस्तस्य भाव्यत्वात्। चैत्रस्यैव भावकत्वादित्यर्थः। 'तथाविवक्षायां' कटस्यैव चैत्रं प्रति जनकत्वविवक्षायामित्यर्थः। 'प्रयुज्यतामि'ति। आप्तेनेति शेषः। 'तर्ही'ति। चैत्रस्य प्रथमान्तोपस्थितत्वेन चेतनत्वेन च भावनान्वययोग्यत्वादित्यर्थः। 'व्यज्यतामि'ति। कटः करोति चैत्रेण, चैत्रः क्रियते कटमिति तृतीयाद्वितीयाभ्यां विशेषस्याभिव्यक्तत्वेन सन्देहा-भावादित्यर्थः। 'अप्रयोगादि'ति। 'पाणिनिस्मृते'रपि प्रयोगमूलकत्वादिति भावः। 'लक्षणा-विरोधेने'ति अनुशासनविरोधेनेत्यर्थः। अभिहितानभिहितव्यवस्था 'तव' नास्त्येवेति भावः। 'लोकस्ये'ति। अनादेरप्रयोगस्य'ापर्यनुयोज्यत्वादि'त्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेनाह 'न हि गार्गिकये'ति। स्वस्य गार्ग्यत्वेन श्लाघते। अत्र वुण्प्रत्ययस्य श्लाघ्यसमभिव्याहारादेव साधुत्वादित्यर्थः। 'तस्ये'ति। बुण्प्रत्ययस्येत्यर्थः। तदुपाधिना श्लाघापदसमभिव्याहारेणेत्यर्थः। तर्हि कथमीदृश-मनुशासनमत आह 'इममेवे'ति। लोकप्रयोगाप्रयोगावेव यदि तन्त्रं, तदानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह 'न ह्येतावानि'ति। 'इत्यभिधाने'ति। अत्र यद्विशेष्यं तेन संख्यान्वयः। तेन चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र फलजनकयत्नाश्रयश्चैत्र एव विशेष्यः, चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नविषया तण्डुला इति त एव विशेष्या इति तत्रैव संख्यान्वय इति। रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेषणं विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेष्यत्वं, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तु ग्रामस्येति। तेनैवाचेतनस्थलेऽपि संख्यान्वयश्चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र कर्माभावात्। कर्तृव्यापारोप-रुद्धतयैवोपस्थितेश्चैत्रवृत्तिव्यापारविषयः स्वाप इति धात्वर्थ एव विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, तेन चैत्रः कर्ता पचत्योदनमत्र भावनान्वयं विनापि संख्यान्वयश्चैत्रेणैव, तस्य विशेष्यत्वात्। न च तत्र भावनान्वयादपदार्थता आख्याता, नैवं तृचा एकस्या एव भावनाया अभिधानात्। एवं चैत्रः पचतीत्यत्रापि सुपा तिङा च एकस्या एव संख्याया अभिधानमिति नेयं भावना विशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव कर्तुः कर्मणो वा आधेयत्वं न त्वनुमेयत्वमित्यवधेयम्। कर्तृधर्मो यत्नः न लिङर्थः। 'तस्य सर्वाख्यातसाधारणत्वादि'ति यदुक्तं तत्राभ्युपगम्य विशेषं शङ्कते—'स्यादेतदि'ति। 'कालत्रये'ति। न हि यजेत स्नायादित्यादौ कश्चित् कालो भासत इत्यर्थः। 'यत्नपदेने'ति। तत्रापि कालत्रयापरामृष्टो यत्न एवार्थ इत्यर्थः। ननु यजेतेत्यत्र यागविषयो यत्नः प्रतीयते। यत्नपदात्तु यत्नमात्रमिति न साध्यमिति शङ्कते 'विषये'ति। ननु 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र लिङा कर्तृसंख्याभिधीयते, न तु यागप्रयत्न इत्यत्रेति शङ्कते 'कर्तृसंख्ये'ति। 'इष्ट एवे'ति। अयमेव लिङर्थ इत्यर्थः। लिङर्थस्य प्रवर्तकत्वात् अस्य चातथाभूतत्वान्नायं लिङर्थ इत्याह 'इत' इति। अर्थसाम्येऽपि फलसमभिव्याहारविरहान्न प्रवर्तकत्वमस्येत्याह 'फले'ति। अर्थाविशेषेऽपि विनिगमकं पृच्छति 'तदि'ति। उत्तरं 'न ही'ति। 'यत्न' इति। प्रतीयमानो

सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः। ज्ञा[illegible]रेणैव व्यवहारयतीति तद्विषय एवावच्छिद्यते इति कर्तृधर्मव्युदासः।

16 आ.मोदो

आमोदटीका आमोद

कर्तृकर्मणी आख्यातवाच्ये इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयत इत्याह 'एवमि'ति। 'आक्षेपे'ति। 'संख्येयः' कर्ता कर्म च तदुभयमाक्षेपलभ्यं चेत्तदाऽभिधानस्याख्यातवाच्यत्वस्य कल्पना न युक्ता इत्यर्थः। नन्वेवं यत्किञ्चित् संख्येयमादायैव पर्यवसानं स्यात् इत्यत आह 'साकाङ्क्षे(णे)'ति। 'भावनानुगामिनी'ति। भावनामनुयातुं शीलमस्येत्यर्थः। शीलमेव दर्शयति 'यं यमि'ति। एतादृशं शीलमेवास्याः कुत इत्यत आह 'एके'ति। ननु भवत्वेवं भावनाया एव अन्वये किं नियामकमत आह 'भावना चे'ति। 'शुद्धमिति'। भावनानवरुद्धमित्यर्थः। कथमेवमत आह 'न ही'ति। 'व्यापारवन्तं' व्यापारविशिष्टम्। व्यापारश्चात्र कृतिः। तथा च तत्कृतिविशिष्टे तत्कृत्यन्वये आत्माश्रयं इत्यर्थः। नन्वात्माश्रयभयात्तत्कृतिविशिष्टे तत्कृतिर्नान्वेतु, कृत्यन्तरमन्वीयतामित्यत आह 'समवायं प्रती'ति। कृतिसमवायं प्रति कृतेरप्रयोजकत्वात्। कृतौ कृतिसमवायाभावात् प्रथमकृतावपि कृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाच्चेत्यर्थः। ननु कृतिविशिष्टकृतिर्नान्वेतु, व्यापारान्तरमन्वीयतामित्याह 'विजातीये'ति। कृत्यन्वयादेव कर्ता भवति, न तु व्यापारान्तरयोगादपि, तथा सति करणादीनामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु कृतौ कृतिसमवायो मास्तु, सम्बन्धान्तरमस्तु, को दोष इत्यत आह 'विजातीये'ति। विजातीयेन सम्बन्धेन समवायभिन्ने च सम्बन्धेन व्यापारवतोऽकर्तृत्वात्, अन्यथा विषयतासम्बन्धेन कर्मणोऽपि कर्तृत्वापत्तिरिति भावः। तदयं समुदायार्थः। चैत्रः पचति इत्यत्र चैत्रस्य प्रथमान्तस्य भावनानवरुद्धतयोपस्थितत्वाद् भावनां प्रत्याकाङ्क्षा, भावना च भावकं भाव्य(ं)नापेक्षते। तत्र तण्डुलानि द्वितीयया पाकभावनाभाव्यत्वेनैवोपस्थितांस्तण्डुलान् विहाय भावकमेव काङ्क्षतीत्युभयाकाङ्क्षावशात् कर्त्रैवान्वयो भावनाया इति संख्यान्वयोऽपि तेनैव समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः। चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र तु तृतीयया चैत्रः कर्तृत्वेनोपस्थापित इति तेनान्वयो न कर्तृत्वं नास्त्येवातो धात्वर्थेनैवान्वयो भावनाया इत्याक्षेप्ये एव कर्तृकर्मणी, न तु वाच्य इति। ननु द्वितीयान्तेनैव वा न कथं भावनान्वय इत्यत आह 'न चे'ति। उभयोपस्थितावपि साकाङ्क्षेणैवान्वय इत्यत्र दृष्टान्तमाह 'नञर्थवदि'ति। अत एव विशेषणविशेष्योभयसमभिव्याहारेऽपि यथा विशेषणेनैवान्वयो न तु विशेष्येण, तथा प्रकृतेऽपि प्रथमातदन्यविभक्त्यन्तोपस्थितौ प्रथमान्तेनैवान्वय इत्यर्थः। 'न ब्राह्मण' इत्यादिना जातिगुणकर्मद्रव्याणां क्रमेण नञर्थान्वयो दर्शितः। ननु यत्र विशेषणसमभिव्याहारस्तत्र विशेषणमात्रेणैव नत्व(ञ)र्थान्वयो न विशेष्येणेति नियमात्तत्र तथास्तु, प्रकृते तु नियामकं न पश्याम इत्याह 'नन्वि'ति। ननु विशेषणविशेष्याभ्यामेव नञर्थान्वियोऽस्तु इत्यत आह 'तन्निषेधेनैवे'ति। नञ्पदानुवृत्तानुभयान्वये वाक्यभेद एव, अनावृत्तौ त्वेकान्वयेनैव निराकाङ्क्षत्वान्नापरान्वय इत्याह 'उभये'ति। भावनान्वये तावन्नियामकमुक्तमेव, संख्याया अपि तदन्वितेनैवान्वयकल्पने लाघवं, संख्येयान्तरगवेषणायां तु गौरवमित्याह 'समाने'ति। भावनान्वयमेव विशदयति 'भावनाया' इति। ननु भावनाया भाव्यभावकोभयाकाङ्क्षाऽस्त्येवातो न तस्याः सम्बन्धिप्रतिनियम इत्यत आह 'न ही'ति। फलेनौदनादिना क्रियासम्बन्धमधःसन्तापनादि-

कर्तृसंख्याऽभिधा[illegible] 'तथाभा[illegible] विशेष इति चेन्न। यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः। इष्ट एवायमर्थ इति चेत्, न। इतो वत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः। फलसमभिव्याहाराभावान्न प्रवर्तते इति चेन्न। स्वर्गकामो यागयत्नवानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः। तत् कस्य हेतोः ?। न हि यत्नो यत्नस्य हेतुः, यत्नप्रतीतिर्वा यत्नस्य कारणम्, अपि त्विच्छा। न च साऽपि प्रतीता यत्नजननी येन सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यताम्, अपि तु सत्तया। न च लिङः श्रुतिकाले सा सती। न च लिङेव तां जनयति। अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात्। अनुपलब्धलिङाप्येच्छाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति। एतेन वृद्धव्यवहाराद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्यामिति सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः स एव लिङर्थ इति निरस्तम्। कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा ?। नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न द्वितीयः, सा हि सत्तयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङः श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम्। फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति हेतुः। अन्यविषयत्वात्। तदर्थञ्च शास्त्रवैयर्थ्यात्। तस्याः कारणान्तरत एव सिद्धेः। तत्प्रतीत्यर्थमपि शास्त्रानपेक्षणात्। तस्या मनोवेद्यत्वात्। अप्राप्ते च शास्त्रानवकाशात्। तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तृविशेषणपौनरुक्त्यात्। तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात्।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत्; अन्यत्रापि प्रसुवीत, नियामकाभावात्। हेतुफलभाव एव नियामक इति चेन्न। अज्ञातस्य तस्य नियामकत्वे लिङं विनाऽपि स्वर्गेच्छातो यागे प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदिच्छैव तत्र प्रवर्त्तयतु। यो यत्कामयते स तत्साधनमपि कामयत एवेति नियमात्। न च सा तदानीं सती। न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङा क्रियत इति युक्तम्। स्वर्गकामो यागचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। लिङो वेच्छां प्रतीत्यनिच्छन्नपि सर्वः प्रवर्त्तेत। स्वसंबन्धितया तदवगमस्तथा, न तु सामान्यत इति चेन्न। प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध्यर्थत्वप्रसङ्गात्। ओदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च। अपि च, सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत तथापि सङ्कल्पस्य कुतो जन्म किमर्थञ्च ?। सङ्कल्पज्ञानादेव, प्रयत्नार्थञ्चेति चेत्; नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स तावत् सुखे स्वभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्पविषयस्तु कथम् ?। तत्साधनत्वादेवेति चेत्; तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात्, न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितुमर्हतीति। अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत। तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु

विवेकटीका

अत्र शास्त्रे ये न श्रद्दधते तानधिकृत्याह 'इत्येवमि'ति। श्रुती [illegible] तयो [illegible] एव जलानि तद्विपयका न्याया मक्तेय (मयोक्ताः?)इति यावत्, तासां यः संप्लव [illegible] हृन्मलापहारकतया तैः राक्षालिते निरस्तकृतकाभ्यासजनितसंस्कारे येषां हृदये मनसि आस्पदं न आदधासि नाप्नोषि ते वादिनः शैलसारो लौहम्, अतिकठिनशिला वा तद्वदाशयो हृदयं येषां ते तथा। तेषामधिकमनं(?) वन्धे वन्धं वीक्ष्य भगवन्तं प्रार्थयति 'किं त्वि'ति। प्रस्तुता भगवत्सिद्धिस्तस्याः प्रतीपो विरोधी विधिः कुतर्काभ्यासादिर्येषां ते, त्वयैव कृपया करणभूतया उच्चैर्भवच्चिन्तका भावनीयाः करणीया इत्यर्थः ॥१८॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर, चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
त्यद्धाऽऽनन्दनिधे तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते।
तन्नाथ, त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि [1]नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥१९॥

आमोदटीका

चेतो निमग्नं श्रवणमननयोरनन्तरं निदिध्यासनमपि कृतम्। तथापि साक्षात्कारं विना नाद्यापि संतृप्यते तृप्तं न भवतीत्यर्थः। त्वदेकात्मतां त्वन्मात्रगोचरसाक्षात्कारजनकतामित्यर्थः। 'याम्या' यमभवाः पूर्वं प्राप्ता एव, पुनर्नाप्नुयाम येन तद्विधेहीत्यन्वयः ॥१९॥

विवेकटीका

प्रार्थनान्तरमाह 'अस्माकमि'ति। हे लि(नि)स्व(स)र्गस्व(सु)न्त(न्द)र नित्यं निर्दोष ! त्वयि श्रवण-मननानन्तरं चेतो निमग्नं कृतनिदिध्यासनं यद्यपि, तथापि न सन्तृप्यते त्वत्साक्षात्कारेच्छाविरहितं न भवति। अद्धानन्दनिधे नित्यं दुःखशून्य ! तत्तस्मात् नाथ[2]।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्रीर्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ।
नो वा ततः किममरेश्वगुरोर्गुरुस्तु प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पितेन ॥२०॥

॥ इति महामहोपाध्यायश्रीमदुदयनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम् ॥

---

1 The printed editions read नाप्नुवाम् which is incorrect.

2 The MS. °*Viveka* ends here towards the end of Kārikā 19. The last folio is missing.

व... व्यभिचारो निरस्तः। तच्च जन्यत्वमात्रं प्रकृते तथा चेन्द्रियान्तरवाधान्
एव ... मिति भावः। 'धर्माननुगृहीते'ति। दोषसहकृतत्वोपलक्ष
धर्म्मपदं स्थल... पञ्... भवतु वाधकाभावः। प्रमेय अदृश्यत्वव्याप्तिग्राहके किम्मान
मिति शङ्कते ...दादीघंः... 'तथापि।।त'। 'द्वे ब्रह्मणी'ति। 'शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छती'त्यने
परब्रह्मणो भगवत एव वेदनस्य विहितत्वादिति। 'अशक्ये'ति। आ(ग्राव)प्लवनश्रुतिवदप्रामाण्य
स्यादित्यर्थः। 'न चे'ति। तथा नाशं(?) च 'विधानमि'ति भावः। दूषयति 'अनु(र्थं)ज्ञाने'ति।
ननु ज्ञानतात्पर्यकेण 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिनैव ईश्वरप्रतिपादकवेदाध्ययनेनैव
ज्ञानमात्रप्राप्तत्वात्। वैयर्थ्यमस्य स्यादित्यर्थः। 'द्रष्टु'रीश्वरस्य 'दृष्टेः' सा[245a]-
क्षात्कारस्य 'विलोपो' नाशो नास्ति। एतेन नित्यज्ञानवत्त्वे प्रमाणं दर्शितम्। एकत्वे प्रमाण-
माह '(एक)मेये'(वे)ति। एकजाती(य)भ्रमनिरासायाह 'अद्वितीयमि'ति। ब्रह्म
ईश्वरवद्वृत्त्यन्योन्याभावाप्रतियोगीत्यर्थः। अनादिज्ञानवत्त्वे अनिन्द्रियत्वे च मानमाह
'पश्यती'ति। रूपसाक्षात्कारवानित्यर्थः। 'शृणोति' शब्दसाक्षात्कारवान्। तस्य परम-
महत्त्वे मानमाह 'द्वे' इति। बृंहणत्वाद्ब्रह्मेति योगानुसारात्तल्लाभः। व्यापकत्वे मानमाह
'यज्ञ' इति। विष्णुर्व्यापकः। तदुपासनस्य सफलत्वे मानमाह 'सर्वधर्मानि'ति। इतरा-
त्मनो वैलक्षण्यान्तरमाह 'मदर्थमि'ति। मामुद्दिश्येत्यर्थः। 'यज्ञार्थात्' 'अन्यत्र' भिन्ने कर्मणि
कृते 'अयं लोकः' 'कर्मबन्धनः' कर्माधीनबन्धवान् भवतीत्यर्थः। विपरीते निन्दामु(प)दर्श्य
तदर्थककर्मणः फलमाह 'यज्ञाये'ति। विष्णवर्थं कर्म कुर्वतः पुरुषस्य कर्मग्रन्थिरितरकर्माधीनो
वन्धः 'विलीयते' नश्यति। दर्शनान्तरेऽपि 'अनुशिष्यत' इति। ज्ञानकर्म्मसमुच्चयं निरस्यन्
शिष्टाचारमपि मानोत्थापकमादर्शयति 'तम्' यथोक्तम् 'इमम्' ईश्वरम्। विविदिषाविषयस्य
फलान्तरमप्याह 'अ(त)स्मिन्नि'ति। 'विज्ञाते' साक्षात्कृते 'विज्ञातं' साक्षात्कृतम्। 'एवं'
यथोक्तोत्कर्षवन्तं 'विज्ञाय' 'श्रद्धैकतानः' तदुपासनेऽधिकश्रद्धावान् 'तत्पर'स्तदुपासनकः।
[245b]तत्परत्वस्यापि फलमाह एवंक्रमेण उक्त्वा श्रवणादिक्रमेण निदिध्यासनवान्
'माम् एष्यसि' साक्षात्कारयिष्यसि। तत्साक्षात्कारस्यापि फलमाह 'भोक्तारमि'ति। 'शान्तिं'
संसारोपशमं मोक्षमिति यावत्॥१७॥

इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः।
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
काले कारुणिक, त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः॥१८॥

आमोदटीका

'इत्येवमि'ति (५।१८) इत्यनेन ग्रन्थोक्तप्रकारेण 'श्रुति'राम्नायो 'नीति'र्नयः तयोर्यः 'संप्लवः' परस्पराविरोधेन साहित्यं तदेव 'जलं,' श्रुतीनां न्यायानां च भूयस्त्वात् तत्साहित्यानाञ्च भूयस्त्वमिति वहुवचनं, तैर्जलैराक्षालितेऽपि ईश्वरविषयकविप्रतिपत्तिनिरासेन शुद्धीकृते 'हृदये पदं नादधाति(सि)'। 'ते' वादिनः 'शैलसाराशयाः' पाषाणसारवत् लोहवत्त्वाद् दृढाशया इत्यर्थः। सर्वमुक्तिमभिप्रेत्याह 'किन्त्वि'ति। 'प्रस्तुता' तावदीश्वरसिद्धिः, 'तद्विप्रतीपो' विरोधी 'विधिः' कुतर्काभ्यासादिर्येषां तेऽपि त्वयैव 'भवच्चिन्तका' भावनीया इत्यर्थः॥१८॥

नियम इति भावः। ‘अयं’ शाखासञ्चारः। ‘वि[illegible] विप्लव एवे’ति। ‘कठादी’ति। कठत्वाद्यवान्तरजातिभेदे मानाभावी[illegible] व्यवस्थाद्यं प्रवक्तारं विना गतिरसमाधेया। सतीश्वरे समाख्यान्नियमयोत[illegible]र्थादि’ति। आद्येन इतरज्ञानानधीनतज्ज्ञानवता प्रवक्ताध्यापकेन यन्नाम्नो या शाखाध्यापिता सा तेन व्यपदिश्यत इति नियम इत्यर्थः। ननु भवत्वाद्यः प्रवक्तानाद्यापि भगवतो वार्त्ता इत्यत्राह ‘स एव त्वि’ति। ननु श्रवणादीनां समानविषयत्वश्रुतेर्यस्य [243b] साक्षात्कारस्तद्गोचराण्येव श्रवणादीनि मोक्षे उपयुज्यन्ते, न चेश्वरस्य साक्षात्कारसंभव इति व्यर्थोऽस्य मननारम्भ इति आशङ्कायामाह ‘श्रुत’ इत्यादि। ‘साक्षात् दृश्यते’ साक्षात्कारित्वनिरूपकविषयतावान्। ‘कश्चिदि’ति। इदानीन्तनानुपलम्भवाधवारणाय जन्यतालाभाय वा ‘कैश्चिदि’त्युक्तं मेयत्वात्, ज्ञेयत्वात् इति यावत्। ‘तत्सामग्री’ तत्र हि तैर्यावद्विशेषवाधेन तत्सामग्री सामान्याविरह बाधयति। ‘सा ही’ति। ‘वहिरिन्द्रियगर्भा’ वहिरिन्द्रियघटिता, ‘मनोगर्भा’ मनोऽसाधारणकारणिका नियतविषयत्वात्। स्वव्यवस्थापकगुणशून्यद्रव्यसाक्षात्काराजनकत्वात् वहिरिन्द्रियजन्यात् इन्द्रियान्तरासहकारेण आत्मीयान्नातिरिक्तद्रव्यसाक्षात्काराजनकत्वात्। ‘उक्तं’ च चतुर्थस्तवके। उक्तमर्थं कारिकार्द्धेन संगृह्णाति ‘चक्षुरादी’ति। उक्तानुमानवलात् सिद्धेस्तत्र साक्षात्कारे सामग्र्यपि कल्प्यत इत्याह ‘न कार्ये’ति। तद्व्यङ्ग्यत्वं तत्प्रमाणकत्वम्। ननु उक्तयावद्विशेषवाधात् तत्सामान्यसामग्रीवाधे दृश्यतासाधकमनुमानमेव वाधितं स्यादित्यभिप्रेत्य तद्विशेषवाधमेव निराकरोति ‘अपि चे’ति। ‘वहिरिन्द्रियोपरम’स्तद्व्यापाराभावः, ‘असन्निहित’स्य मानसलौ[244a]किकसाक्षात्कारहेतुसन्निकर्षरहितस्य। ‘देशकाले’ति। विषयमात्रोपलक्षणम्, ‘स्वप्ने’ स्वप्नदशायाम्। ‘असौ’ स्वप्नदशायां साक्षात्कारत्वेनाभिमता प्रतीतिः। ‘पटीयसी’ तद्वृत्तिवहुतरधर्मावगाहिनी। ‘स्मरामी’ति। विद्यमाने ज्ञाने ‘स्मृतमि’ति जागरदशायाम् आत्मविशेष्यकमेयपरतार्थविशेष्यकमिति भेदेन वा भेदः। अ(नु)सं-वन्धान(धान)मनुव्यवसायः। ‘पश्यामि’ अनुभवामीति ‘दृष्टम’नुभूतम्। ननु सामग्रीबाधादेव वाधोऽस्तु इत्यरुचेराह ‘अनुपलब्धस्यापी’ति। शङ्कते ‘स्मृती’ति। विकल्प्य दूषयति ‘यदी’ति। ‘स्मृतिविषये’ स्मृतेर्धर्मिणि ‘विपर्यासः’ स्मृतस्य व्यधिकरणप्रकारकोऽनुभवः। ‘तदे’ति। तथा चायातम् अलौकिकप्रत्यासत्तिसहकारेण मनसः स्वातन्त्र्यमिति भावः। ‘निरस्तः’ ‘अवाधनादि’त्यनेन व्यधिकरणप्रकारकस्मृतिरिति तु तथाभूतसंस्काराभावे सैवासम्भवतीति भावः। स च सम्भवतीत्यत्र स्मृतावनुभवत्वारोप इत्यनुषज्यते ‘न ह्यन्ये’ति। तथा च तत्ताकारेण स्मृतिविषयोऽर्थः स्मृत्यनुव्यवसाये इदन्ताकारेण भासेतेति भावः। अत्र प्रमात्वं तत्त्वमि(ति) तत्प्रकारकानुभवत्वम्। तच्च स्वप्नज्ञाने क्वचिद्विषये यथार्थत्वेऽपि क्वचिद्विषयेऽस्त्येवेति भावः। भ्रमभिन्ने स्वातन्त्र्यकल्पनायां च न मानमिति ध्येयम्। ‘तत्’ सत्यत्वं ‘काकतालीयम्’ इति कृत्वे(ते)नैव ‘न’ निर्मितुं (“निर्निमित्तं”), निमित्तं च मन[244b]एव वाच्यमिति स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति भावः। अत्र काकतालीयस्वप्नप्रमात्वे धर्म एवेति अदृष्टोपलक्षणं दुःखफलकप्रमाया अपि दुरदृष्टजत्वादिति ध्येयम्। ‘तुल्ययोगक्षेमत्वात्’ मनःप्रवृत्यनुकूलदृष्टजनकविधाय(क)त्वेन मिथः साम्यात्। वक्ष्यमाणधर्मसहकारेण ‘धर्मजत्वात्’ दोषासहकृतपुण्यजानुभवत्वात्। अत एव कामोत्तरकामिनीसाक्षात्कारे सुखहेतुतया धर्मजेन व्यभिचारः साक्षात्कारिप्रमात्वादिति प्रमात्वेन प्रमा अप्रमा-

धर्म्मपदन्नलेऽ ... ध्यायोऽध्येतव्य' इति मिति शङ्कते 'तथापी' [illegible] ति ॥ः। तथा चोपनिषदध्ययनेनैव ब्रह्मणः श्रौतज्ञानविधेरर्थज्ञानपर्यन्तमब्रह्मणो भगवत एव वेदत्वमित्यर्थः। 'एतेने'ति। ईश्वरमानसप्रत्यक्षव्युत्पादनेविषयत्वं प्राप्तमतो 'द्वे ब्रह्मणी' ... नेत्यर्थः। 'तदेनमी'श्वररूपम्। 'दृष्टेर्विलोप' इति। 'दृष्टिः' प्रत्यक्षज्ञानम्। तदप्रतिहतमेव सर्वत्र परमेश्वरस्येत्यर्थः। 'एकमेवे'ति। ईश्वर एक एव, न द्वितीय ईश्वर इत्यर्थः। 'पश्यत्यचक्षुरि'ति। इन्द्रियादिव्यतिरेकेणैव सर्वविषयकसाक्षात्कारवानित्यर्थः। 'द्वे ब्रह्मणी' इति। परमात्मा स्वात्मा चेति व्यापकत्वात् स्वात्मनि ब्रह्मपदप्रयोगः। 'यज्ञेने'ति। यष्टा यष्टव्यश्च। 'विष्णुरेवे'ति। तन्मयत्वभावनपरम्। 'यज्ञार्थादि'ति। विष्णुमुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते तेन कर्मणा संसारानुप्रच्यव इत्यर्थः। दर्शनान्तरेणैकमत्यमाह 'अनुशिष्यत' इति। उपदिश्यत इत्यर्थः। ज्ञानकर्मसमुच्चयनिरासार्थमाह 'तमिममि'ति। इष्टापूर्तादीन्यपि कर्माणि तत्त्वज्ञानद्वारेणैव मोक्षसाधनानीत्यर्थः। 'तस्मिन्नि'ति। ब्रह्मणीत्यर्थः। 'एवमि'ति। 'श्रद्धैकतानः' श्रद्धापरः ईश्वरमात्रे श्रद्धावान्। तदुपदेशमेव प्रमाणमाह 'यत्रेदमि'ति 'युक्त्वा' परैरिन्द्रियप्रदेशे मनः संयोज्य 'मामेवैष्यसि' मां साक्षात्करिष्यसीत्यर्थः। 'भोक्तारमि'ति। एतादृशं मां साक्षात्कृत्य 'शान्तिं' मोक्षम् 'ऋच्छति' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१७॥

विवेकटीका

'स्यामभूवमि'त्याद्युत्तमपुरुषे, कालभेदेन प्रयोगत्रैविध्यं, संख्याशब्दस्य समाख्याप्यर्थ इति तदभिप्रायेण हेत्वन्तरमाह 'समाख्यापी'ति। काठ(क)कालाप(क)ा [242b] दि शाखानां संज्ञा। पूर्वं 'संख्यात' इत्युक्तमिति पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह 'कार्य्यतया ही'ति। 'स एव' वक्ता 'अनुगन्तव्यः' अन्वयी। 'प्रवचने'ति। येन या पठिता तेनैव तदीयत्वेन सा तथेत्यर्थः। 'प्रवचनानाम्' अध्येतॄणां, तथा चानियम इति भावः। ननु सर्वेभ्यो यः प्रकृष्टो यस्याः शाखाया वक्ता तन्नाम्नैव सा ध्य(व्य)पदिश्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति 'नापी'ति। 'उपाध्यायेभ्य' इति। यत्किञ्चिदपेक्षया प्रकर्षोऽतिप्रसक्तः, स कालापाध्यायेभ्यश्च न कठादावपि तस्याप्युपाध्यायस्य सत्त्वात् तेनापि व्यपदेशः स्यादित्यर्थः। ननु कठादेः स्वर्गोपाध्यायेभ्योऽपि(?) प्रकर्षवत्त्वात् तैरेव व्यपदेश इत्याशङ्क्याह 'कती'ति। 'आद्यस्य' इतरानधीनज्ञानवतः। ननु कठत्वादयो ब्राह्मणत्वावान्तरजातिभेदाः तदवच्छिन्नाधिकृता शाखा काठिका, यश्च(?) तत्कर्तृकाध्ययनाध्यापनत्वदनुष्ठेयबोधकत्वादाह 'स्यादेतदि'ति। 'तदनुष्ठेया' 'तदवच्छिन्नाधिकारिककर्मबोधिका। दूषयति 'ने'ति। तथा च कठत्वं नाधिकारितावच्छेदकमित्यभिमानः। 'ब्राह्मणस्य विशेषः' ब्राह्मणत्वाव्यापकत्वे सति ब्राह्मणवृत्तिजातिः, जातिसङ्करदोषादिति भावः। ननु क्षत्रियादेस्तदधिकारो नास्त्येवेत्याशङ्क्याह 'न चे'ति। तथा च [243a] सर्वत्रैव शाखायां, तथा समाख्यासत्त्वेन क्षत्रियादेर्वेदाध्ययनादावधिकार एव स्यादिति भावः। ननु कदातिरिक्तब्राह्मणानधिकारित्वे स चाधिकृतकत्वनियामकं स्यादित्यत्राह 'न च कठा' इति। तथा च कालपेऽपि कठाध्यय(न)त्वादिति सत्त्वात्। कालापातिरिक्तब्राह्मणानधिकारिकत्वाभावात्तत्र समाख्यानं स्यादिति भावः। 'शाखासंचारस्ये'ति। यच्छाखाक्रमेण यस्य संस्कारः कृतः स तच्छाखा भवति। तथा च कठातिरिक्तोऽपि यदि तच्छाखया संस्क्रियते तदा सोऽपि तच्छाखीति नोक्तनियम इति भावः। शङ्कते 'प्रागि'ति। तथा प्राक्तनतादृशनियमादेव समाख्या-

कठशाखा, इयं कलापशाखा इत्यादिसहस्रस्यापि [illegible] ‘काठकमि’ति। ननु येन या शाखा पठिता तन्ना[illegible] नामत ईश्वरकृतमेवेत्य[illegible] ‘न चे’ति। ‘चेतन’ इत्यपि क्वचित् पाठः। [illegible] सा शाखा इति किमीश्वरेणेत्या[illegible] तासु शाखासु प्रकृष्टाः प्रवक्तारोऽभूवन्निति तत्तन्नामाङ्कितास्तास्ताः शाखा इत्यत आह ‘नापी’ति। ननु यद्यप्यनन्ता प्रवक्तारस्तथापि कठकलापादयस्ता[illegible] अध्यापकापेक्षया प्रकर्षश्चेद्विवक्षितस्तदा पूर्वपूर्वाध्यापकापेक्षया यः कश्चित् पूर्वोत्कृष्टस्तस्यैव नाम्ना समाख्या स्यादित्यर्थः। ननु तासु तासु शाखासु त एव कठादयः सर्वोत्कृष्टा इत्यत आह ‘कति चे’ति। अनादौ संसारे चैवम्भूता एव कति महान्तो जाता इति एकस्या एव शाखाया बहवः समाख्याः स्युरित्यर्थः। ननु कठजातीयब्राह्मणाधीता शाखा काठिकेति व्यपदिश्यत इत्याह ‘स्यादेतदि’ति। तर्हि क्षत्रियवैश्याभ्यां सा नाधीयेत इत्याह ‘क्षत्रिये’ति। ‘एवं नियम’ इति। कठाः काठकमेव पठन्तीत्येवंरूप इत्यर्थः। ‘अयं विप्लव’ इति। कठाद्यवान्तरजातिविप्लवादिति भावः। पूर्वमपि कठाद्यवान्तरजातौ मताभावेनायं नासीन्नियम इत्याह ‘विप्लव एवे’ति। ‘अगतिरेवे’ति। आद्यप्रवचनं विनेति शेषः। ‘आद्ये’ति। आदौ यः प्रवक्ता ईश्वरस्तेन या शाखा प्रथमं यस्मै प्रोक्ता सा तन्नाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः। ईश्वरदार्ढ्यार्थं प्रमाणसंप्लवमाह ‘स’ इति। यद्वा, श्रवणमननाभ्यामेव न मोक्षः, किन्तु साक्षात्कारपर्यन्तः। तेन सदातनमिथ्याज्ञानोच्छेद इत्यत आह ‘स एष(व)’ इति। ‘कैश्चिदि’ति। योगिभिरित्यर्थः। प्रत्यक्षसामग्र्यभावादप्रत्यक्षतामाह ‘नन्वि’ति। कार्यं चेदस्ति तदा सामग्र्यपि तत्रास्त्येवेत्याह ‘कार्ये’ति। योगजधर्मसहकृत आत्ममनोयोग एव तत्सामग्रीति व्यवस्थापयितुं पीठमारचयति ‘दृश्यत’ इति। ‘पटीयसी’ स्फुटा, तत्काले स्मरामीति स्यात्। जागरावस्थायां स्मृतमिति स्याद् इत्याह ‘स्मरामी’ति। ननु स्मृतावेव तत्रानुभवत्वारोप इत्याह ‘न चे’ति। स्मृतिरेवानुभूतित्वेन गृहीतेति बाधाभावान्नैवमित्याह ‘अबाधनादि’ति। ‘अनुपलब्धस्यापी’ति[1]। स्मृतेरुपलब्धमात्रविषयत्वात् स्वप्नज्ञानं न स्मृतिरिति भावः। ‘प्राभाकरः’ शङ्कते ‘स्मृती’ति। एतद्विकल्पद्वयं दूषयति ‘यदी’ति। स्वप्नज्ञानस्यारोपत्वेनास्माभिरभ्युपगमादित्यर्थः। ‘प्रागेवे’ति। अबाधनादित्युक्तत्वादित्यर्थः। ‘न च सम्भवत्यपी’ति। स्मृतावनुभवत्वारोप इत्यनुषङ्गः। ‘न ह्यन्ये’ति। तत्तावच्छेदेनोत्पन्ना स्मृतिरिदन्तावच्छेदेन कथमनुव्यवसीयेतेत्यर्थः। ननु मनसः प्रमायामेव बहिरस्वातन्त्र्यं न तु भ्रमेऽपि, तथा च मनसैव स्वप्नज्ञानं जन्यते। योगिसाक्षात्कारस्तु प्रमारूप इति कथं मनोमात्रयोनिः स्यादित्यत आह ‘अस्ती’ति। ‘अत्रे’ति। स्वप्नान्तिकसत्यज्ञान इत्यर्थः। ‘धर्म एवे’ति। कर्मजन्य इति शेषः। यदर्थं पीठरचना तदाह ‘स चे’ति। कर्मविधिः ‘स्वर्गकामो यजेते’त्यादिः, योगविधिः ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’ इत्यादि। ‘योगो’ यमेन तात्पर्येण प्रवृत्तिः, तेनैव तात्पर्येण परिपालनं ‘क्षेमः’। ‘धर्मजन्यत्वादि’ति। दोषासहकृतधर्मजन्यत्वादित्यर्थः। तेन कामातुरकामिनीभ्रमस्य सुखहेतुत्वेन धर्मजत्वेऽपि न व्यभिचार इति भावः। तथा च योगिसाक्षात्कारे प्रत्यक्षसामग्र्यभाव इति यदुक्तं तदसिद्धमिति दर्शितं, स कैश्चित् साक्षात्कृतः प्रमेयत्वादिति यदुक्तं तत्र किं विपक्षबाधकमित्याह ‘तथापी’ति। वेदनशब्दस्य प्रत्यक्षज्ञानपरत्वमभ्युपेत्याह ‘अशक्ये’ति। ईश्वरप्रत्यक्षासिद्धादि(वि)यं श्रुतिः ग्रावप्लवनश्रुतिवदनन्वितैव स्यादित्यर्थः। ननु वेदनमात्रमनेन विधीयते, तच्च शक्यमेवेत्याह ‘न ही’ति।

[1] Saṅkara Miśra and Guṇānanda read अनुपलब्धस्यापि.

धर्म्मपद -पि ... पञ्चमः स्तवकः

मिति शङ्कते "तथापी"ति ...त् प्रमा, साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, ...ब्रह्मणो भगवत एव वेदः

तस्मात् योगिनां ... प्रमिति विभाग इति। अतस्तत्सामग्री-धर्माननुगृहीतभावनामात्रप्रभवत्वं ... विरहोऽसिद्धः।

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत्? 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इत्यादि-योगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः, अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात्। न चासाक्षात्कारिज्ञान-विधानमेतत्। अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य गतार्थत्वादिति। एतेन परमाखादयो व्याख्याता इति।

तदेनमेवम्भूतमधिकृत्य श्रूयते—'न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति, 'एक-मेवाद्वितीयमि'ति, 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इति, 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चे'ति, 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति, 'यज्ञा वै देवा' इति, 'यज्ञो वै विष्णु'रित्यादि। स्मर्यते च,—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज—इति।
मदर्थं कर्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः समाचर—इति।
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः—इति।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते—इत्यादि।

अनुभिष्यति च साङ्ख्यप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम्। तमिमं ज्योतिष्टोमादिभि-रिष्टैः, प्रासादादिना पूर्तेन, शीतातपसहनादिना तपसा, अहिंसादिभिर्यमैः, शौचसन्तोषादिभिर्नियमैः, आसनप्राणायामादिना योगेन महर्षयोऽपि विविदिषन्ति। तस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय श्रुत्वे(श्रद्धे ?)कतानस्तत्परो भवेत्।

यत्रेदं गीयते,—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः।
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥—इति।

व.

आमोदटीका

"स्याम्" इत्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगः। संख्याशब्दस्य समाख्यामर्थमादायाह "समाख्यापी"ति। ननु पूर्वमपि सङ्ख्येश्वरसाधकत्वेनोक्तेति पौनरुक्त्यमित्याह "कार्ये"ति। द्व्यणुक-त्र्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वत्रित्वसंख्याजनकापेक्षाबुद्धिमत्त्वेन पूर्वमीश्वरः साधित इत्यर्थः। "स एव" वक्तैव। "अनुगन्तव्य" इति। "प्रतिपाद्यतये"ति। उत्तमपुरुषाख्यातप्रतिपाद्यतयेत्यर्थः। "अवगन्तव्य" इति पाठे तु संख्याविशिष्टतया अवगन्तव्य इत्यर्थः। इयं अन्वेष्यत इत्यर्थः।

तत्कर्तव्यतायाः सुखेनानैकान्तिकत्वात्। औपाधिककर्तव्य[illegible]म-प्रतीत्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्।

किमनया विशेषचिन्तया? प्रतीयते तावच्छब्दाद[illegible]ऽन्यत्कार्यमित्येतावतैवानुमानमिति चेत्; नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्यश्चान्वीयते। अन्यदिच्छुतश्चान्यत् कर्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभिधीयताम्? तत एव तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत्; एवं तर्हीष्टसाधनतैकार्थसमवायिकर्तव्यत्वाभिधानादनुमानानवकाशः। न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः। अधिकार्यवच्छेदमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः।

न च कार्यत्वमपूर्वे सम्भवति। तद्धि कृतिव्याप्यता चेत्, व्रीह्यादिष्वेव; सिद्धत्वात्। कृतिफलत्वं चेत्, यागस्यैव। ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः। कृत्युद्देश्यता चेत्; स्वर्गस्यैव; निसर्गसुन्दरत्वात्। न त्वपूर्वस्य, तद्विपरीतत्वात्। स्तनपानादिवदौपाधिकीति चेत्; साऽपि यागस्यैव। स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्यैव साधनत्वेनान्वयात्।

कालव्यवधानान्नैतन्निर्वहतीति चेत्; यथा निर्वहति, श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम्। व्यापारद्वारा कथञ्चित् स्यात्; न तु भिन्नकालयोर्व्यापारव्यापारिभावः। कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते। अव्यवधानेन पूर्वकालनियमश्च तत्त्वम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेन्न; पूर्वभावनियममात्रस्य कारणत्वात्। कार्यानुगुणावान्तरकार्यस्यैव व्यापारत्वात्। कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात्। लाक्षणिकोऽसाविति चेत्, न। मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात्।

स्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य क[illegible]। तथा च लोकयात्राविप्लव इति चेत्, न। सत्यपि श्रुते कदाचित्तदकरणात्। तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्वाहकतया तस्य व्यापारत्वायोगात्। यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावनिर्वाहः, स एव तं प्रति तस्य व्यापारो नापरः। यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः। तस्य ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कल्प्यते, न त्वन्यथा। तथेहापि। न चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरशरविमोकसमसमयहतस्य हन्तृत्वं न स्यात्। स्याच्च खनिविशनशयानस्य तत्पितुरिति। एतेनोभयं वेति निरस्तम्।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्म एव कार्यत्वं विधिः। सर्वो हि कर्तव्यमेतदिति प्रत्येति। ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्तते इति चेन्न। कर्तव्यं मयेति कृत्यध्यवसायार्थो वा स्यात्, कर्तव्यं मयेत्युचितार्थो वा स्यात्? तत्र प्रथमः सङ्कल्पान्न

[illegible] कार्यं सङ्कल्पो हि कर्तव्यो मयेति, सन्निहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्या[illegible] लिङर्थः। सत्तामात्रेण प्रवर्तनादित्युक्तम्। तदेतत् कर्तव्यतायां [illegible]त प्रवर्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तेर्ज्ञातायामिति गृहीतम्। औचित्यन्तु क्रियाधर्मः प्रागभाववत्त्वं, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्तारं प्रत्युपकारकत्वं वा? प्रथमे, कुतश्चिदपि न निवर्तेत। द्वितीये, दुःखेऽपि तथाविधे प्रवर्तेत। तृतीये तु वक्ष्यते।

आमोदटीका

'कर्मधर्म' इति। कार्यत्वमित्यर्थः। विधिरित्यनुषङ्गः। तदेव लिङादिपदजन्यज्ञानविषयोऽस्त्वित्यर्थः। तत्र प्रवृत्तियोग्यं कार्यं विकल्पयति—'कर्म ही'ति। 'फलं' स्वर्गादि, 'तत्कारणं' स्वर्गादिकारणं, तत्कारणमपूर्वकारणं, 'क्रिया' यागादिरित्यर्थः। तदेतेषां मध्ये कस्य कार्यत्वं धर्मं ज्ञात्वा पुरुष प्रवर्तत इत्यभिप्रायः। अत्र 'कारिका' पठितुमुचिता। 'अतिप्रसङ्गादि'ति। स्वर्गः कार्यं इति ज्ञानात् स्वर्ग एवेच्छा स्यात्। सा च कुत्र प्रवर्तयेदित्यर्थः। अपूर्वं कार्यमिति ज्ञानं यदि लिङा जन्येत, तदा व्युत्पत्तिग्रहदशायामेवापूर्वाविगतावपूर्वत्वव्याघातः। शब्देतरप्रमाणगम्यत्वस्य त्वयाऽभ्युपगमात् तदलाभात्। अपूर्वस्य पूर्वमलाभात्। अनुपस्थितेः कार्यत्वेनापि प्रवृत्तिनिमित्तेन न तदुपस्थितिः। क्रियाया अपि यागादेः कार्यत्वं लिङा ज्ञात्वा न प्रवर्तते क्रियाया दुःखमयत्वादित्यर्थः। कारिकायाः(कया?) तमेव विशदयति—'फलेच्छाया' इति। 'उक्तत्वादि'ति। यदि कालविषयैव सा साधनविषयं यत्नं जनयेत् अन्यत्रापि प्रमुचीते(?)त्यादिनेत्यर्थः। 'अव्युत्पत्तेरि'ति। विवचि(रि?)तुमाह 'लिङो ही'ति। 'उभयमि'ति। अपूर्वत्वसमानाधिकरणं कार्यमित्यर्थः। 'अपूर्वत्वे'ति। शब्देतरप्रमाणविषयत्वस्य 'त्वया'ऽनभ्युपगमादित्यर्थः। '(स्व)सम्बन्धिन' इति। प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः। 'सम्बन्धस्य' सङ्केतस्येत्यर्थः। ननु व्युत्पत्तिरपि लिङ्पदादेव स्यादित्यत आह—'तत एवे'ति। लिङ्पदादर्थं प्रतीत्य व्युत्पन्नः स्यात्, व्युत्पत्तौ च सत्यां तदर्थप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु गन्धवत्त्वोपलक्षितं पृथिवीत्वं यथा पृथिवीपदे प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा कार्यत्वोपलक्षितमपूर्वत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमदूरविप्रकर्षात् सामानाधिकरण्यात् उपलक्ष्योपलक्षकभावः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति 'न चे'ति। विशेषमाह 'तत्रे'ति। तत्रोभयोर्युगपदुपस्थितौ गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन गौरवमिति पृथिवीत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवसीयत इत्यर्थः। ननु कार्यत्वेनैव रूपेण कार्यं किञ्चित् स्मारयति। लिङ्पदं प्रथमम् अनन्तरमन्विताभिधानदशायां यागं यत्नं घटादिकञ्च तिरस्कृत्य काम्याव्यवहितमपूर्वमादाय पर्यवस्यतीति शङ्कते 'स्यादेतदि'ति। अधिकारिविशेषणं यः स्वर्गः तत्साधनसमर्थो न यागादिराहत्येत्यर्थः। नन(ु) यागादि साक्षात् स्वर्गसाधनं मास्तु, किमेतावता इत्यत आह 'न चे'ति। 'अकाम्यफले'ति। न काम्यं स्वर्गादिकम् अव्यवधानेन फलं यस्येत्यर्थः। 'नियोक्तुं' प्रवर्तयितुम्। 'तत' इति। अन्यदेव स्वर्गसाधनम् अनेन कार्यत्वेन धर्मितया उपलक्षणीयं तच्चापूर्वमेवेत्यर्थः। कार्यत्वेन धर्मि किञ्चिदुपलक्षणीयमिति यदुक्तं तत्र पृच्छति 'उपलक्षणमि'ति। कार्यत्वेन धर्मेणापूर्वस्य धर्मिणः सम्बन्धस्यावगमो 'नास्ती'ति नेदमुपलक्षणीयमित्यर्थः। ननु यथा संस्कारादीनामज्ञातमेव ज्ञापकत्वं तथा प्रकृतेऽपि स्यादत आह 'न ही'ति। 'ज्ञानापेक्षणादि'ति। स्मारकस्यानुमापकस्य वा सम्बन्धज्ञानापेक्षणादित्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेन

दर्शयति 'तत' इति। 'न्यायसम्पादने'ति। यागे यत्ने वा नाधिकारिविशेषणं ... [V. ...वं
तथेत्यादिना यो न्यायः सम्पादितः सोऽपि व्यर्थ एव सम्बन्धावगमा... ...ण्च-
रुदित'मित्यत आह 'न ही'ति। ननु क्रियाकार्यत्वे एव व्युत्पत्तिकल्पनी... ...समपूर्वस्य
भेदाग्रहात् अपूर्वमेवोपस्थापयति लिङित्यपि नेत्याह—'एतेने'ति। यद्वाऽपूर्वं न भेदाग्रहात्
क्रियाकार्यत्वे व्युत्पत्तिरित्यपूर्वमेव लिङुपस्थापयतीति निरस्तमित्यर्थः। अज्ञातभेदाग्रहस्य व्यव-
हाराङ्गत्वे सर्वः सर्वत्र प्रवर्तेत, न तु रक्षणार्थी मुक्तावेव भ्रमादित्याह—'न ही'ति। 'अनर्थिके'ति।
तत्र नापूर्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। कार्यत्वेनापूर्वत्वमुपलक्षणीयमित्यत्र दोषमाह—'तत्रे'ति।
'प्रकृतेऽपी'ति। वैदिकलिङापि इत्यर्थः। 'क्लृप्तत्वात्' लौकिकलिङि 'सम्भवात्' अन्वययोग्यत्वात्
उपस्थितत्वाच्चेत्यर्थः। ननु कार्यत्वेनैव प्रकारेण पूर्वमभिधत्तां लिङित्याशङ्क्य—'अस्तु
तर्ही'ति। 'तर्कसम्पादनये'ति। अन्यस्य स्वर्गसाधनायोग्यत्वात् कार्यत्वेनापि रूपेण योग्येना-
पूर्वमेवोपस्थापनीयमित्यर्थः। पूर्वं तु कार्यत्वेनापूर्वत्वन्(मु?)पलक्षणीयम्। अपूर्वत्वेनै-
वापूर्वोपस्थितिरिति भेदः। 'नित्ये'ति। 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत', 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यत्र
स्वर्गादिकं फलं न श्रूयते, येनायोग्यतया क्रियानिरासादपूर्वलाभः स्यादित्यर्थः। ननु काम्यस्थले
येन रूपेणापूर्वलाभः तेनैव नित्यनिषेधापूर्वलाभोऽपि, न हि वैदिकलिङ्त्वेनात्र कश्चिद्विशेष
इत्यत आह—'न चे'ति। भवेदेवं यदि अपूर्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्, किन्तु कार्यत्वमेव, तथा च
कथमपूर्वलाभ इत्यर्थः। ननूक्तमन्यस्यायोग्यत्वान्न्यायसम्पादनबलादपूर्वलाभ इत्यत आह—
'न्यायसम्पादनायाश्चे'ति। न्यायसम्पादना हि काम्याव्यवहितसाधनत्वं, नित्ये च काम्यं नास्त्ये-
वेत्यर्थः। न्यायसम्पादनामेवाह 'फले'ति। 'तदि'ति। फलमित्यर्थः। 'तत्रे'ति। नित्यनिषेधस्थल
इत्यर्थः। ननु 'विश्वजिन्न्यायात्' तत्रापि फलं कल्पयित्वा न्यायसम्पादना स्यादत आह—'न चे'ति।
'बीजे'ति। फलकल्पने बीजमेव नित्ये नास्तीत्यर्थः। बीजाभावमेव स्फुटयति 'तदितरे'ति। विधि-
रेव फलं विनानुपपन्न इति तावन्नास्ति 'सन्ध्यामुपासीते'ति विधे'स्त्वया' फलं विनापि स्वीकारात्।
तस्यैवोपेयरूपत्वात्, स्वतः सुन्दरत्वात्, अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वादिति यावत्। 'यत'
इति। यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रापि साध्यस्यापूर्वस्य वृद्धिः स्वर्गादिफलपर्यन्तस्थापि(यि?)ता,
न तु स्वर्गादिरेव स्वातन्त्र्येण तत्र फलम् अपूर्वस्य स्वतः सुन्दरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। 'विश्वजित'स्तु
काम्याधिकाराम्नातत्वेन फलकल्पनौचित्यात् ईक्षितवद्दर्शनादित्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञान-
मन्तरेण कार्यत्वप्रत्यय एव नोत्पद्यत इति इष्टसाधनताज्ञानार्थमिष्टं किञ्चिन्नित्यनिषेधमूलेऽपि
'कल्पनीयमि'ति कल्पनाबीजमेतदेव। यथा लोके कार्यत्वमिष्टसाधनतालिङ्गकमिति। यद्
द्वितीयं तद् दूषयति 'न द्वितीय' इति। 'शब्दबलेने'ति। वेदे निजै(लिङै?)व चेत् कार्यत्वं 'त्वन्मते'
बोध्यते, तदेष्टाभ्युपायतारूपप्रतिपत्त्यर्थं कथमिष्टं किञ्चित् कल्प्यतामित्यर्थः। 'तत्प्रत्यय'
इति। कार्यत्वप्रत्यय इत्यर्थः। 'तदनपेक्षणात्' इष्टकल्पना(न)पेक्षणादित्यर्थः। 'तत्प्रत्ययः'
कार्यत्वप्रत्यय इत्यर्थः। लोके भोजनादाविष्टाभ्युपायतान्वयव्यतिरेकगम्या, तेन तया लिङ्गेन
कार्यत्वं भोजनादावनुमाय प्रवर्तत इति 'तवा'भ्युपगमादित्यर्थः। 'अन्यथे'ति। वैदिक-
यागादावन्वयव्यतिरेकग्रहाधीना नेष्टाभ्युपायताधीरित्यगत्या सा लिङर्थ एव 'त्वया' वाच्या,
तथा च कार्यताऽनुमातव्येति 'त्वन्मते' विधिः शब्दो न स्यादित्यर्थः। ननु नित्यस्थलेऽपि कर्तव्यता-
धीस्तावत् शाब्दी, यच्च कर्तव्यं तदिष्टाभ्युपायता इति व्याप्तिबलादेवेष्टोपस्थितिरिति शङ्कां
निरस्यति 'आनुमानिक' इति। 'सुखेने'ति। कर्तव्यत्वं हि कृत्यधीनोत्पत्तिकत्वं, तच्च सुखेऽप्यस्ति,

[illegible] मिति व्यभिचार इत्यर्थः। 'दुःखाभावेने'ति। दुःखध्वंसेनेत्यर्थः। क्षेमसा[illegible] पञ्चमः स्तवकः [illegible]ःखप्रागभावेन वेत्यर्थः। 'फलमि'ति। तच्च सुखदुःखाभावसाधारणमिति भा[illegible]नादाद्दा[illegible] फलं निष्पाद्यञ्चेत् तदा पूर्वसाधारणमेव तत्रेष्टाभ्युपायता न सिद्धेदिति न नित्यापूर्वलाभ इत्यर्थः। 'इष्टमि'ति। निरुपाधीच्छाविषय इत्यर्थः। 'तर्ही'ति। तथा चापूर्वस्याप्यनिष्टत्वमायातं, तथा न कर्तव्यत्वान्वय इत्यर्थः। 'त्वया'ऽपूर्वस्यापि स्वभावत एवेष्टत्वाभ्युपगमाच्चेति भावः। अनित्यञ्च कर्तव्यञ्चेत्युक्तिव्याघात एवात्रेत्याह–'तच्चे'ति। नन्विष्टसाधनत्वे सति यत् कर्तव्यं तदिष्टसाधनमिति व्याप्तिरित्याह 'तत्साधनत्वे सती'ति। अत्र साध्य(ा)विशेषमाह–'तर्ही'ति। नन्विष्टसाधनत्वेन न विशेष्यं येन साध्य(ा)विशेषः स्यात्, अपि तु सोपाधीच्छाविषयत्वे सति यत् कर्तव्यं तदिष्टसाधनमित्याह–'स्वभावत' इति। नित्यापूर्वस्यापि स्वभावत'स्त्वया' इष्टत्वाभ्युपगमात् स्वरूपासिद्धिरत्रेत्याह 'स्वभावत' इति। तदेव स्फुटयति 'अन्यस्ये'ति। 'अन्यथे'ति। नित्यापूर्वमपि यद्यन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यं तदा सन्ध्योपासनादेर्नित्यत्वं भज्येत फलाभावादपूर्वमपि तत्र निषिद्धेदित्यर्थः। 'तत' इति। स्वभावत एव यदीष्टत्वं तदा न काम्यसाधनत्वं तच्चेन्न तदा स्वभावत इष्टत्वं 'त्वया' च स्वभावत एव तस्येष्टत्वाभ्युपगमात् काम्यसाधनत्वाभावान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः। नित्यनिषेधस्थले न्यायसम्पादनाविरहादपूर्वं मा सिद्धत्तु काम्यस्थले तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्ववाच्यत्वं सेत्स्यत्येवेत्याह–'अस्त्वि'ति। '[1]तदा लाभ' इति। अपूर्वलाभ इत्यर्थः। एतदेव स्फुटयति–'न ही'ति। यदि लिङा स्वर्गसाधनगतं कार्यत्वमभिधीयेत तदा क्रियाया घटादेश्चायोग्यतया निरासादपूर्वकार्यता प्रतीयेत। तच्च नास्ति लोके वेदे नित्यस्थाना(?)स्वर्गसाधनत्वानभिधानादित्यर्थः। ननु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारवलात् काम्याधिकारेऽवश्यं स्वर्गसाधनमेव कार्यं लिङर्थ इत्यत आह–'नापी'ति। यथा ब्राह्मणो यजेत, राजा राजसूयेन यजेत इत्यादावधिकारिविशेषणत्वेन ब्राह्मणत्वादीनामन्वयः। तथा च स्वर्गकामनाया अप्यधिकारिविशेषणत्वेनैवान्वयसम्भावनायामपूर्वस्य कार्यस्य स्वर्गसाधनत्वालाभादित्यर्थः। काम्याधिकारेऽपूर्वलाभप्रकारमाह–'यस्ये'ति। यस्य कामिनो यत्स्वर्गादीच्छतो यत्कर्तव्यतया ज्ञानं भवति तत् तस्येष्टसाधनं भवन्न(त्ये?)वेति व्याप्तिवलात् कालान्तरभावि यदि प्रमाणं तत् प्रति साधनत्वेन यज्ज्ञायते नूनं तत् स्थिरं सेत्स्यति तदेवापूर्वमित्यर्थः। न हि काम्यासाधने कामिनः कर्तव्यताधीरिति भावः। स्वर्गमिच्छतो यद्यपूर्वे कर्तव्यताधीस्तदा तस्य निरुपाधीच्छाविषयत्वं भज्येत 'त्वया' च नित्यापूर्वानुरोधेन तथाभ्युपगमात् इत्याह–'अन्येच्छये'ति। ननु यदिष्यमाणं सत् कर्तव्यं भवति तदिष्टसाधनमेवेति व्याप्तत्राऽपूर्वलाभो न तु निरुपाधीच्छाभङ्ग इत्यत आह–'तदिच्छयैवे'ति। सुखमिच्छतः सुखं कार्यं भवति न तु तदिष्टसाधनमिति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु चापूर्वस्य लिङा औपाधिक्येव कर्तव्यता बोध्यतां मा भूत्तस्य स्वतः सुन्दरत्वमित्यत आह–'औपाधिके'ति। अन्येच्छाधीना कर्तव्यता तावदौपाधिकी कर्तव्यता सा चान्यदिष्टं प्रतीयमानं प्रति साधनत्वेन ज्ञात एव सम्भवति। तज्ज्ञापकत्वञ्च स्वर्गकामपदस्याधिकारिविशेषणत्वेनैव ब्राह्मणवच्चरितार्थत्वात् इत्यर्थः। अन्येच्छया तदिच्छया चेति विशेषचिन्ता तावदास्तां स्वर्गकामो यजेतेति विधिः स्वर्गमिच्छतोऽपूर्वकार्यमित्ययं बोधस्तावद् भवत्येव। एतावता कामाधिकारे कथं नापूर्वलाभ इत्याह–'किमनये'ति। अन्यदिच्छतो-

---

[1] Saṅkara Miśra reads 'तदा लाभः'.

न हि घटमि[illegible] [illegible]ऽन्यत् कर्तव्यतामित्ययोग्यतया वाक्यं नाभिधत्त इति। न हि घटमि[illegible] इत्याह 'नन्वि'ति। ननु शब्दादेवेष्टसाधनत्वं कर्तव्यत्वं च द्वयमुपस्थि[illegible] ...ज्ञायत एवेत्याह ऽन्यत् कर्तव्यमित्यन्वययोग्यं भवत्येव यथौदनमिच्छतः पाकः तत्साधनी... 'अत एवे'ति। शब्दादेवेत्यर्थः। एवमिष्टसाधनत्वमपि शब्दादेव चेदुपस्थितं तदा 'त्वदुक्त'मनुमान-मनवकाशमेवेत्याह 'एवमि'ति। ननु स्वर्गकामपदसमभिव्याहारलभ्यं तत्, न तु लिङ्लभ्यमित्यत-स्तत्रानुमानमेव पर्यवस्यति साधनत्ववाचकपदाभावादित्यत आह 'न चे'ति। अत्रोक्तं स्मारयति 'अधिकार्ये'ति। कार्यत्वेन न्यायसम्पादनयाऽपूर्वमेव लिङ्वाच्यमत्र दूषणान्तरमाह 'न चे'ति। 'कृतिफलत्वमि'ति। कृतिसाक्षा-कृतिव्याप्यता कृतिविषयत्वं कृतेः सिद्धविषयत्वनियमादित्यर्थः। कथमेवमत आह 'तत' इति। 'कृत्युद्देश्यत्वमि'ति। अनन्योद्देश-न्निष्पाद्यत्वमित्यर्थः। 'तद्विपरीतत्वादि'ति। अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वादित्यर्थः। कृतिव्याप्यत्वमित्यर्थः। एतच्च निसर्गसुन्दरत्वविरहादध्यवसेयम्। ननु कृत्युद्देशेन स्तनपाने कार्यत्वं, तथा स्वर्गोद्देशेनापूर्वेऽपि कार्यत्वमौपाधिकमित्याह 'स्तने'ति। कृत्युद्देश्यतेत्यनुषङ्गः। 'सापी'ति। ननु स्वर्गौपाधिकी कृत्युद्देश्यतेत्यर्थः। सा नु(तु) यागस्यैव न पुनरप्रतीयमानस्यापूर्वस्य इत्यर्थः। ननु चिरभाविनं स्वर्गं प्रति आशुविनाशिनो यागस्य साधनत्वमनुपपन्नमतः फलौपाधिकी कृत्युद्देश्य-ताऽपूर्वस्य भवितुमर्हति, न नु(तु) योग्यस्य यागस्य इति शङ्कते 'काले'ति। स्वर्गसाधनतातीव(।)नु-पस्थितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य यागस्य लिङा बोध्यते, सा च व्यापारमन्तरेणापर्यवस्यन्ती व्यापारकल्पनया पर्यवस्यतीत्याह 'यथे'ति। अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं साधनत्वं, तच्च स्वर्गं प्रति यागस्यानुपपन्नं, कारणत्वे ज्ञाते च व्यापारकल्पना, तच्चायोग्यतया लिङा बोधयितुमशक्यमिति न व्यापारकल्पनेत्या-शङ्कते 'व्यापारे'ति। ननूत्पादे(?)रव्यापारद्वारा साधनत्वं, का लो(नो?) हानिरित्यत आह 'न हीं'ति। व्यापारव्यापारिभावः कार्यकारणभावः, यद्वा 'भिन्नकालयोरि'ति सप्तमीद्विवचनम्। तथा च भिन्नकालयोः पदार्थयोर्भिन्नकालीने पदार्थद्वयस्थले इति यावत्। तत्र कथं न व्यापारव्यापारि भाव इत्यत आह—'कारणं चे'ति। कारणत्वमेव तत्र कथमित्यत आह 'अव्यवधानेने'ति। नियत-पूर्ववर्तित्वं कारणत्वं, तच्च यागेऽस्त्येव, तदेव लिङा बोध्यते ; तथा च नायोग्यत्वमिति परिहरति 'पूर्वे'ति। तथा च चिरध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तमिति व्याप्तैव व्यापारकल्पनमिति भावः। ननु तथापि तेन व्यापारेण व्यवहितं कथं कारणं स्यादित्यत आह 'कार्ये'ति। तथा च स्वाङ्गम-व्यवधायकमिति भावः। 'कृषी'ति। त(य)था कृषिर्व्यवहितापि चिरभाविने फलाय कल्पते, तत्र हि पाकजगुणोत्पत्तिर्व्यापारः, चिकित्सापि दशमूलीकषायपानादि वाशुतरविनाश्यपि धातुसाम्यादि-व्यापारत्वाद् वा चिरभाविरोगोपशमाय फलाय कल्पते, तथेदमपीत्यर्थः। शस्यकारणं कृषिः, रोगोपशमनसाधनं चिकित्सेति प्रयोगो लाक्षणिकः कारणकारणे न तु कारणे तयोर्व्यवधाने कारण-त्वादित्याह 'लाक्षणिक' इति। अतिप्रसङ्गेन व्यवहितस्य कारणमेव न सम्भवतीति शङ्कते 'अस्त्वि'ति। 'तथा चे'ति। तद्रूपिता(?)ब्रह्म(।)वधित्वेन व्यवहियेतेत्यर्थः। पितुः पुत्रस्तदा तत्र व्यापारः स्यात्, यदि पुत्रमन्तरेण वध एव स्यात्, यदि च तस्मिन् सति अवश्यं वधः स्यात्। न चैवमिति। परिहरति 'सत्यपी'ति। व्यापारिव्यापारभावमेव विशदयति 'यमि'ति। एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति 'यथे'ति। 'तदन्यथा उपपत्त्ये'ति। चिरध्वस्तं कारणं व्यापा(रि)रव्यापार-व्याप्तमिति व्याप्तेरिति भावः। 'तथेहापी'ति। लिङा योगस्य कारणत्वेऽवगते चिरध्वस्तं कारण-मित्यादि व्याप्तेर्व्यापारकल्पनमित्यर्थः। कार्यसमानकालस्यैव कारणत्वाभ्युपगमे दण्डमाह 'न

चै[illegible]ञ्चमः स्तवकः[illegible]श्य येन शरः क्षिप्तः स शरविमोककाल एव मृतो ब्राह्मणश्च क्रमिकशरा[illegible]द्दाहो[illegible] मृतः, तत्र शरक्षेप्तुर्हन्तृत्वं न स्यात्, तदानीं वर्तमानस्य तत्पितुस्तु स्यादित्यर्थः। 'चापि[illegible]'। अपूर्वत्वोपस्थितिमन्तरेण व्युत्पत्त्यभावेन कामाधिकारोऽपि न्यायसम्पादनावैधुर्येण चेत्यर्थः। 'उभयमि'ति। कार्यत्वमपूर्वत्वञ्च लिङ्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। 'क्रिया' यागादि। 'विधिरि'ति। प्रवर्तकता न विषयो लिङर्थ इत्यर्थः। अत्रानुभवं प्रमाणयति 'सर्वो ही'ति। एतादृशज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावस्य सकलानुभवसिद्धत्वादिति भावः। 'अध्यवसायार्थ' इति। अवश्यं कर्तव्यमेव मयेति प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः। 'उचितार्थ' इति। कर्तुमिदमर्हतीत्यौचित्यमात्रार्थ इत्यर्थः। प्रतिज्ञायाः सङ्कल्पात्मकत्वान्न विध्यर्थत्वमित्याह 'तत्रे'ति। ननु मयेदं कर्तव्यमिति न सङ्कल्पाकारः, किन्त्वहं कुर्यामित्यत आह 'व्यवहिते'ति। ननु स एव लिङर्थः स्यादित्यत आह 'स चे'ति। एवं तर्हि कार्यत्वं विधिरिति 'मीमांसकानां' किंनिबन्धनः प्रवाद इत्यत आह 'तदेतदि'ति। भ्रमनिबन्धन इत्यर्थः। द्वितीयं कल्पं दूषयति 'औचित्यमि'ति। प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रनिबन्धनं यदि कर्तव्यत्वं तदा तज्ज्ञानात् सर्वकार्ये तक्षकचूडाद्याहरणेऽपि प्रवर्तेतेत्यर्थः। 'दुःखेऽपी'ति। दुःखसाधनेऽपि प्रवर्तेतेत्यर्थः। 'वक्ष्यत' इति। इष्टसाधनताविधिपर्यवसन्नमिदमग्रे दूष्यमित्यर्थः। ननु 'स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः प्रवर्तत इति प्रवृत्तिकारणं शब्द एव, तदनन्तरं प्रवृत्तिदर्शनात्। तथा च शब्दो यागानुकूलां कृतिं मदीयामभिधत्ते इति विधिवाक्यात् प्रतीत्य यागानुकूलां भावनां पुरुष उत्पादयति। तथा च शब्दव्यापारभूतामभिधां ज्ञात्वा पुरुषश्चेत् प्रवर्तते तदा सैव लिङर्थः। तदुक्तं——

लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्ति'रित्यादि।

प्ररोचना स्तुतिः, सा च सुखोत्पादनद्वारा प्रवृत्त्यङ्गम्। उक्तञ्च—

"अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः॥"

अन्यस्य शब्दापेक्षया अर्थात्मनः। तस्य 'भावना' कृतिः, सा चान्या शब्दसमवेता भावनापेक्षया॥१२॥

विवेकटीका

'कर्म[228a]धर्म' इत्यत्र विधिरित्यनुषज्यते। तत् क्रियत इति व्युत्पत्त्या 'कर्म' कार्यं तस्य 'धर्मः' कार्य्यत्वं तेन रूपेण फलं स्वर्गादि वा तेन बोध्यते। स्वर्गसाधनापूर्वं प्रवृत्तिविषयो यागादि क्रिया वा क्रमेण त्रयन्निरस्यति 'अतिप्रसङ्गात्' इति। सत्यपि फले कार्यत्वज्ञाने उपाधेः कृत्यसाध्यज्ञाने प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वितीयं निरस्यति 'नापूर्वमि'ति। तस्योपस्थितौ ह्रि तत्र व्युत्पत्तिग्रहो वाच्यः। न च शाब्दबोधात् पूर्वं तदुपस्थापकमस्ति। तदभ्युपगमे चापूर्वत्वव्याघा(ता)दित्यर्थः। नन्वपूर्वत्वेन पूर्वं तदनुपस्थितावपि कार्यत्वेन तदुपस्थितिर्वाच्या, न च तावतापूर्वत्वक्षतिः। सामान्यलक्षणानुपगमे तु समानकारकत्वेनैव शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोः शाब्दानुभवे हेतुत्वमस्तु इत्यत्राह 'तदलाभाद्धी'ति। उपस्थितानां क्रियाणां यथा स्थिरतया निरासः, तथा घटादीनामपि स्वर्गासाधनतया निरासे व्युत्पत्तिस्थानस्यालाभार्थं कार्यत्वेन रूपेण तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः। तृतीयं निरस्यति 'न क्रिये'ति। सत्यपि क्रियायाः कार्यत्वज्ञाने सञ्जातबाधस्य चैत्यवन्दनादौ चाप्रवृत्तिता न कार्यत्वमात्रं विध्यर्थ इत्यर्थः।

‘फलेच्छायाः’ फलस्य कृतिसाध्यताज्ञानाधी(ना ?)याः फ[illegible] [illegible]ति’ ‘उव[illegible] उक्त-अ[228b]हेतुत्वात्। तत्र हेतु‘रतिप्रसङ्गादि’ति। ‘उव[illegible] ‘अक्लृप्तनी[illegible]तग्रहासम्भवात्। प्रायत्वात्। ‘अपूर्वत्वं’ धर्मत्वम्, ‘उभयं’ कार्यत्वापूर्वत्वे, ‘सम्बन्धिनः’ शक्तिविषयस्य ‘सम्बन्धस्य’ शक्तेः ‘इ(त)त एव’ विधिप्रत्ययादेव अवगमे अपूर्वत्व-विशिष्टस्य ‘गन्धवत्त्वेनोपनी-यतां(तायां) पृथिव्यां’ पृथिवीशब्दो यथा ‘प्रवर्त्तते’ पृथिवीत्वेन रूपेण तां बोधयति। अदूरविप्रकर्षसामानाधिकरण्यम् ‘उभयोः’ गन्धवत्त्वपृथिवीत्व ोः ‘सन्देहे’ पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं गन्धवद्वह्ने(रि?)ति सन्देहे कल्पनागौरवं गन्धवत्त्वस्य पृथिवीपदप्रवृत्ति-निमित्तकत्वकल्पनायां गौरवं ततः प्रसङ्गेन तदापत्त्या ‘पुरस्कारेण’ तत्सहकारेण तदपेक्षया पृथिवीत्वे यल्लाघवं तत्सहकारेणे’ति यावत्। अपूर्वप्रतीतिः अनपूर्वप्रतीतिः अननुशक्तत्रनुभव-पदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतयैव हेतुसद्भावात् लौकिकप्रमाणगम्यघटादि-साधारणकार्य्यत्वेन रूपेण घटादावेव शक्तिग्रहेऽन्विताभिधानवशादपूर्वलाभस्तु नतावता व्युत्पत्तिरपूर्वत्वव्याघातो वेत्याशङ्क्य ‘स्यादेतदि’ति। ‘अन्यो’ घटादिः ‘अधिकारिविशेषणं’ कार्यं फलं साधनमुत्पादनम्। एतावता प्रसिद्धे बाधो दर्शितः। ‘नन्वि’ति। यज्जन्यते तदपेक्ष[229a]यैव तदन्वयोऽस्तु इत्यत आह ‘न चे’ति। दु(स्व ?)र्गरूपफलकामनाविशिष्ट इतरफलसाधनतया ज्ञातमपि कार्य्यतया जानातीत्यर्थः। यद्वा, ‘अकाम्यफले’ काम्यस्वर्गा-व्यवहितसाधनाभिन्ने ‘कामी’ काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽवै-तीति व्याप्तेरिति भावः। ‘निज(लिङ)ादिप्रवृत्तिगोचरः’ स्वर्गकामसमभिव्याहृतलिङादि-जन्यान्विताभिधानविषयः शक्तिग्रहकाले क्रियावद्घटादेरपि निरासात् न शक्तिग्रहसम्भव इत्यभि-प्रेत्याह ‘ने’त्यादि। सम्बन्धे शक्तौ व्याप्यत्वे वा कार्यत्वं कर्त्तृज्ञानापेक्षणात्। न च तत् प्रकृते सम्भवतीति भावः। स्मरणे दृष्टान्तोऽस्तीति अनुमायानभूम(?) इति। ‘न्यायसम्पादना’-(त्?) उक्तयुक्तिकथनं, ‘भेदाग्रहात्’ उपस्थितायाः शक्तेः ‘क्रियाकार्ये’ अपूर्वगृहीतशक्तिक-क्रियायाः तत्कार्येऽपूर्वे वा ‘भेदाग्रहः’ ‘व्युत्पत्तिः’ व्युत्पत्त्याधीनो बोधः। व्यवह्रियतेऽनेनेति — व्युत्पत्त्या व्यवहारः शाब्दो बोधस्तदङ्गं तद्धेतुः ‘अतिप्रसङ्गात्’। अज्ञातेषु सर्वेष्वेव भेदाग्रहसत्त्वात् सर्वत्रैव तदधीनफलप्रसङ्गात्। अपूर्वत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे दोषान्तरमाह ‘किञ्चे’ति। ‘अन-न्वि(र्थि)के’ति। अत्राप्यपूर्वत्वेन रूपेणान्वयस्यायोग्यतापराहतत्वादिति [229b] भावः। ‘उपलक्षणीय’स्य अपूर्वत्वस्य ‘अभावात्’ असम्भवात् तत्र लौकिकलिङि प्रकृते वैदिक-तादृशलिङि ‘तदेव’ कार्यत्वमेव ‘अस्तु’ ‘प्रवृत्तिनिमित्तं’ ‘विलप्तत्वात्’ लौकिकलिङि ‘सम्भवात्’ अन्वययोग्यत्वात्। तदेव कार्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं वैदिकलिङापि तर्कसम्पादनया योग्यता-महिम्ना नित्येति स्वर्गसाधनतान्वयायोग्यतया हि काम्यस्थले इतराणामुपस्थितानां निरासेना-पूर्वलाभः। न च नित्यनिषेधस्थले तथा फलसमभिव्याहारोऽस्ति, येन तन्महिम्ना लभ्येते-त्यर्थः। ‘अस्मिन् पक्षे’ कार्यत्वेन रूपेण लिङ्शक्यत्वपक्षे ‘एकत्र’ काम्यस्थले ‘निर्णीते’ ‘शास्त्रार्थे’ तज्ज्ञानस्य अपूर्वविषयत्वे ‘अन्यत्र’ निषेधयोरपि ‘तथैव’ अपूर्वविषय एव ‘व्यवहारः’ शाब्दबोधः। भवेदेवं यद्यपूर्वत्वं विध्यर्थः स्यात्, किन्तु कार्यत्वमेव तत्, क्रियान्वयित्वसम्भवे इतरबाध-सहकाराभावात् नापूर्वलाभः स्यात्, अन्यथा काम्यस्थले इष्टसाधनतापूर्वविषयतयाऽन्यत्रापि तथा स्यादित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह ‘कार्यत्वस्यैवे’ति। ‘व्यक्तिविशेषो’ऽपूर्वं तत्फलम् अत्र विधेयत्वस्य[illegible] फलसाधनतानियतत्वेनेत्यर्थः। तस्य नित्यनिषेधयोः। ‘विध्यन्यथे’ति।

[... [illegible] स्तव 'उदे(पे ?)यरूपत्वात्' अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेनाभ्युपेयत्वात्। तथा [illegible] तवापसिद्धान्त इति भावः। 'यतः' सिद्धान्तानुसारात् यत्र नित्ये स्वर्गादिः [illegible] तत्र साध्यत्वेऽस्य प्रवृत्तिविषयस्य सन्ध्यावन्दनादे'र्विवृद्धि'स्तवमात्रं कल्प्यते, न तु परमार्थ(त?): तस्येष्टसाधनत्वमभ्युपेयत इति। 'द्वितीय' इति। इष्टसाधनत्वस्य कार्यय(त?)ालिङ्गत्वात्तज्ज्ञानार्थमिष्टापेक्षेत्यर्थः। 'तत्प्रत्यये' कार्यताप्रत्यये 'तदनपेक्षणात्' लिङ्गज्ञानानपेक्षणात् 'लोके' को भोजनादिप्रवृत्तौ 'तत्-प्रत्ययः कार्यताप्रत्ययः। 'अन्यथा' वेदेऽपि कार्यताप्रत्ययस्य इष्टसाधनताधीनत्वेन 'विधिः' कार्यान्तरम्। ननु स्वर्गादि-लक्षणफलस्य सन्ध्यावन्दनादावुपगमेऽपसिद्धान्तः, अपि तु अपूर्वमेव तत्र फलमित्यभिप्रेत्याह 'आनुमानिकमि'ति। 'तदेव' फलमेव फलत्वमेव 'किमि'त्यर्थः। 'इष्टमि'ति। निरुपाधीच्छाविषय इत्यर्थः। तत्र फलान्यत्वं निरुपाधीच्छाविषयान्यत्वम् अयं विशिष्टाभावो विशेष्याभावात् विशेषणाभावात्व(द्व ?)ाऽनाद्य इत्याह 'तर्ही'ति। तत्र 'अनिष्टं' च विशेषणाभावायत्तं विशिष्टाभावं(?) शङ्कते 'तत् साधनमि'ति। नन्वेकरूपेण **[230b]**साध्यत्व-साधनत्वेनेष्यते इति विशिष्टाभावेन हेतुता स्यात् इत्याह 'स्वभावत' इति। 'इदं' सन्ध्यावन्दनादि 'कृतिव्याप्यत्वात्' तादृशकृतिविषयत्वात्। फलान्तरसिद्धिं विना अनन्योद्देश्यकृतिविषयत्वमेव तत्र दुर्निरूप इति भावः। 'अन्यथा' फलान्तरज्ञानानधीनप्रवृत्तिविषयत्वस्य तत्र प्राक् तदसिद्धेः सिद्धसाधनरूपसिद्धिदोषापत्तेः। तस्माद्विशेष्याभावायत्त एव विशिष्टाभावो वाच्यः, तत्र 'व्याघातात्' विरोधात्। साध्यहेत्वोरन्यतरसत्त्वे हेतुसाध्ययोरन्यतरतय।भावः। 'कामाधिकारेऽपि' कामनाधिकारिकेऽग्निष्टोमादौ 'तदलाभः' अपूर्वस्य विध्यर्थतावाधः। नित्यनिषेधस्थले तस्य तदनु(न्य?)त्वे 'एकत्र निर्णीत' इति न्यायेन कदाचिदत्रापि स्यादिति भावः। 'नही'ति। अयं भावः—विधिप्रत्ययेन कार्यमुच्यते, नित्यस्थले च तत् क्रियायामभेदेनैवान्वेति यथा, तथा काम्यस्थलेऽप्यस्तु, क्लृप्तव्युत्पत्तेः। न च विषयितयैवान्वयो निरूढ़ः, नित्यनिषेधस्थले लोके तदभावादिति। ननु कामनाविशिष्टस्य तत्र नियोज्यत्वेनान्वयो वाच्यस्तत्र कामनाया उपयोग इष्टसाधनतालक्षणलिङ्गोत्थापकतया न चेष्टसाधनत्वम्। आशु**[231a]**विनाशिनि यागादौ द्वारोपस्थितिं विना गन्तुं शक्यत इति विधेरेव तदुपस्थितिर्वाच्येत्याशङ्क्य निषेधति 'नापी'ति। ब्राह्मणत्वादेर्यथान्वयोऽवच्छेदकतया 'तथा कामनाया अपि स्यादि'ति। तद्विशिष्टस्य नियोज्यत्वेनान्वयानुरोधान्नापूर्ववाच्यतेत्यर्थः। काम्यस्थलेऽपूर्वलाभे युक्त्यन्तरमाह 'यदिच्छ(ा)त' इति। फलकामनावतो'र्यत् कर्त्तव्यं' तत्तस्य फलजनकमिति। कामनावतः कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपत्वमिष्टसाधनत्वमस्यादर्शितम्। तथा चेष्टसाधनतारूपयोग्यतानिश्चयार्थमपूर्वोपस्थितिरावश्यकी(ति)भावः। तत्रान्येच्छावत्कृतिसाध्यत्वम् अन्येच्छा[illegible]धीनकृतिसाध्यत्वं वा तथा। आद्ये, नान्तरीयके व्यभिचारः। द्वितीये चाह 'अन्येच्छये'ति। सिद्धिः यागकृते स्वर्गकामाधीनत्वस्य प्रागसिद्धेः स्वाभाविकत्वं स्वेच्छाधीनत्वं तत्र निरुक्तव्याप्तौ भ्रमवारणायावश्यं वाच्यमिति। 'अन्येच्छये'ति। सुखवारणाय। तृतीये त्वाह। 'तदिच्छये'ति। प्रागुक्तमसिद्धं स्पष्टयति 'औपाधिके'ति। यद्वा, अन्येच्छाधीनत्वेच्छानधीनकृतिसाध्यत्वं तथा तदिच्छाधीनकृतिसाध्यत्वं वा अन्येच्छाधीनतत्कृतिसाध्यत्वं वा। आद्ये, 'अन्येच्छये'ति। **[231b]** स्वाभाविकत्वं स्वेच्छानधीनत्वं 'सु(अ)सिद्धेः' स्वरूप(ा)सिद्धेः, यागादौ तथानभ्युपगमात्। नान्तरीयके व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धेः।

प्रवृत्तिरपास्ता। प्रवर्तकज्ञानमुक्त्वा तज्जनित... रिष्टसाधने स्वसाध्ये ... इत्यादि लोकवेदसाधार... तत' इति। 'लिङ्श्राविण' इति पठेत यजेत इत्यादि कल्पय... पर्यवसन्नं वपीष्टसाधनताज्ञानमेव कारणमिति तटस्थो वालकः स्वानुभवानुसारेण लिङर्थमाह 'तथा चे'ति। ततश्चेति। कार्यतासमानाधिकरणमिष्टसाधनत्वं लिङर्थं इत्यर्थः। कार्यता-मात्रविधिवादिनो मतमुत्थाप्य निराकरोति 'न चे'ति। तावन्मात्रस्य विषभक्षणादौ व्यभिचारात् उक्तस्यैव प्रवर्तकत्वमभ्युपेयम् इत्याह 'यथा ही'ति। 'प्रयत्नविषयस्वरूपमि'ति। मत्कृतिविषयो-ऽयमिति। ज्ञानमपि न प्रवर्तकमित्यर्थः। 'विषय' इति। यागपाकादिरित्यर्थः। 'आख्यातप्रत्यय-मात्रेणे'ति। लिङ एव आख्यातत्वपुरस्कारेणैव भावनात्मककृतिवाचकत्वं लिङ्त्वनिबन्धनं तु लिङ इष्टसाधनता वाच्येत्याह 'शेषस्त्वि'ति। 'शेषमि'त्यपि क्वचित् पाठः। 'यजेते'ति। प्रकृतिप्रत्यय-समुदायबललभ्यमर्थमाह 'कर्तव्यते'ति। ननु करणस्य यागस्य इष्टसाधनता लिङा चेद्बोद्धव्या तदा ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयाऽनर्थिकैव स्यात् तदभिधेयस्य करणत्वस्य लिङो वा अभिहितत्वात् इत्याह 'करणस्ये'ति। 'यजेते'त्याख्यातेन करणगता संख्या नाभिधीयते किन्तु कर्तृगता, 'कर्तरि लकारस्यानुविधानात्' इत्याह 'तत्संख्ये'ति। 'प्रकृत' इति। यजेतेत्यर्थः। किञ्च 'अन्वयबलात्' लिङा साधनतामात्रं बोध्यते, न तु यागेष्टसाधनत्वं न तु यागनिष्ठमित्यर्थः। तथा च साधनत्वकारणत्वयोर्भिन्नो-तृतीयापदसमभिव्याहारात् तल्लाभः, करणत्वलाभ इत्यर्थः। 'सङ्कल्पात्मे'ति। सङ्कल्पात्मापि प्रवृत्तिर्न भवति किं पाधितया न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। तत्र भवत्येव प्रवृत्तिरित्याह 'तत्रे'ति। किञ्च येषामपि कार्यतादि-पुनः कृतिरूपेत्यर्थः। विधिः तेषामपि यागः कार्यं इति सिद्धापदेशात् प्रवृत्तिप्रसञ्जने यः परीहारः सोऽस्माकमपीत्याह — 'अस्त्वि'ति। 'सर्वे'ति। 'अत्राभिधीयत' इति। अत्र लिङर्थविवेचने स्वसिद्धान्तोऽभिधीयत इत्यर्थः। लिङादि वाच्यो स्वकार्यतासमानाधिकरणेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकमित्यनुमन्यामहे एव तद्विषययोर्लिङादि वाच्यो लिङादिवाच्यानुमेयो वा इति सन्देह इत्यर्थः। सन्देहाकारमाह 'सा ही'ति। स्तनपानमिष्ट-साधनं स्तनपानत्वात् पूर्वानुभूतस्तनपानवदिति जीवनादृष्टोद्बोधितप्राक्(ग्भ)वीयसंस्कारजन्य-व्याप्तिस्मृतिबलात् यथा लिङ्गेन साक्षादेवेष्टसाधनता प्रतिपाद्यते, तथा लिङाऽपि साक्षादेवेष्ट-साधनता बोध्यते। तेनेष्टसाधनताऽनुमीयत इति विकल्पार्थः। यद्वा, लिङः पुमभिप्रायोऽर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह 'चेष्टे'ति। यथा कृतसमया चेष्टा तथा पुरुषाभिप्रायमुन्नीय प्रतिपाद्यप्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इत्यर्थः। स्वपक्षमाह 'एवमि'ति ॥१३॥

विवेकटीका

"असत्त्वात्" अभिधापदवाच्येश ब्दवृत्तित्वस्य भावात्, 'अभिधा'ज्ञाने सत्त्वस्य प्रवृत्तेः "न तै[234b]रन्यथासिद्धि" रिति गरीयसी" इतरानपेक्षेण, प्रवृत्तिकाल इतरापेक्षायां तु ... परिशेषादपि भावः। संकल्पादीनां विषयत्वे यद्बाधकम् अस्य अभिधायामपि समानत्वात्। नैतत्सम्भवः, तथापि तस्याप्रवृत्त्युपयोगित्वमित्यर्थः। यद्यप्यभिधाया अस्मन्नये असिद्ध्या तात्पर्य्यम्। "असत्त्वा-दि"ति। शब्दवृत्तिधर्म्मत्वावच्छेदेन यागादिगोचरप्रवृत्त्युपयोगित्वाभावसाधने तात्पर्य्यम्। संबन्धः। व्याकरोति "सङ्गती"ति। संगतिः प्रतिसन्धानं विषयशब्दतदर्थयोः संबन्धः। "तस्याम्" अभिधापदवाच्यायाम्। ननु प्रवृत्तिर्द्वयी, शाब्दी, तदितरा च। तत्राद्यायां शब्दः करणं तत्त्वनिर्वाहकश्च व्यापारः स्ववृत्तिरेव वाच्यः, च्छिदाकरणकुठारादौ उद्यमनादित्याशङ्क्याह—

[illegible]पद[illegible]स्थ[illegible] [illegible]त्वमः [illegible]यागस्य स्वर्गकारणान्यनिष्ठमपूर्वं व्यापारः स्ववृत्तिरेव वाच्यः, तथा शब्दस्यापि [illegible] [illegible]आर इत्यर्थः। ननु यागविषयकं कार्यमित्यनुभवात् कायणापूर्वयागादेः कश्चित् [illegible]च्यस्तथा च सोऽपि करणनिष्ठ एव इत्यत्राह-'विषयतयापि चे'ति। स्वव्यापारं शब्दविषयकं ज्ञानं विपयतया शब्दनिष्ठं तत् प्रति शब्दस्य हेतुत्वाविरोधात्। तथा च लिङ्गस्य यथा स्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकर[205a]णत्वं स्यादित्यर्थः। हेतुत्वव्युत्पादनं च व्यापारतानिर्वाहाय। 'असत्त्वादि'ति हेतुत्वम् अन्यथापि व्याचष्टे-'अधिकत्वेऽपी'ति। संगत्यतिरिक्ताया अभिधापदवाच्यत्वोपगमे अभिधाज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्याव्यवहितप्राक्कालेऽसत्त्वात्। न तज्ज्ञानं हेतुरित्यर्थः। प्रवृत्तित्वे रूप्यं(?) चाप्रामाणिकमिति भावः। 'अप्रवृत्तेरि'ति हेतुं व्याकरोति 'शब्दान्तर' इति। अभिधाशब्दादितत्तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः। ननु विलक्षणैवाभिधालि(ङ)भिधेया प्रवृत्तिप्रयोजिका वाच्या शब्दान्तराच्च न तत्प्रतिपत्तिरित्याह-'न चे'ति। तद्वैलक्षण्यम् इत्यक्षरतात्पर्ययोरर्थः। विलक्षणज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम्। ज्ञाने वैलक्षण्यं च जातिकृतं वा विध(षय?)कृतं वा? आद्ये, जातिसांकर्य्यम्, द्वितीये त्वाह-'अर्थविशेष' इति। सोऽपि विशेषो यदि जातिरूपस्तदा तत्संकेतग्राहकवाक्यादितोऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति प्रवृत्तिसामग्रीसमवहितमेव तद्वाच्यम् इत्याह-'प्रवृत्ति—अभिधाने'ति। अभिधानं शब्दः, तत्समवेतस्य किमर्थं वैलक्षण्यं तदुपेयते यावताऽन्यस्यापि तथात्वस्य सुवचत्वमिति। ननु शब्दस्यान्वयव्यभिचारात् वैलक्षण्ये कल्पनीये उपस्थितशब्दवृत्तिधर्मस्यैव तत् कल्प्य[235b]ते इत्याह-'तत्संवि(नि?)धानादि'ति। शब्दवत् अन्यस्यापि तदानीमुपस्थितत्वान्न शब्दस्य नियम इत्याह-'अनियमादि'ति। नन्वन्यवृत्तिधर्म्मस्य प्रवृत्त्युपयोगित्वनिषेधात् तत्र कल्पनमित्याह-'अन्यस्ये'ति। तत्रापि भावनायामपि व्यभिचारेण तुल्यत्वात्। ननु क्वचित् प्रवृत्तौ अभिधाज्ञानस्य सहचारदर्शनात्तत्रैव तत् कल्प्यते इत्यत्राह-'सन्निधी'ति। संकल्पापूर्वादावपि तत्सन्निधानस्य कदाचित् सत्त्वात् न नियम इति भावः। ननु जातिविशेष एवाभिधाया वैलक्षण्यं स च धर्मिग्राहकप्रमाणबलात् लिङादिवेद्य एवेति कल्प्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्यत्राह-'शब्दैके'ति। तथा च शक्तिग्रहानुपपत्त्या प्रमाणान्तरेणापि तद्ग्रहोऽभ्युपेय इति स एवातिप्रसङ्ग इति भावः। 'न ही'ति। ततः प्रवृत्तौ च स एवातिप्रसङ्ग इति भावः। सम्प्रदायमतमाह-'इष्टे'ति। 'मया क्रियमाणं' मत्कृतिसाध्यम् इदानीमिति लभ्यते, तेन भावि यौवराज्यव्यवच्छेदः। 'समीहितं' मदिष्टम्, इदं च न ज्ञानाकारः स्वरूपसत्प्रवर्त्तमानेच्छाविषयो यत्तत्साधनताधिय एव प्रवर्त्तकत्वात्। 'तदि(त इ?)च्छती'ति। इदानी(म?)स्मत्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावान् भव[236a]तीत्यर्थः। 'करोति' कृतिमान् भवति। 'सर्वे'ति। कारणताग्रहोपलक्षणम्। 'त(य?)ज्ज्ञानात्' यादृशज्ञानत्वे, एवमग्रेऽपि। 'प्रवृत्तिजननीमिच्छाम्' उपायचिकीर्षा 'प्राप्त(अवाप्त)वान्' उपलब्धवान्। 'एकार्थसमवायिनी' समानाधिकरणकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् उक्तवैचित्र्येण दर्शयितुं शङ्कते-'न चे'ति। तत्र 'यजेते'त्यादिवाक्यार्थं व्युत्पादयति-'तत्रे'ति। 'विषयो' यागपाकादि 'धातुना' यजिपच्यादिना 'भावना' कृतिः आख्यातप्रत्ययमात्रेण आख्यातत्वावच्छिन्नसामान्यशक्त्या, 'शेषम्' इष्टसाधनत्वम्। 'तद्विशेषेण लिङा' आख्यातत्वव्याप्यलिङ्त्वावच्छिन्नशक्त्या, अत्र च कृतिसाध्यत्वं न लिङ्त्वावच्छिन्नशक्यं कृत्यसाध्ये सामान्याख्याते लभ्यते तदनुकूलकृत्यभावेनैवान्वयादिति चेत्, कृतिप्रकारकेच्छयैव चिकीर्षा. तन्निर्वाहाय तादृशं ज्ञानमपेक्षितम्। तदर्थं स्मारकशक्तेरभेदे-

ऽप्यर्थभावकशक्तेर्व्युत्पत्तिविशेषस्य लिङ्त्वावच्छेदेनावश्यकल्पनी[illegible]स्तु समुद्रन्न तरेदित्यादौ वृत्त्यनियामकसंबन्धेन नञ्त्वान्वयेऽतिप्रसङ्गात्। [illegible]सादिप्र[illegible]लङ् (त्व)ावच्छिन्नशक्यमिति तु मणिकृदनुयायिनः। सामाधिकरण्यसम्बन्धेन कृतिविशिष्टमिष्टसाधनत्वं श[236b]क्यम्। 'आख्यातेने'ति। इष्टकरणत्वं तृतीयार्थसाधनत्वमात्रम्। 'लिङर्थ' इति। नाभिहितत्वम्। ननु यागे इष्टसाधनत्वं साक्षाद्बाधितम् इष्टकरणत्वे विश्राम्यति इत्यत्राह—'न चे'ति। 'अन्वयबलात्' करणत्वपर्य्यवसानेऽपि पदार्थमर्यादया नाभिहितमिति न तथात्वमित्यर्थः। तत्र यद्यपि इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे इष्टेनैकदेशेन तृतीयार्थस्याऽन्वयोऽव्युत्पन्नस्तथापि इष्टसाधनत्वे स्वातन्त्र्येण शक्ये इति नयेनेदम्। तथा चाग्निष्टोमनिष्ठेष्टकरणताश्रये यागे इष्टसाधनमिति वा अग्निष्टोमनिष्ठेष्टकरणताऽभिन्नं यदिष्टसाधनत्वं तदा न याग इति वान्वयः, लिङ्स्थले च विशिष्टैव व्युत्पत्तिकल्पना, नान्वयः। एकदेशिनस्तु अभेद एव तृतीयार्थस्तथा चाग्निष्टोमाभिन्नयाग इष्टसाधनमित्येवान्वयः इति नानुपपत्तिगन्धोऽपि। आचार्यास्तु वैयाकरणमतमभ्युपेत्यैव 'समादायाभ्युपेत्यैव' इत्याहुः। 'सिद्धे'ति। याग इष्टसाधनमित्यात्मकात् 'प्रवृत्तिः' संकल्पाधीना प्रवृत्तिः कृतिरिति यावत्। प्रवृत्तिपदस्य नानार्थतया विशेषलाभाय कल्पनान्नेत्युक्तम्। केचित्तु संकल्पान्ताः संकल्पप्ररूपाः, तथा च सुतरां न कृतिरिति भाव इत्याहुः। गोचरस्य 'समर्थस्य' तादृशोपायगोचरेदानींत[237a]नमत्कृतिसाध्यताज्ञानवतः। किञ्च कृतिसाध्यतामात्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि यागः कृतिसाध्य इति 'सिद्धोपदेशात्' प्रवृत्त्यापादने यः सिद्धान्तः सोऽस्माकमपीत्याह। 'सर्वे'ति। अत्र चेष्टसाधनत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं धात्वर्थेन सममभेदश्च वाक्यार्थः साधनत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे तु गौरवमिति केचित्। निरूपकताविशेषेण साधनत्वस्यापि इष्टमेव प्रवृत्तिनिमित्तं, साधनत्वं चावधित्वविशेषः पदार्थान्तरं वेति तु नव्याः। अत्र लिङर्थविवेचने प्रयत्नविषयसमवायिनी इदानीम् अस्मत्कृतिसाध्यत्वे सति स्वरूपसत्प्रवर्त्तमानेच्छाविषयसाधनता 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः, 'नासौ लिङर्थः', नैतावतैव लिङर्थत्वेनासौ निश्चेतुं शक्या। सन्देहाकारमाह 'स्तनपानादे'स्तनत्वादेस्तादात्म्येन स एव वा हेतुः, स्तनपानादेः पक्षीकृतस्य वा तत्त्वं, 'तत्प्रतिपादितात्' कुतश्चिद्वक्ष्यमाणाभिप्रायात्। अत्र दृष्टान्तमाह—'चेष्टे'ति। कृतसम(य)या चेष्टया चेष्टितुरभिप्रायमुन्नीय प्रतिपाद्यस्य प्रवृत्त्यादि यथेत्यर्थः। तत्र स्वपक्षमाह—'एवमि'ति। 'सा' इष्टसाधनता 'नाभिधीयते' लिङा ॥१३॥

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः।
अन्यत्र क्षिप्रसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥१४॥

तथा हि। अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादिति श्रुत्वा श्रुत इत्युक्ते वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनादग्निरस्य सिध्यतीति। 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इत्यादावाक्षिप्ताभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्त्रिकाः, यदश्वमेधेन यजेत मृत्युब्रह्महत्यातरणकाम इत्यादिविधिम्। निन्दया च निषेधम्। तद्यथा—

'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः'—

र्मं ... गस्य स्वर्गं ... न्यादिति। कुर्याः कुर्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायताभि। ... वक्तसङ्कल्पम्। न ह्योष्टाभ्युपायो ममायमिति कुर्यामिति पदार्थः, किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः--कुर्यामिति, स एव। सर्वत्र चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते लिङेत्यवधृतम्। तथा ह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाऽऽशंसालिङि नान्यच्चकास्ति। यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्प्रोभाह्विभेति, सा अध्येषणा। वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा। अभिधानप्रयोजना संप्रश्नः। लाभेच्छा प्रार्थना। शुभाशंसनमाशीरिति।

न च विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते। तथा हि—यदाऽभिधा विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यार्थो व्याघातान्निरस्तः। यदा कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धाऽत्यन्ताभावो मिथ्या। यदा कार्यं, तदा न हन्यात् न हननं कार्यमित्यनुभवविरुद्धम्। क्रियत एव यतः। न हननेन कार्यं हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थ इत्यपि नास्ति। दुःखनिवृत्तिसुखाप्त्योरन्यतरस्य तत्र सद्भावात्। हननकारणकमदृष्टं नास्तीत्यर्थं इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं प्रवर्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः। अहननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम्। कारणस्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्। भावनायाश्च तदविषयत्वात्। अहननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पः स्यात्। सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः। पश्चाद्धन्यादेवाविरोधात्। सम्पादितो ह्यनेन नियोगार्थः। यावद् यावद्धननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि वार्तम्। तदश्रुतेः। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत्; न वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते। तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः। (अ?)-हननकरणकमपूर्वं वाक्यार्थः।

किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्तव्यताप्रत्ययो जातोवेदात्। जातश्च हननक्रियायां रागात्। निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभिमानिनो <u>मीमांसक</u>दुर्दुरूढस्य। इष्टसाधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः। तथा चानिष्टसाधनत्वं कुतो लभ्यते? न ह्योष्टसाधने यन्न भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात्। यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टम्। यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति। तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि न साधीयः। प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात्।

न हि कर्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते।

लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्। त[illegible] पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्त्यात्। नासौ प्रमाण[illegible]आशंसादिप्रतिपादक[illegible]वदिति चेन्न। विशेषेऽस्यापि तथाभावात्। तात्पर्यत: प्रामाण्यमिति चेन्न। विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात्। 'न विधौ पर: शब्दार्थ' इति वचनात्। तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेन्न। अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात्। नाप्यसुराविद्यादिवदस्य नञो विरोधिवचनत्वम्; क्रियासङ्गतत्वात्; असमस्तत्वाच्च।

आमोदटीका

'हेतुत्वादि'ति। लिङ: श्रवणादपि हेत्वाकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थ:। 'अनुमानादि'ति। हेतुत्वेऽवगतेऽपि विधिशेषानुमानादित्यर्थ:। 'मध्यमादावि'ति। मध्यमोत्तमपुरुषलिङोरिष्टसाधनतावोधकत्ववैधुर्यादित्यर्थ:। 'अन्यत्रे'ति। आज्ञाध्येषणादौ पुमभिप्रायस्यैव लिङाभिधानादित्यर्थ:। 'निषेधे'ति। अभिप्रायस्य लिङर्थतामन्तरेण न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधानाम् अनुपपत्तेश्चेत्यर्थ:। 'अभिधाने'ति। जिज्ञासिताभिधानप्रयोजिकेत्यर्थ:। 'शुभाशंसनमि'ति। पुत्रादिगतसुखित्वाद्यभिप्राय इत्यर्थ:। 'निषेधानुपपत्तिः' इति व्याचष्टे-'न चे'ति। 'व्याघातादि'ति। लिङा हननभावनाय अभिहितत्वात् तस्या एव 'त्वन्मते' लिङर्थत्वादित्यर्थ:। वर्तमानत्वाभ्युपरक्ता भावना लडाद्यर्थ:। कालत्रयापरामृष्टो लिङर्थ इति मतं दूषयति-'यदे'ति। हननगोचरा भावना कालत्रयेऽपि नास्तीति हननगोचरकृतेरत्यन्ताभावोऽर्थ: पर्यवस्येत्, स च नास्ति केनचिद्धननकरणादित्यर्थ:। कार्यतावादिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह-'यदे'ति। 'त्रियत'इति। हननस्य कृतिगोचरत्वानुभवादित्यर्थ:। ननु यागविषयकं कार्यम् इत्यनु यो यजेतेत्यत्र यथा प्रतीयते तथा नञर्थान्वयस्तत्रैव स्यात्, तेन हननजन्यं कार्यं नास्तीत्यन्वय: स्यादित्याह-'हनने'ति। हननजन्यं कार्यं दर्शयति-'दु:खे'ति। ननु कार्यसामान्यं न लिङर्थ:, किन्तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्वं तत्राह-'हनने'ति। अत्र धर्मनिषेधो यदि वाक्यार्थ: तदा तदभावेऽपि भोजनप्रवृत्तौ रन्धने प्रवृत्ति: स्यादेव। यदि स्वधर्मनिषेधस्तदा नि:शङ्कं प्रवर्तेतेत्यर्थ:। नित्यापूर्ववन्निषेधापूर्वमपि स्वत: पुरुषार्थ इत्यहननेनापूर्वं भावयेदित्यभिमतं चेत्तत्राह-'अहननेने'ति। हननप्रागभावस्यानादित्वादपूर्वमप्यनादीत्यर्थ:। नन्वहननप्रागभावविषया भावनाऽपूर्वं भावयेदित्यर्थ: स्यात् इत्यत आह-'भावना' इति। प्रागभावविषया भावना न भवतीत्यर्थ:। क्षेमसाधारणं कृतिसाध्यत्वं नास्तीत्यभिमान: सङ्कल्पविपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह-'अहनने'ति। अहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थे यावज्जीवमहननगोचर: सङ्कल्पो यदि विवक्षितस्तदा विषयान्तरसञ्चारो न स्यादेव। यदि च कादाचित्क एव अहन(न)सङ्कल्पो विवक्षित:, तदा न हन्यामित्येकदाकृतसंकल्पस्यापूर्वोत्पत्त्या कृतकृत्यस्य कालान्तरे हननप्रवृत्ति: स्यादेवेत्यर्थ:। 'नियोगार्थ' इति। विध्यर्थ इत्यर्थ:। ननु न सार्वदिकं सङ्कल्पं ब्रूमो, न वा यदा कदाचित् सङ्कल्पं किन्तु यदा हननमिच्छति तदा तदा न हन्यामिति विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति योगार्थं शङ्कते-'यावदि'ति। 'वार्त' तुच्छम्। 'तस्यैवे'ति। न हन्यादिति वाक्यादेतदर्थस्याप्रतीतेरित्यर्थ:। ननु निषेधबलादेवायमर्थ: कल्पनीय:। एवं हि प्रतिषिद्धव्रते प्रसङ्गश्चेच्छैव, तथा च तद्विपरीतेच्छा कथं नार्थ: स्यादिति शङ्कते-'प्रसङ्गे'ति।

...न्यादिति। कुर्या: कुर्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायतां... ...गस्य स्वर्ग... ...ु वक्तसङ्कल्पम्। न ह्योष्टाभ्युपायो ममायमिति कुर्यामिति पदार्थः, किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्प:--कुर्यामिति, स एव। सर्वत्र चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते लिङेत्यवधृतम्। तथा ह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाऽऽशंसालिङि नान्यद्वक्तास्ति। यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्क्षोभाद्बिभेति, सा अध्येषणा। वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा। अभिधानप्रयोजना संप्रश्न:। लाभेच्छा प्रार्थना। शुभाशंसनमाशीरिति।

न च विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते। तथा हि—यदाऽभिधा विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यार्थो व्याघातान्निरस्तः। यदा कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धाऽत्यन्ताभावो मिथ्या। यदा कार्यं, तदा न हन्यात् न हननं कार्यमित्यनुभवविरुद्धम्। क्रियत एव यतः। न हननेन कार्यं हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थ इत्यपि नास्ति। दुःखनिवृत्तिसुखाप्त्योरन्यतरस्य तत्र सद्भावात्। हननकारणकमदृष्टं नास्तीत्यर्थ इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं प्रवर्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः। अहननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम्। कारणस्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्। भावनायाश्च तदविषयत्वात्। अहननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पः स्यात्। सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः। पश्चाद्धन्यादेवाविरोधात्। सम्पादितो ह्यनेन नियोगार्थः। यावद् यावद्धननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि वार्तम्। तदश्रुतेः। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत्; न वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते। तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः। (अ?)-हननकरणकमपूर्वं वाक्यार्थः।

किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्तव्यताप्रत्ययो जातोवेदात्। जातश्च हननक्रियायां रागात्। निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभिमानिनो मीमांसकदुर्दुरूढस्य। इष्टसाधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः। तथा चानिष्टसाधनत्वं कुतो लभ्यते? न ह्योष्टसाधने यन्न भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात्। यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टम्। यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति। तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि न साधीयः। प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात्।

न हि कर्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते।

लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्। त[illegible] पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात्। नासौ प्रमाण[illegible] [illegible]सादिप्रतिपादक[illegible]वदिति चेन्न। विशेषेऽस्यापि तथाभावात्। [illegible]। अर्थविपर्ययप्रतिपादनापरत्वात्। तात्पर्यतः प्रामाण्यमिति चेन्न। विधिनिषेधयोरनन्य- परत्वात्। 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति वचनात्। तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेन्न। अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात्। नाप्यसुराविद्यादिवदस्य नञो विरोधिवचनत्वम्; क्रियासङ्गतत्वात्; असमस्तत्वाच्च।

आमोदटीका

'हेतुत्वादि'ति। लिङः श्रवणादपि हेत्वाकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थः। 'अनुमानादि'ति। हेतुत्वेऽवगतेऽपि विधिशेषानुमानादित्यर्थः। 'मध्यमादावि'ति। मध्यमोत्तमपुरुषलिङोरिष्टसाधनतावोधकत्ववैधुर्यादित्यर्थः। 'अन्यत्रे'ति। आज्ञाध्येषणादौ पुमभिप्रायस्यैव लिङाभिधानादित्यर्थः। 'निषेधे'ति। अभिप्रायस्य लिङर्थतामन्तरेण न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधानाम् अनुपपत्तेश्चेत्यर्थः। 'अभिधाने'ति। जिज्ञासिताभिधानप्रयोजिकेत्यर्थः। 'शुभाशंसनमि'ति। पुत्रादिगतसुखित्वाद्यभिप्राय इत्यर्थः। 'निषेधानुपपत्तिः' इति व्याचष्टे—'न चे'ति। 'व्याघातादि'ति। लिङा हननभावनाय अभिहितत्वात् तस्या एव 'त्वन्मते' लिङर्थत्वादित्यर्थः। वर्तमानत्वाभ्युपरक्ता भावना लड़ाद्यर्थः। कालत्रयापरामृष्टो लिङर्थ इति मतं दूषयति—'यदे'ति। हननगोचरा भावना कालत्रयेऽपि नास्तीति हननगोचरकृतेरत्यन्ताभावोऽर्थः पर्यवस्येत्, स च नास्ति केनचिद्धननकरणादित्यर्थः। कार्यताविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह—'यदे'ति। 'म्रियत' इति। हननस्य कृतिगोचरत्वानुभवादित्यर्थः। ननु यागविषयकं कार्यम् इत्यनु यो यजेतेत्यत्र यथा प्रतीयते तथा नञर्थान्वयस्तत्रैव स्यात्, तेन हननजन्यं कार्यं नास्तीत्यन्वयः स्यादित्याह—'हनने'ति। हननजन्यं कार्यं दर्शयति—'दुःखे'ति। ननु कार्यसामान्यं न लिङर्थः, किन्तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्वं तत्राह—'हनने'ति। अत्र धर्मनिषेधो यदि वाक्यार्थः तदा तदभावेऽपि भोजनप्रवृत्तौ रन्धने प्रवृत्तिः स्यादेव। यदि स्वधर्मनिषेधस्तदा निःशङ्कं प्रवर्तेतेत्यर्थः। नित्यापूर्ववन्निषेधापूर्वमपि स्वतः पुरुपार्थ इत्यहनने- नापूर्वं भावयेदित्यभिमतं चेत्तत्राह—'अहननेने'ति। हननप्रागभावस्यानादित्वादपूर्वमप्यनादीत्यर्थः। नन्वहननप्रागभावविषया भावनाऽपूर्वं भावयेदित्यर्थः स्यात् इत्यत आह—'भावनाया' इति। प्रागभावविषया भावना न भवतीत्यर्थः। क्षेमसाधारणं कृतिसाध्यत्वं नास्तीत्यभिमानः सङ्कल्पविपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह—'अहनने'ति। अहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थे यावज्जीवमहननगोचरः सङ्कल्पो यदि विवक्षितस्तदा विषयान्तरसञ्चारो न स्यादेव। यदि च कादाचित्क एव अहन(न)सङ्कल्पो विवक्षितः, तदा न हन्यामित्येकदाकृतसंकल्पस्यापूर्वोत्पत्त्या कृतकृत्यस्य कालान्तरे हननप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यर्थः। 'नियोगार्थ' इति। विध्यर्थ इत्यर्थः। ननु न सार्वदिकं सङ्कल्पं ब्रूमो, न वा यदा कदाचित् सङ्कल्पं किन्तु यदा हननमिच्छति तदा तदा न हन्यादिति विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति योगार्थं शङ्कते—'यावदि'ति। 'वार्त' तुच्छम्। 'तदश्रुतेरि'ति। न हन्यादिति वाक्यादेतदर्थस्याप्रतीतेरित्यर्थः। ननु निषेधबलादेवायमर्थः कल्पनीयः। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते प्रसङ्गश्चेच्छैव, तथा च तद्विपरीतेच्छा कथं नार्थः स्यादिति शङ्कते—'प्रसक्तमि'ति।

...षिध्यते तस्याः स्वरसवाहित्वात्, किन्तु पर्युदासनञा निराकरोति —'ने'ति ... नयतामि। ... ागस्य स्वोत्पत्तिरार्थीति 'तदा'नुमतमित्यर्थः। नञ्पदार्थ तद्विपरीतेच्छा अभिधीयते ... इत्यर्थः। हननसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्पोऽत्राहननसङ्कल्पः दूपयित्वा वाक्यार्थं दूषयति—'इह त्वि'ति। हननसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्पेन यदपूर्वं जन्यं न हि तत् सुखं सुखसाधनं वा अदैक्षपशुहननेन तत्तन्मांसभक्षणादिजन्यं सुखमिति सफलत्वात् हननमेव कुर्यात्, न तु कदाचिन्निवर्तेत इत्याह—'न हन्त्यादि'ति। स्वपक्षमवतारयितुं साम्प्रदायिकं पक्षं दूषयति—'इष्टे'ति। 'कुतो लभ्यत' इति। येन निवृत्तिः स्यादिति शेषः। ननु इष्टानिष्टे द्वे एव कोटी, तेनैककोटिनिषेधे द्वितीयैव पर्यवस्येत्। तथा चानिष्टसाधनमिदमिति प्रतिसम्प(न्ध)य कुतो न निवर्तेतेत्याह—'न ही'ति। 'उपेक्षणीयस्य' तृतीयकोटेः सत्त्वान्नैवमित्यर्थः। ननु कलञ्जभक्षणं हननं वा रागप्राप्तं प्रतिषिध्यते वे(चे?)दायातं तदनिष्टसाधनमित्यर्थः। 'यदि'ति। कलञ्जभक्षणादिनिषेधोऽत्र नञर्थः। किन्तु लिङः समभिव्याहृतताया नञो लिङर्थ एव निषेध्यो लिङर्थश्च कर्तव्यत्वाद्यन्यतम एव मतभेदेन तन्निषेधश्चाशक्य इत्यर्थः। ननु योग्यमेव शब्दमहिम्ना क्वचिद् भासत एवेत्याह—'तथापी'ति। तथा चायातं यत् प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनमिति भावः। भावार्थे दूषणमाह—'पाषण्डे'ति। दैक्षपशुहिंसा पाषण्डागमे निषिद्धा, न तु तस्या अनिष्टसाधनत्वमिति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु प्रमाणशब्देन यत् प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिः पाषण्डागमश्च न तथेति न व्यभिचार इत्याह—'नासावि'ति। परिहरति—'ने'ति। अर्थविपर्ययोऽत्रायोग्योऽर्थः। तथा चायोग्यार्थप्रतिपादकतया निषेधबोधकागमोऽप्ययमप्रमाणमेवेत्यर्थः। ननु वेदत्वेन निषेधकवाक्यं तावत् प्रमाणमेव, तथा चेष्टसाधनत्वनिषेधरूपमुख्यार्थबाधात् गङ्गायां घोष इति च लक्षणयाऽनिष्टसाधनपरं स्यादित्याह—'तात्पर्यत' इति। स्तुत्यर्थवादानां विधिपरत्वं निन्दार्थवादानां च निषेधपरत्वं सम्भवति, न तु विधिनिषेधवाक्यानामपीत्याह—'विधी'ति। अत्र प्रमाणमाह—'न विधावि'ति। ननु विधौ मा भवतु, वचनान्निषेधे तत् स्यादेवेत्याह—'तथापी'ति। यत्राविनाभावो यत्र च तात्पर्येण प्रयोगस्तत्रैव लक्षणा, प्रकृते चेष्टसाधननिषेधानिष्टसाधनत्वयोरविनाभावाभावात् उपेक्षणीये व्यभिचारस्य दर्शितत्वात्। न वा इदं वाक्यं तत् तात्पर्येण प्रयुक्तमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमिति परिहरति 'अविनाभावे'ति। ननु पर्युदासनञाऽनिष्टसाधनत्वमभिधीयतामत आह—'नापी'ति। क्रियां सङ्गतस्यासमस्तस्य च नञ्पदस्य प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात्। 'यजतिषु येयजामहं कुर्यात्, नानुयाजेष्वि'त्यत्र समस्तस्यापि वाक्यभेदभयेन पर्युदासार्थत्वकल्पनमिह तु न तथेति भावः ॥१४॥

त्रिवेकटीका

'हेतुत्वादि'ति। लिङः नेष्टसाधनता अभिप्रायिका इष्टसाधनताजिज्ञासाजनकज्ञा [237b] नहेतुत्वादित्यर्थः। यदि च तत एवेष्टसाधनताप्रतीतभेदात्तत्र जिज्ञासा नोत्पद्येतेति भावः। ननु दारुमथनस्य सामान्यत इष्टसाधनत्वावगमेऽपि स्यादेव सा इत्यनुशयादाह—'अनुमानाच्चे'ति। प्रवर्त्तकज्ञानार्थम् इष्टसाधनताबोधकलिङनुमेयत्वात्। साध्यस्तु तदेव तन्निष्ठसाधनताज्ञानार्थं तदनुमानम्, अपि तु तथाविधेष्टसाधनताया विधेयत्वव्याप्यतया व्यापकानुपलब्धिबाधोद्धारायैव इत्यनुशयादाह—'मध्यमादौ वियोगत' इति। लिङ्त्वं नेष्टसाधनताशक्ततावच्छेदकं, तदशक्तवृत्तित्वात् इत्यर्थः। तदशक्तौ च मध्यमादिपुरुषीयलिङः

तद्बोधनाय तदभिहितम्। नन्वस्तु प्रथमपुरुषीयलिङ्त्वमेव शक्ततावच्छेदकं ... साधनमित्यनुशयादाह—'अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यादि'ति। प्रथमपुरुषीया लि... तः आशंसाद्यनुशिष्टलिङ्वत् इत्यर्थः। अक्षरा(र्थ)स्तु—'अन्यत्र' आशंसादिप्रतिपादकलिङः क्लृप्तसामग्र(र्थ्य ?)ात्' इच्छाशक्तिकल्पनात्। तथा च तद्दृष्टान्ते अन्यत्रापि साधनीयन्तदिति भावः। ननु प्रयोजकमिदमाख्यातत्वादिवत् प्रवर्त्तनाय प्रवर्त्तकज्ञानसाक्षादुपपादकतच्छक्तेरेव कल्पयितुमुचितत्वाच्चेत्यनुशयेनेत्याह 'विधि(निषेध)ानुपपत्ति' इति। [238a] इष्टसाधने स्वार्थनिषेधतात्पर्यकबाधितार्थे नञ्समभिव्याहृतत्वात् इत्यर्थः। साध्यन्तु प्राग्वत्। (लि)ङ्प्रतिपत्तेः इष्टोपायतानिश्चयात्। 'स एव' 'कुर्यामि'ति वाक्यस्यार्थः। 'अन्यत्रे'ति हेतुं व्याकरोति 'सर्वत्र चान्यत्रे'ति। नन्वस्तु आज्ञादीनां तत्र तथात्वम्, 'इच्छे'ति तु कुत इत्याकाङ्क्षायां निरुक्तानामिच्छात्वं व्युत्पादयति 'यां चे'त्यादि। 'तत्क्षेपात्' तदतिक्रमेणानष्टवृद्धयायात्विति निरुक्तव्यञ्जकतावच्छेदकजातिविशेषोपलक्षणम्। 'अभिधाने'ति। जिज्ञासाविषयाभिधानप्रयोजिका वक्तुरिच्छेत्यर्थः। इदमपि जातिविशेषोपलक्षणं, तेन न सङ्करः। 'निषेधानुपपत्ति' इति व्याचष्टे 'न चे'ति। 'विधिविकल्पेषु' विध्यर्थत्वेन अभिधाभावनात्। इष्टसाधनत्वकार्य्यत्वादिषु हननभावने भावनायां सामान्याख्यातार्थेऽभिधाऽन्वयं विधावभिप्रेत्य, न चेद्धननमेव बोध्यम्। अत्र चाभिधात्वं तन्नये विष्टव्य(विषया)नुकूलशब्दवृत्तिधर्मत्वम्, अनुकूलता च विषयतातिरिक्तरूपेण, तेन शब्दत्वादिव्युदासः। विषयी च श(ा)ब्दो बोधः प्रवृत्तिश्च नञाका(ङ्क्षा)न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो बोध्यः। स च व्याहतः शाब्दबोधानुकूलशक्त्यायतो बोधत एव धर्मीत्यर्थः। 'भावने'त्यनन्तरं 'विधि'रित्यनुषज्यते। एवमग्रे [238b]ऽपि। 'मिथ्या' बाधितः। 'न हननमि'ति। धात्वर्थेन विध्यर्थस्याभेदान्वयमभिप्रेत्य उक्तरयार्थं विवृणोति 'हननकार(ण ?)कमि'ति। तथा मिथ्याकारणस्य हननादिसंसर्गाभावस्य। ननु हननप्रागभावगोचरा भावना अपूर्वसाधनत्वेन(ाभि ?)धीयत इत्यत्राह 'भावनायाश्च' प्रागभावस्य क्षेमसाधारणसाधनतायाः प्रागेव निरासादिति भावः। 'हननसंकल्पेने'त्यस्य 'अपूर्वमि'त्यनुषज्यते। तत्र तादृशापूर्वमनवच्छिन्नसंकल्पेन वा, तादृशेनैकेन वा ? आद्ये, 'यावज्जीवमि'ति। द्वितीये 'सकृदि'ति। 'निवृत्ति'स्तत्संकल्पवान्। 'यावत् यावदि'त्यनेन व्याप्यत्वमादर्शितं, तेन यदा यदा हननसंकल्पवान् तदा तदा हननाभावगोचरसंकल्पेनापूर्वं जन्यते, एतच्च नियमबाधेन भवतीति भावः। 'तथाभूतस्य' हननगोचरसंकल्पवतः 'वार्त्तं' तुच्छं स्वर्गकामनाया इव हननकामनाया अधिकारित्वात्। श्रुतेरश्रवणेऽपि न्यायप्राप्तं 'तदधिकारित्वमि'त्याह 'प्रसक्तमि'ति। प्रसङ्गश्च तदिच्छैवेति भावः। ननु भवेदेवं यदि हननेच्छा निषिध्यते, किन्तु हननाभावगोचरेच्छापूर्वसाधनत्वेन विधीयते। तत्र च हननप्रसङ्गोऽनुपयुक्त एवेत्याह 'न वै कंचिदि'ति। 'प्रतिपाद्यतेऽपूर्वसाधनसंकल्पविषयतया कुत एतदित्याकाङ्क्षा[239a]यां तदभिमतं वाक्यार्थमादर्शयति 'इह त्वि'ति। 'तुः' हेतौ। ननु हननाभावगोचरः संकल्प एवापूर्वसाधनं तस्यावृत्तौ फलावृत्तिरिति जातापूर्वोऽपि निवर्त्तते इत्यनुशयादाह 'किञ्चे'ति। 'निष्फलात्' तत्त्वेनाधिगतात् 'अपेक्षितफलं' तत्त्वेनाधिगतं 'गरीयः' उत्कर्षेच्छाविषयनिषेधापूर्वस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं च प्रतिषिद्धं भूयसेति भावः। 'हननभावने'ति। कृतीष्टसाधनताधियं प्रवर्त्तकत्वपक्षे नो चेद्धननमिति बोध्यम्। 'उपेक्षणीयस्य' न इष्टानिष्टसाधनान्यच्च। ननु

इ ।शाब्दत्वेऽपि अनुमेयत्व(त्वं) स्यादित्याह 'यद्रागवदी'ति। 'नान्तरीक्षेऽग्नि- श्चेत ... नित्यश्रूयते तस्मादे व्यभिचारमाशङ्क्याह 'यद्रागादिप्रसवतमि'ति। 'प्रतिपिद्धयते' इत्यस्यैव कोऽर्थ इत्याह 'प्रतिषेधार्थस्ये'ति। 'भावनाया' आख्यातसामान्यशक्तिदललभ्यायाः, 'लौकिकानां' कार्यत्वादीनाम्। ननु सत्यपि दोषवशाद् यथा सत्यपि शरीराहंप्रत्यये वेदान्त- विपरीतं ज्ञानं तथात्रापि स्यात्। अत एव 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोती'ति तेषां वृद्धो- क्त(वृत्तान्त) इत्याह 'तथापी'ति। 'पाषण्डे'ति। दक्षपशुहिंसायाः पाखण्डागमनिषिद्धाया अनिष्टसाधनत्वाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः। 'असौ' पाषण्डागमप्रतिषेधः। तथा च प्रमाणं प्रतिषिध्यते न हेतुर्विशेष्य इ[239b]ति भावः। कार्यत्वादीनां प्रमाणसिद्धत्वात्। बाधितार्थकत्वम् उभयत्राप्यविशिष्टं, तथा च स्वरूपासिद्धिरित्याह 'अर्थे'ति। 'अस्यापि' हनन- निषेधस्यापि 'तथाभावात्' अप्रमाणत्वात्। ननु मुख्यत्वेऽप्रामाण्येऽपि गङ्गायां घोष इत्यत्रेव तात्पर्यविषयेऽनिष्टसाधनत्वे प्रामाण्यमस्त्येवेत्याह 'तात्पर्यत' इति। 'प्रामाण्यं' हनन- निषेधकागमस्य। 'न विधावि'ति। एतेन नावका(सा)धनत्वं लक्षयित्वा तत्र नञर्थान्वयोऽपि प्रत्युक्तो ध्वनितः। ननु 'विधौ परः शब्दार्थः' इति सिद्धान्ताद्विधौ मास्तु अन्यपरत्वं निषेधे तु स्यादित्याह 'तथापी'ति। अन्यपरत्वम् उभयथा निर्वहति अविनाभावबलात् यथा वह्नि- तात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये, क्वचिच्च मुख्यार्थबाधादन्यत्र तात्पर्यनिश्चयात्, प्रकृते च इष्टसाधनत्वाभावस्य नानिष्टसाधनत्वे 'नाविनाभावः' उपेक्षणीये व्यभिचारात्। तत्र च तात्पर्यनिश्चायकाभावात्। वक्ष्यमाणायां वक्त्रभिप्रायशक्तौ विना लक्षणाया उपपत्ते- रित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'अविनाभावे'ति। 'विरोधिपरत्वम्' (वचनत्वम् ?) इष्टविरोध्यनिष्ट- परत्वम्, एतच्च इष्टसाधनत्वं स्वतन्त्रयोः शक्यत्वनये, अन्यथा इष्टैकदेशतया तत्र नञर्थान्वयस्य भक्तिसम्भव एव न स्यादिति ध्येयम्। 'क्रिये'ति। 'क्रियासंगत'स्यापि 'असम[240a] स्त'स्यापि 'यजतिपु येयजामहं कुर्यार्थान्वियाजेष्विगंत (कुर्याद'न् याजेदित्यादिरिवति ?), अत्र यद्यपि भेदपरत्वं नेति भावः ॥१४॥

तस्माद्,

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१५॥

तत्र स्वयङ्कर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति, सम्बोध्यकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्या इति, शेषकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्वीतेति। तथा चा'ऽग्निकामो दारुणी मथ्नीयादि'त्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः सम्पद्यते—'अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टे'ति। ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दारुमथनमग्नेरुपाय इति। यद्विषयो हि प्रयत्नो यस्याभिप्रेयते, स तस्यापेक्षितहेतुः। तथा तेनावगतस्य, यथा ममैव पुत्रादेर्भोजनविषय इति व्याप्तेः। 'विषं न भक्षयेदि'त्यस्य तु—'विषभक्षण- गोचरा प्रवृत्तिर्मम नेष्टे'त्यर्थः। ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं विषभक्षणभाव अनिष्टसाधनम्। यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्तुरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्य

मितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते ? एवञ्च सति सा नाभिधीयते इत्यव निर्णयः।

आमोदटीका

तदेतत् 'भट्टमत'मुत्थापयति—'करणमि'ति। 'शब्द' इति। लिङादिशब्द इत्यर्थः। किंचालिङ आख्यातत्वेन योऽर्थो भावनादिस्तद्गतमिष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थः। 'असत्त्वादि'ति। शब्दगताया भावनाया असत्त्वात्। न वाऽभिधाज्ञानात् प्रवृत्तिः गरीयसीति सकलापेक्षया प्रवर्तिकेत्यर्थः। परिशेषादपि नाभिधासङ्कल्पादीनामप्रवर्तकत्ववदभिधाया अपि प्रवर्तकत्वे बाधकस्योक्तत्वादित्यर्थः। असत्त्वादि व्याचष्टे 'सङ्गती'ति। सङ्केतस्मृतेरन्या काचिच्छब्दसमवेता भावना नास्त्येवेत्यर्थः। ननु सङ्गतिस्मृतिरात्मसमवेता, सा कथं शब्दव्यापारः स्यान्न हि शब्दस्याशु(शु)तरविनाशिनोऽन्वयप्रतिपादकत्वं व्यापारमन्तरेण तस्माच्छब्दव्यापारः शब्दसमवेतैव भावना वक्तव्या इत्यत आह—'अन्यथे'ति। यथा यागादेरात्मसमवेतमपूर्वं व्यापारः, तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः। ननु सङ्गतिस्मृतौ पदं करणं न भवति, तथा च कथं सा पदव्यापारः स्यादित्यत आह—'विषयतयापी'ति। सङ्गतिस्मृतेः पदं विषयो भवत्येवातः सा कथं न व्यापारः भवति हि विषयतया लिङ्गम् लिङ्गपरामर्शजनकम्, स च तद्व्यापारः, तथाऽत्रापीत्यर्थः। स्मृतेविषयजन्यत्वमभ्युपेत्योक्तं भवतु वा भावना शब्दसमवेता, तथापि तज्ज्ञानं न (प्र)वर्तकं भावनापदादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्याह—'अधिकत्वेऽपी'ति। भावनायाः प्रवर्तकत्वे व्यतिरेकव्यभिचारमाह—'बालानामि'ति। अन्वयव्यभिचारमाह—'शब्दान्तरेणे'ति। भावनादिशब्दान्तरेणेत्यर्थः। ननु लिङुपस्थाप्या अन्यैव भावना यतः प्रवृत्तिर्भावनादिपदोपस्थाप्या त्वन्यैवेति नान्वयव्यभिचारः इत्यत आह—'न चे'ति। तच्च वैलक्षण्यं ज्ञाननिष्ठमेव विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमेव च तस्यावैलक्षण्यमित्याह/'तद्वैलक्षण्यमि'ति। लिङ्पदजनितभावनाप्रतीतिर्भावनादिपदजनितभावनाप्रतीतेर्विलक्षणेवातः प्रवर्तिकेति यदि, तदा प्रतीतिवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्याधीनमिति कुतस्तन्मात्रात् प्रवृत्तिरित्याह 'अर्थविशेष' इति। ननु प्रवृत्तिजनकत्वमेव वैलक्षण्यम्, न ततोऽन्यदित्याशङ्क्य निराकरोति 'प्रवृत्ती'ति। प्रवृत्तिजनकत्वं सहकार्यधीनं न तु तत्रान्यत् प्रयोजकमभिधाज्ञानादिकं येन शब्दनिष्ठमभिधास्वरूपमायास्यतीत्याह/'अभिधा(न)समवेत'मिति। 'अभिधानं' शब्दः, न तु किञ्चिदवश्यं प्रवर्तकं कल्पनीयं प्रवृत्तिदशायाञ्च सन्निहितः शब्द एवातः प्रवर्तकं कल्प्यमानं तत्समवेतमेव कल्पयितुमुचितमिति शङ्कते/'तदि'ति। अन्यनिष्ठेनापि कल्पितेन प्रवृत्तिः सम्भवत्येवेति परिहरति 'ने'ति। 'अन्यस्य' संकल्पकार्यत्वादेः प्रवर्तकत्वनिषेधात् भावनैव परिशिष्यत इति शङ्कते/'अन्यस्ये'ति। अन्येषां प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधकयुक्तेर्भावनासाधारण्यादिति परिहरति—'ने'ति। ननु प्रवर्तकान्तरालिकसन्निहिताया एव भावनायाः प्रवर्तकत्वं पर्यवसन्नमत आह—'सन्निधी'ति। सङ्कल्पादयः सन्निहिता एवेत्यर्थः। अभिधाया लिङर्थत्वे व्युत्पत्तिरशक्येत्याह—'शब्दे'ति। ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या उपस्थितायामभिधायां व्युत्पत्तिः स्यादित्याह—'प्रवृत्ती'ति। प्रवृत्त्या कार्येण कारणमात्रमायाति न त्वभिधाविशेष्यमात्रान्यतः प्रवृत्तिहेतुरिति ज्ञानं तु न प्रवर्तकमित्याह—'न ही'ति। 'साम्प्रदायिक'मतमाह—'इष्टे'ति। 'स्यादि'ति। लिङाद्यर्थ इति शेषः। अत्रानुभवं प्रमाणत्वेन दर्शयति—'सर्वो ही'(ति)। मया क्रियमाणमेतदिति स्वकार्यं दर्शयति, तेन स्वकृत्यसाध्ये प्रवृत्तिरपास्ता। समीहितं साधयिष्यतीति विषभक्षणादौ प्रवृत्तिरपास्ता। मम समीहितमिति

मितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते ? एवञ्च सति सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः।

आमोदटीका

तदेतत् 'भट्टमत'मुत्थापयति—'करणमि'ति। 'शब्द' इति। लिङादिशब्द इत्यर्थः। किंचालिङ आख्यातत्वेन योऽर्थो भावनादिस्तद्गतमिष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थः। 'असत्त्वादि'ति। शब्दगताया भावनाया असत्त्वात्। न वाऽभिधाज्ञानात् प्रवृत्तिः गरीयसीति सकलापेक्षया प्रवर्तिकेत्यर्थः। परिशेषादपि नाभिधासङ्कल्पादीनामप्रवर्तकत्ववदभिधाया अपि प्रवर्तकत्वे बाधकस्योक्तत्वादित्यर्थः। असत्त्वादि व्याचष्टे 'सङ्गती'ति। सङ्केतस्मृतेरन्या काचिच्छब्दसमवेता भावना नास्त्येवेत्यर्थः। ननु सङ्गतिस्मृतिरात्मसमवेता, सा कथं शब्दव्यापारः स्यान्न हि शब्दस्याशु(शु)तरविनाशिनोऽन्वयप्रतिपादकत्वं व्यापारमन्तरेण तस्माच्छब्दव्यापारः शब्दसमवेतैव भावना वक्तव्या इत्यत आह—'अन्यथे'ति। यथा यागादेरात्मसमवेतमपूर्वं व्यापारः, तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः। ननु सङ्गतिस्मृतौ पदं करणं न भवति, तथा च कथं सा पदव्यापारः स्यादित्यत आह—'विषयतयापी'ति। सङ्गतिस्मृतेः पदं विषयो भवत्येवातः सा कथं न व्यापारः भवति हि विषयतया लिङ्गम् लिङ्गपरामर्शजनकम्, स च तद्व्यापारः, तथाऽत्रापीत्यर्थः। स्मृतेर्विषयजन्यत्वमभ्युपेत्योक्तं भवतु वा भावना शब्दसमवेता, तथापि तज्ज्ञानं न (प्र)वर्तकं भावनापदादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्याह—'अधिकत्वेऽपी'ति। भावनायाः प्रवर्तकत्वे व्यतिरेकव्यभिचारमाह—'बालानामि'ति। अन्वयव्यभिचारमाह—'शब्दान्तरेणे'ति। भावनादिशब्दान्तरेणेत्यर्थः। ननु लिङुपस्थाप्या अन्यैव भावना यतः प्रवृत्तिर्भावनादिपदोपस्थाप्या त्वन्यैवेति नान्वयव्यभिचारः इत्यत आह—'न चे'ति। तच्च वैलक्षण्यं ज्ञाननिष्ठमेव विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमेव च तस्यावैलक्षण्यमित्याह—'तद्वैलक्षण्यमि'ति। लिङ्पदजनितभावनाप्रतीतिर्भावनादिपदजनितभावनाप्रतीतेर्विलक्षणत्वात् प्रवर्तिकेति यदि, तदा प्रतीतिवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्याधीनमिति कुतस्तन्मात्रात् प्रवृत्तिरित्याह—'अर्थविशेष' इति। ननु प्रवृत्तिजनकत्वमेव वैलक्षण्यम्, न ततोऽन्यदित्याशङ्क्य निराकरोति 'प्रवृत्ती'ति। प्रवृत्तिजनकत्वं सहकार्यधीनं न तु तत्रान्यत् प्रयोजकमभिधाज्ञानादिकं येन शब्दनिष्ठमभिधास्वरूपमायास्यतीत्याह—'अभिधा(न)समवेत'मिति। 'अभिधानं' शब्दः, न तु किञ्चिदवश्यं प्रवर्तकं कल्पनीयं प्रवृत्तिदशायाञ्च सन्निहितः शब्द एवातः प्रवर्तकं कल्प्यमानं तत्समवेतमेव कल्पयितुमुचितमिति शङ्कते—'तदि'ति। अन्यनिष्ठेनापि कल्पितेन प्रवृत्तिः सम्भवत्येवेति परिहरति—'ने'ति। 'अन्यस्य' संकल्पकार्यत्वादेः प्रवर्तकत्वनिषेधात् भावनैव परिशिष्यत इति शङ्कते—'अन्यस्ये'ति। अन्येषां प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधकयुक्तेर्भावनासाधारण्यादिति परिहरति—'ने'ति। ननु प्रवर्तकान्तरालिकसन्निहिताया एव भावनायाः प्रवर्तकत्वं पर्यवसन्नमत आह—'सन्निधी'ति। सङ्कल्पादयः सन्निहिता एवेत्यर्थः। अभिधाया लिङर्थत्वे व्युत्पत्तिरशक्येत्याह—'शब्दैके'ति। ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या उपस्थितायामभिधायां व्युत्पत्तिः स्यादित्याह—'प्रवृत्ती'ति। प्रवृत्त्या कार्येण कारणमात्रमायाति न त्वभिधाविशेष्यमात्रान्यतः प्रवृत्तिहेतुरिति ज्ञानं तु न प्रवर्तकमित्याह—'न ही'ति। 'साम्प्रदायिक'मतमाह—'इष्टे'ति। 'स्यादि'ति। लिङाद्यर्थ इति शेषः। अत्रानुभवं प्रमाणत्वेन दर्शयति—'सर्वो ही'(ति)। मया क्रियमाणमेतदिति स्वकार्यं दर्शयति, तेन स्वकृत्यसाध्ये प्रवृत्तिरपास्ता। समीहितं साधयिष्यतीति विषभक्षणादौ प्रवृत्तिरपास्ता। मम समीहितमिति

इ॰ ॰ न्य॰ ॰शाब्दत्वेऽपि अनुमेयत्व(त्वं) स्यादित्याह 'यद्रागठदी'ति। 'नान्तरीक्षेऽग्नि- श्चेत॰ ॰ नित्य॰ ॰ादे व्यभिचारमाशङ्क्याह 'यद्रागादिप्रसवतमि'ति। 'प्रतिषिद्धयते' इत्यस्यैव कोऽर्थ इत्यत्राह 'प्रतिषेधार्थस्ये'ति। 'भावनाया' आख्यातसामान्यशक्तिवललभ्यायाः, 'लौकिकानां' कार्यत्वादीनाम्। ननु सत्यपि दोषवशाद् यथा सत्यपि शरीराहंप्रत्यये वेदान्त- विपरीतं ज्ञानं तथात्रापि स्यात्। अत एव 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोती'ति तेषां वर्द्धो- न्त(वृत्तान्त) इत्याह 'तथापी'ति। 'पाषण्डे'ति। दक्षपशुहिंसायाः पाखण्डागमनिषिद्धाया अनिष्टसाधनत्वाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः। 'असौ' पाषण्डागमप्रतिषेधः। तथा च प्रमाणं प्रतिषिध्यते न हेतुविशेष्य इ[239b]ति भावः। कार्यत्वादीनां प्रमाणसिद्धत्वात् बाधितार्थकत्वम् उभयत्राप्यविशिष्टं, तथा च स्वरूपासिद्धिरित्याह 'अर्थे'ति। 'अस्यापि' हनन- निषेधस्यापि 'तथाभावात्' अप्रमाणत्वात्। ननु मुख्यत्वेऽप्रामाण्येऽपि गङ्गायां घोष इत्यत्रेव तात्पर्यविषयेऽनिष्टसाधनत्वे प्रामाण्यमस्त्येवेत्याह 'तात्पर्यत' इति। 'प्रामाण्यं' हनन- निषेधकागमस्य। 'न विधावि'ति। एतेन नावका(सा)धनत्वं लक्षयित्वा तत्र नञर्थान्वयोऽपि प्रत्युक्तो ध्वनितः। ननु 'विधौ परः शब्दार्थः' इति सिद्धान्ताद्विधौ मास्तु अन्यपरत्वं निषेधे तु स्यादित्याह 'तथापी'ति। अन्यपरत्वम् उभयथा निर्वहति अविनाभावबलात् यथा वह्नि- तात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये, क्वचिच्च मुख्यार्थबाधादन्यत्र तात्पर्यनिश्चयात्, प्रकृते च इष्टसाधनत्वाभावस्य नानिष्टसाधनत्वे 'नाविनाभावः' उपेक्षणीये व्यभिचारात्। तत्र च तात्पर्यनिश्चायकाभावात्। वक्ष्यमाणायां वक्त्रभिप्रायशक्तौ विना लक्षणाया उपपत्ते- रित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'अविनाभावे'ति। 'विरोधिपरत्वम्' (वचनत्वम् ?) इष्टविरोध्यनिष्ट- परत्वम्, एतच्च इष्टसाधनत्वं स्वतन्त्रयोः शक्यत्वनये, अन्यथा इष्टैकदेशतया तत्र नञर्थान्वयस्य भक्तिसम्भव एव न स्यादिति ध्येयम्। 'क्रिये'ति। 'क्रियासंगत'स्यापि 'असम[240a] स्त'स्यापि 'यजतिषु येयजामहं कुर्यार्थान्वयाजेष्विगत (कुर्याद'न्याजे' इत्यादि इति ?), अत्र यद्यपि भेदपरत्वं नेति भावः ॥१४॥

तस्माद्,

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१५॥

तत्र स्वयङ्कर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति, सम्बोध्यकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्या इति, शेषकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्वीतेति। तथा चा'ऽग्निकामो दारुणी मथ्नीयादि'त्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः सम्पद्यते—'अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टे'ति। ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दारुमथनमस्योऽग्नेरुपाय इति। यद्विषयो हि प्रयत्नो यस्याभिप्रेयते, स तस्यापेक्षितहेतुः। तथा तेनावगतस्य, यथा ममैव पुत्रादेर्भोजनविषय इति व्याप्तेः। 'विषं न भक्षयेदि'त्यस्य तु—'विषभक्षण- गोचरा प्रवृत्तिर्मम नेष्टे'त्यर्थः। ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं विषभक्षणभाव अनिष्टसाधनम्। यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्तुरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्य॰

साधन॰॰..

व्याप्तौ व्यवहारविरोधमाह 'कृषी'ति। कृषिचिकित्सयोः सस्यरोगादिषु कार्य्येषु यौ व्यापारौ वीजपाकरूपादिधातुसाम्य, तेन व्यवधानेन तत्कार्य्यं इत्यर्थः। शङ्कते 'लाक्षणिकमि'ति। अतिप्रसङ्गं शङ्कते 'अस्त्वि'ति। 'चिरध्वस्तस्ये'ति। निषेकाव्यवधानेनैव सुतस्येत्यर्थः। तस्य च पुत्रेणाव्यवहितकालसत्तया हेतुतेति भावः। 'कर्तृत्वं' ब्रह्मवधकर्तृत्वम्। 'सत्यपी'त्यनेन फलायोगव्यवच्छिन्न-स्वजन्यकत्वलक्षणं करणत्वं प्रतिक्षिप्तं यद्धर्म्मावच्छिन्नं जनयति तत्रैव तयोर्व्यापारस्तस्याव्यवहितप्रावकालवृत्तित्वोपलक्षणमेतत्। 'स्वनिवेशन(श)यानस्ये'ति। पुत्राव्यवहितप्राक्कालावृत्तेरित्यर्थः। परे तु 'पूर्वभावेत्या'दि। एते(न) यागं प्रति स्वर्गसाधनत्वमुप[233b]पादितम्। ननु व्यवहितप्रावकालावृत्तेः कारणत्वं व्यापारवत्त्वं, स चान्यत्र संस्कारादिदृष्टस्तद्वाधात् कुतः कारणता इत्यत्राह 'कार्यानुकूले'ति। 'एव'कारेण अन्यत्रक्लिप्ततद्वाधेऽपि न क्षतिरिति ध्वनितम्। 'तथा दर्शनात्' कालव्यवहितयागेऽपि सस्यारोग्यहेतुत्वव्यवहारात्। 'असौ' व्यवहारः व्यापारत्वयोगात्। तथा च न तेन तस्य तद्धेतुतानिर्वाह इति भाव इत्याहुः। एतेन अपूर्वत्वोपस्थितिविरहेण व्युत्पत्तिसम्भवेन कार्य्यत्वेन शक्तावपि नित्यनिषधापूर्वयोरलाभः। त(त्)प्रसङ्गादिना च 'उभयमि'ति। कार्य्यत्वमपूर्वत्वं च लितं(ङः) प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। 'क्रियाधर्म्मः' प्रकृति-धात्वर्थान्वयो विधिः लिङर्थः, तत्रानुभवं प्रमाणयति 'सर्वो ही'ति। 'कुर्य्यामि'ति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया उपदर्शनं, तत्र च स्वकारकप्रकारकेच्छाया उपदर्शनं, तत्र च स्वकारकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वात् कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानमावश्यकमिति ध्वनितम्। अनुभवविषयं यथाश्रुतं विकल्प्य दूषयति 'न, कर्त्तव्यमि'ति। 'अध्यवसायः' अवश्यमिदम्मयानुष्ठेयमित्याकारेच्छाविशेषः। 'उचितार्थः' कुर्यामित्यतो भेदेन। 'व्यवहिते'ति। वि[234a]लम्वभाविकृते विषयसंकल्प इत्यर्थः। नन्वयमेव विधिरस्तु इत्यत्राह 'स चे'ति। कर्त्तव्यतायां तादृशसंकल्पविशेषे प्रागभावत्वं तत्प्रतियोगित्वं तस्मिन्निति शक्यत्वमतः कृतिविषयत्वं, तच्चोपादाने कृतिप्रकारके घटत्वादौ च गतमत आह 'तस्मिन्नि'ति। तत्रापि उपादानं वारणीयम्। 'सती'ति। तदा तेन प्रागभावप्रतियोगित्वलाभाय 'कर्त्तारं प्रत्युपकारकत्वं' प्रवर्त्तमानेष्टसाधनत्वम्। 'कुतश्चिदि'ति। समुद्रतरणादेरपि प्रवर्त्तते प्रागभावप्रतियोगित्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति। 'दुःखे' दुःखैकफलके। 'वक्ष्यत' इति। निषधानुपपत्तिर्दोषस्तत्र वक्ष्यत इत्यर्थः। भट्टमतमुत्थापयति 'करणमि'ति। शब्दलिङ्गादिरूपस्तदर्थः। आख्यातत्वेन लिङोऽपि भावनावाचकतया भावनापि लिङर्थः। 'भावनादि'रि'त्यादि'पदाद्व्यापारपरिग्रहः। इत्थं च 'करण'पदम् इष्टरूपफलकरणपरं क्रियाद्वारा भावनाया अपि तत्त्वात्, क्रियारूपफलायोगव्यवच्छिन्नतया वा तत्त्वम्॥१२॥

अस्तु तर्हि करणधर्मः? न। करणं हि शब्दः, तद्धर्मोऽभिधा वा स्यात्, तदर्थो भावनादिर्वा, तद्धर्म इष्टसाधनता वा? न प्रथमः।

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी।
वाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः॥१३॥

सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात्। अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः। विषयतयाऽपि च स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवद्धेतुभावावि-

रोधात्। अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः। बालानां तदभावेऽपि तद्भावात्। शब्दान्तरेण तच्छ्राविणामप्यप्रवृत्तेः।

न च विलक्षणैव सा लिङो विषयः। तद्वैलक्षण्यं प्रतिपत्तिं प्रति चेत्; अर्थविशेषोऽपि स्यात्। प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत्; अभिधासमवेतं तदिति कुतः? तत्सन्निधानादिति चेन्न, अनियमात्। अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेन्न। प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तुल्यत्वात्। तत्सन्निधिनिषेधस्य चाशक्यत्वात्। शब्दैकवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम्। न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्तते। इष्टसाधनता तु स्यात्। सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मतं समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति, ततः करोतीति सर्वानुभवसिद्धम्।

तदयं व्युत्पित्सुर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवाप्तवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्श्राविणः प्रवृत्तिकारणमनुमिनोति। ततश्च कर्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्टसाधनता लिङर्थं इत्यवधारयति। न च वाच्यमेवञ्चेत्; वरं कर्तव्यतैवास्तु, अवश्याभ्युपगमनीयत्वात्, कृतमिष्टसाधनतयेति। यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्तते, असाध्येषु व्यभिचारात्; तथा प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी प्रवर्तते इत्यनुभवः। तत्र विषयो धातुना भावनाऽख्यातमात्रेण, शेषन्तु तद्विशेषेण लिङा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगतायामन्वयबलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्तव्यतैकार्थसमवायिनीष्टाभ्युपायता लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु देश्यमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव। तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन। न च तत् प्रकृते। न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङा, किन्त्वन्वयबलात्तल्लाभ इत्युक्तम्।

यत्तु सिद्धोपदेशादपि प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्कल्पात्मा प्रवृत्तिरस्तीति देश्यम्। तत्र समुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽवगमेऽपि न प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात्? स्वपक्षसमानञ्चैतत् समानपरीहारञ्चेति किं तेन? अत्राभिधीयते—अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः, तथापि नासौ लिङर्थः, सन्देहात्। सा हि किं साक्षादेव लिङाऽवगम्यते, स्तनपानादावनुमानादिव बालेन; किं वा तत्प्रतिपादितात् कुतश्चिदर्थादनुमीयते, चेष्टाविशेषानु-

ततोऽधिकतरानर्थहेतुः। तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादेः क्रीडाकर्दम-विषभक्षणादिविषय इति व्याप्तिः।

लौकिके एव वाक्येऽयं प्रकारः कदाचिद्बुद्धिमधिरोहति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वादिति चेन्न। निरासहेतोरभावात्। तदस्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत्; मा भूदन्यत्, विधिरेव तावद् गर्भ इव पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्याः, किमत्र क्रियताम्? लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था इति विप्लवेत। तथा च 'जरद्गड-दशा'दिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव सुस्थः।

स्यादेतत्। तथापि वक्तॄणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायो वेदे विधिरस्तु, कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरेणेति चेन्न। तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभिप्रायमात्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत्तथाविधाभिप्रायस्याभावात्। भावे वा न राजशासनानुवादिनो-ऽभिप्राय आज्ञा, किं नाम [illegible] एवेति लौकिकोऽनुभवः।

आमोदटीका

'नियोक्तृधर्मो वे'ति यद्विकल्पितं तत्र स्वाभिमतमाह—'तस्मादि'ति। 'विधिः परम्परया प्रवर्तको वक्तुरभिप्रायः। 'प्रवृत्त्यादावि'ति। प्रवृत्तौ निवृत्तौ चेत्यर्थः। ननु वक्त्रभिप्रायमात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यत आह—'अनुमेये'ति। 'इष्टाभ्युपायते'त्युपलक्षणम्, अनिष्टाभ्युपायतेत्यपि द्रष्टव्यम्। सर्वत्र लिङ इच्छाभिधानमित्याह—'तत्रे'ति। 'शेषः' स्वभिन्नः संबोध्यभिन्नः, अलौकिकवाक्यस्य नियोक्तुरभिप्रायार्थत्वे यथा प्रवर्तकत्वं तथाह—'तथा चे'ति। निवृत्तिस्थलेऽनु-मितिप्रकारमाह 'विष(य?)मि'ति। यस्य यो यत्नो यदाप्तेनेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-साधनं, यद्विषयस्तु यत्नो यदाप्ते(प्ते)न ले(ने)ख(ष्य)ते तत्तस्य बलवदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिद्वयं, तथा च यागयत्नो मदिष्टसाधनं मदाप्तेनेष्यमाणत्वात्, भुङ्क्ष्व चेत्यत्र भोजनवत्, निवृत्तौ तु कलञ्ज-भक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यत्वे मदिष्टसाधनत्वे च सत्यपि मदाप्तेनानिष्यमाणत्वात्। सविषमन्नं न भुङ्क्ष्वेत्यत्र सविषान्नभक्षणवत् कलञ्जभक्षणयत्नो वा पक्षः। सविषान्नभक्षणगोचर-यत्नो दृष्टान्तः, इष्टसाधनत्वादिकं साक्षात्प्रवर्तकमपि न लिङादिवाच्यमन्यलभ्यत्वात्। पुमभि-प्रायस्त्वनन्यलभ्य इति नासौ पुमभिप्राय इति स एव लिङर्थ इति भावः। 'कदाचिदि'ति। तत्रापि क्रियेष्टसाधनत्वादिरेव लिङर्थ इत्यर्थः। 'निरस्तत्वादि'ति। सङ्कल्पविधिनिरासेन निरस्तत्वा-दित्यर्थः। 'निरासहेतोरि'ति। तत्र नियोज्यस्य इच्छा लिङर्थत्वेन निरस्ता, न तु नियोक्तु-रिच्छेत्यर्थः। ननु यदि नियोक्ता कश्चित् प्रमाणगोचरः स्यात्तदा तदिच्छा लिङाद्यर्थः स्यात्, स एव नास्तीत्याह—'तदस्तित्व' इति। 'मा भूया(द?)न्यदि'ति। प्रमाणमित्यनुषङ्गः। 'विधिरेव तावदि'ति। प्रमाणमित्यनुषङ्गः। विधिर्विधायके पुमभिप्रायवाचकलिङादिसमभिव्याहृतमीश्वर-मन्तरेणानुपपद्यमानमीश्वरेण प्रमाणमित्यर्थः। विधिः पुमभिप्रायो वा यजेतेत्यादेरपौरुषेयत्वे पुमभिप्रायो लिङादिवाच्योऽनुपपन्न एव स्यात्। एतावता परिशेषेण तदभिधानस्यैव प्रामाणिकत्वा-दित्यर्थः। प्रमाणान्तरमाह—'लिङो वे'ति। लौकिकलिङामिच्छार्थत्वे व्यवस्थितेऽन्यत्रापि

द्वितीये तृतीये 'औपाधिके'ति। अन्विताभिधाने कामनाया विशेषणत्वस्य औत्सर्गिकत्वात्। तदधीनकृतिसाध्यत्वं शब्द एव बोधयति इति नासिद्धेरित्याह 'किमनये'ति। इष्टसाधनतारूपयोग्यताज्ञानविरहादौत्सर्गिकमपि विशेषणत्वं त्यज्यते। तत्तदनुरोधेन पदार्थान्तरे शक्तिरपि कल्प्यत इत्याह 'नन्वि'ति। ननु कामनाया उपलक्ष(ण)त्वे उपलक्ष(ण)तावच्छेदकाभाव इति विशेषणत्वं वाच्यम्। तन्नये इष्टसाधनताप्रतीतिरवश्यमपेक्षणीया इत्याह 'स्व(त)त एवे'ति। 'तत्साधनत्वे'ति। इष्टसाधनतेत्यर्थः। अनुपपत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वाद्विष्टसाधनत्वमपि तर्हि 'विध्यर्थो'ऽस्तु इत्याह। 'एवन्तर्ही'ति। ननु देवेष्टसाधनत्वम् आशुविनाशिनि यागादौ विना द्वारोपस्थितिं दुर्ग्रहमिति अपूर्ववाच्यता स्यादित्यनुशयादाह। विनाप्युपलक्ष(ण)तावच्छेदकं विशेष्यान्वयिन्यपि विशेषणकामना ब्राह्मणत्ववत् स्यादित्यर्थः। ननु ब्राह्मणेऽन्वयितावच्छेदकरूपानुपस्थित्यानन्वयोऽस्तु कामनायास्तु [232a]अवश्यर(म)न्वयस्य संभविनः त्यागायोगात्। तद्रक्षार्थमपूर्ववाच्यता स्यादित्यनुशये दोषान्तरमाह 'न च कार्यत्वमि'ति। 'कृतिव्याप्य'त्वं कृतिकर्म्मत्वं विषयतया कृतिजनकत्वमिति यावत्। 'व्रीह्यादिष्वि'ति। यागोपायकृतिमभिप्रेत्य कृतिफलत्वं विषयताविशेषणकृतिशिष्टत्वम्। अन्येच्छाधीनस्वविषयकृतिसाध्यत्वमिति यावत्। ततः कृतेस्तस्यैव 'यागस्यैव,' न च कृतेः पूर्वमपूवच्छा तत्रास्तीति भावः। 'आहत्ये'ति। स्वर्गादि-वारणाय। तेन यागस्यैव नियमासिद्धिः। ननु स्वाभाविकी उद्देश्यताऽपूर्वे माऽस्तु, अन्येच्छाधीनाऽत्र स्यादित्याशङ्कते 'स्तनपाने'ति। कृतेः पूर्वमपूर्वेच्छाया अननुभवमभिप्रेत्याह 'न(स)पी'ति। नन्विष्टसाधनस्य विरोध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य कुतो लाभ इत्यत्राह 'स्वर्गस्ये'ति। कामनाविषयतयैव तस्य साध्यत्वोपस्थितिस्तस्य च साधनाकाङ्क्षतया अनायत्या इष्टेन समं तस्याभेदेनान्वयः। अथवाश्रुतानुरोधेन तथैवाकाङ्क्षाकल्पनात् इष्टसाधनत्वयोः स्वातन्त्र्येण पदार्थत्वेनेष्टं पदार्थैकदेशतापीति भावः। शङ्कते 'काले'ति। 'कालव्यवधानात्' स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवर्त्तित्वाभावात् तत्र यागे [232b] स्वर्गसाधनत्वम्। तथा च स्वर्गसाधनत्वम् अपूर्व अपूर्वसाधनत्वं च यागेऽन्वेतीत्यवश्यमपूर्वं वाच्यमिति भावः। 'यथे'ति। श्रुतस्य शब्दात् प्रणी(ती?)तस्य यागेष्टसाधनत्वस्यानुरोधात्। तद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं 'यथा निर्वहति', 'तथा कल्प्यतां' प्रतीतसाधनत्वानुपपत्त्यां व्यापारः कल्प्यतामित्याखण्डलार्थः। शङ्कते 'व्यापारे'ति। साक्षादव्यवहितपूर्वकालावृत्तेः कारणत्वं व्यापारत्वा(द्) वा कथंचित् कल्पनायाः स्यात्। न च भिन्नकालयोर्यन्तरा पूर्वक(1)लिकापूर्वव्यवधानात् (आ)पाद्यस्वर्गसाधनपरमापूर्वयागयो'र्व्यापारव्यापारिभावः', तथादर्शनात्। 'अव्यवधानेनो'त्पाद्यसंस्कारः, तत्र च व्यापारान्तस्य निविशत इति भावः। श्रुतस्यानुवतौ प्रतिकूलतर्कमाह 'अन्यथे'ति। अतिप्रसङ्गोऽस्ति इत्यनेनाग्रे स्फुटयिष्यति। परे तु यागस्य कारणत्वं व्यापारेणोपपादनीयम्। एतच्चानुपपन्नं व्यापारसहस्रेणापि 'चिरध्वस्ते'त्यस्यानिर्वाहात् इत्याशङ्कते 'व्यापारे'ति। 'भिन्नकालयोः' एककालावृत्त्योः। प्राभाकरमतेनदं, ते हि कार्य्यकालवृत्तरेव कारणत्वमामनन्ति। अव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वानिरूपकयोर्वा। निरूपकत्वं च [233a]प्रतियोगितया आश्रयतया च 'व्यापारव्यापारिभावः कार्य्यकारणभावः'। नन्वेवं को व्यर्थ(?) इत्यत्राह कारणत्वं पूर्वभावनियममात्रस्य कालिकत्वजन्यान्यतरसम्बन्धेनाव्यवहितप्राक्कालनियततत्वस्य तदभिव्यङ्ग्यावधित्वविशेषस्य 'कारणत्वात्' कारणपदार्थत्वात् 'कार्य्यानुकूल(गुण)ावान्तरकार्य्यस्य'। नन् व्यवधाने तत्कार्य्यस्य तदुक्त-

द्वितीये तृतीये 'औपाधिके'ति। अन्विताभिधाने कामनाया विशेषणत्वस्य औत्सर्गिकत्वात्। तदधीनकृतिसाध्यत्वं शब्द एव बोधयति इति नासिद्धेरित्याह 'किमनये'ति। इष्टसाधनतारूपयोग्यताज्ञानविरहादौत्सर्गिकमपि विशेषणत्वं त्यज्यते। तत्तदनुरोधेन पदार्थान्तरे शक्तिरपि कल्प्यत इत्याह 'नन्वि'ति। ननु कामनाया उपलक्ष(ण)त्वे उपलक्ष(ण)तावच्छेदकाभाव इति विशेषणत्वं वाच्यम्। तन्नये इष्टसाधनताप्रतीतिरवश्यमपेक्षणीया इत्याह 'स्व(त)त एवे'ति। 'तत्साधनत्वे'ति। इष्टसाधनतेत्यर्थः। अनुपपत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वादिष्टसाधनत्वमपि तर्हि 'विध्यर्थो'ऽस्तु इत्याह। 'एवन्तर्ही'ति। ननु देवेष्टसाधनत्वम् आशुविनाशिनि यागादौ विना द्वारोपस्थितिं दुर्ग्रहमिति अपूर्ववाच्यता स्यादित्यनुशयादाह। विनाप्युपलक्ष(ण)तावच्छेदकं विशेष्यान्वयिन्यपि विशेषणकामना ब्राह्मणत्ववत् स्यादित्यर्थः। ननु ब्राह्मणेऽन्वयितावच्छेदकरूपानुपस्थित्यानन्वयोऽस्तु कामनायास्तु [232a]अवश्यर(म)न्वयस्य संभविनः त्यागायोगात्। तद्रक्षार्थमपूर्ववाच्यता स्यादित्यनुशये दोषान्तरमाह 'न च कार्यत्वमि'ति। 'कृतिव्याप्य'त्वं कृतिकर्म्मत्वं विषयतया कृतिजनकत्वमिति यावत्। 'व्रीह्यादिष्वि'ति। यागोपायकृतिमभिप्रेत्य कृतिफलत्वं विषयताविशेषणकृतिशिष्टत्वम्। अन्येच्छाधीनस्वविषयकृतिसाध्यत्वमिति यावत्। ततः कृतेस्तस्यैव 'यागस्यैव,' न च कृतेः पूर्वमपूर्वच्छा तत्रास्तीति भावः। 'आहृत्ये'ति। स्वर्गादि-वारणाय। तेन यागस्यैव नियमासिद्धिः। ननु स्वाभाविकी उद्देश्यताऽपूर्वे माऽस्तु, अन्येच्छाधीनाऽत्र स्यादित्याशङ्कते 'स्तनपाने'ति। कृतेः पूर्वमपूर्वेच्छाया अननुभवमभिप्रेत्याह 'न(स)पी'ति। नन्विष्टसाधनस्य विरोध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य कुतो लाभ इत्यत्राह 'स्वर्गस्ये'ति। कामनाविषयतयैव तस्य साध्यत्वोपस्थितिस्तस्य च साधनाकाङ्क्षतया अनायत्या इष्टेन समं तस्याभेदेनान्वयः। अथवाश्रुतानुरोधेन तथैवाकाङ्क्षाकल्पनात् इष्टसाधनत्वयोः स्वातन्त्र्येण पदार्थत्वेनेष्टं पदार्थैकदेशतापीति भावः। शङ्कते 'काले'ति। 'कालव्यवधानात्' स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवर्त्तित्वाभावात् तत्र यागे [232b] स्वर्गसाधनत्वम्। तथा च स्वर्गसाधनत्वम् अपूर्वं अपूर्वसाधनत्वं च यागेऽन्वेतीत्यवश्यमपूर्वं वाच्यमिति भावः। 'यथे'ति। श्रुतस्य शब्दात् प्रणी(ती?)तस्य यागेष्टसाधनत्वस्यानुरोधात्। तद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं 'यथा निर्वहति', 'तथा कल्प्यतां' प्रतीतसाधनत्वानुपपत्त्यां व्यापारः कल्प्यतामित्याखण्डलार्थः। शङ्कते 'व्यापारे'ति। साक्षादव्यवहितपूर्वकालावृत्तेः कारणत्वं व्यापारत्वा(द्) वा कथंचित् कल्पनायाः स्यात्। न च भिन्नकालयोर्व्यन्तरा पूर्वक(ा)लिकापूर्वव्यवधानात् (आ)पाद्यस्वर्गसाधनपरमापूर्वयागयो'र्व्यापारव्यापारिभावः', तथादर्शनात्। 'अव्यवधानेनो'त्पाद्यसंस्कारः, तत्र च व्यापारान्तस्य निविशत इति भावः। श्रुतस्यानुवतौ प्रतिकूलतर्कमाह 'अन्यथे'ति। अतिप्रसङ्गोऽस्ति इत्यनेनाग्रे स्फुटयिष्यति। परे तु यागस्य कारणत्वं व्यापारेणोपपादनीयम्। एतच्चानुपपन्नं व्यापारसहस्रेणापि 'चिरध्वस्ते'त्यस्यानिर्वाहात् इत्याशङ्कते 'व्यापारे'ति। 'भिन्नकालयोः' एककालावृत्त्योः। प्राभाकरमतेनदं, ते हि कार्य्यकालवृत्तरेव कारणत्वमामनन्ति। अव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वानिरूपकयोर्वा। निरूपकत्वं च [233a]प्रतियोगितया आश्रयतया च 'व्यापारव्यापारिभावः कार्य्यकारणभावः'। नन्वेवं को व्यर्थ(?) इत्यत्राह कारणत्वं पूर्वभावनियममात्रस्य कालिकत्वजन्यान्यतरसम्बन्धेनाव्यवहितप्राक्कालनियतत्वस्य तदभिव्यङ्ग्यावधित्वविशेषस्य 'कारणत्वात्' कारणपदार्थत्वात् 'कार्य्यानुकूल(गुण)ावान्तरकार्य्यस्य'। ननु व्यवधाने तत्कार्य्यस्य तदुक्त-

ततोऽधिकतरानर्थहेतुः। तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादेः क्रीडाकर्दम- विषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः।

लौकिके एव वाक्येऽयं प्रकारः कदाचिद्बुद्धिमधिरोहति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वादिति चेन्न। निरासहेतोरभावात्। तदस्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत्; मा भूदन्यत्, विधिरेव तावद् गर्भ इव पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्याः, किमत्र क्रियताम्? लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था इति विप्लवेत। तथा च 'जबगड- दशा'दिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव सुस्थः।

स्यादेतत्। तथापि वक्तॄणामुपाध्यायानामिवाभिप्रायो वेदे विधिरस्तु, कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरेणेति चेन्न। तेषामनुवक्तृतयाऽध्यासाभिप्रायमात्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत्तथाविधाभिप्रायाभावात्। भावे वा न राजशासनानुवादिनो- ऽभिप्राय आज्ञा, किं नाम सैवेति लौकिकोऽनुभवः।

आमोदटीका

'नियोक्तृधर्मो वे'ति यद्विकल्पितं तत्र स्वाभिमतमाह-'तस्मादि'ति। 'विधिः परम्परया प्रवर्तको' वक्तुरभिप्रायः। 'प्रवृत्त्यादावि'ति। प्रवृत्तौ निवृत्तौ चेत्यर्थः। ननु वक्त्रभिप्रायमात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यत आह-'अनुमेये'ति। 'इष्टाभ्युपायते'त्युपलक्षणम्, अनिष्टाभ्युपायतेत्यपि द्रष्टव्यम्। सर्वत्र लिङ इच्छाभिधानमित्याह-'तत्रे'ति। 'शेषः' स्वभिन्नः संबोध्यभिन्नः, अलौकिकवाक्यस्य नियोक्तुरभिप्रायार्थत्वे यथा प्रवर्तकत्वं तथाह-'तथा चे'ति। निवृत्तिस्थलेऽनु- मितिप्रकारमाह 'विष(य?)मि'ति। यस्य यो यत्नो यदाप्तेनेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट- साधनं, यद्विषयस्तु यत्नो यदास्ते(प्ते)न ले(ने)ख(ष्य)ते तत्तस्य बलवदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिद्वयं, तथा च यागयत्नो मदिष्टसाधनं मदाप्तेनेष्यमाणत्वात्, भुङ्क्ष्व चेत्यत्र भोजनवत्, निवृत्तौ तु कलञ्ज- भक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यत्वे मदिष्टसाधनत्वे च सत्यपि मदाप्तेनानिष्यमाणत्वात्। सविषमन्नं न भुङ्क्ष्वेत्यत्र सविषान्नभक्षणवत् कलञ्जभक्षणयत्नो वा पक्षः। सविषान्नभक्षणगोचर- यत्नो दृष्टान्तः, इष्टसाधनत्वादिकं साक्षात्प्रवर्तकमपि न लिङादिवाच्यमन्यलभ्यत्वात्। पुमभि- प्रायस्त्वनन्यलभ्य इति नासौ पुमभिप्राय इति स एव लिङर्थ इति भावः। 'कदाचिदि'ति। तत्रापि क्रियेष्टसाधनत्वादिरेव लिङर्थ इत्यर्थः। 'निरस्तत्वादि'ति। सङ्कल्पविधिनिरासेन निरस्तत्वा- दित्यर्थः। 'निरासहेतोरि'ति। तत्र नियोज्यस्य इच्छा लिङर्थत्वेन निरस्ता, न तु नियोक्तु- रिच्छेत्यर्थः। ननु यदि नियोक्ता कश्चित् प्रमाणगोचरः स्यात्तदा तदिच्छा लिङाद्यर्थः स्यात्, स एव नास्तीत्याह-'तदस्तित्वे' इति। 'मा भूया(द?)न्यदि'ति। प्रमाणमित्यनुषङ्गः। 'विधिरेव तावदि'ति। प्रमाणमित्यनुषङ्गः। विधिर्विधायके पुमभिप्रायवाचकलिङादिसमभिव्याहृतमीश्वर- मन्तरेणानुपपद्यमानमीश्वरेण प्रमाणमित्यर्थः। विधिः पुमभिप्रायो वा यजेतेत्यादेरपौरुषेयत्वे पुमभिप्रायो लिङादिवाच्योऽनुपपन्न एव स्यात्। एतावता परिशेषेण तदभिधानस्यैव प्रामाणिकत्वा- दित्यर्थः। प्रमाणान्तरमाह-'लिङो वे'ति। लौकिकलिङामिच्छार्थत्वे व्यवस्थितेऽन्यत्रापि

तथैव कल्पनादित्यर्थः। ईश्वरसिद्धावन्यथासिद्धिं शङ्कते—'स्यादेतदि'ति। परिहरति—'नेति'। तेषां नियोज्यप्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यकोच्चारणाभावादित्यर्थः। ननु किमत्र प्रमाणमित्यत आह 'भावेऽपी(वे)'ति। वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनादिति भावः ॥१५॥

विवेकटीका

'विधिरि'त्यादि। 'प्रवृत्त्यादौ' निवृत्तौ तात्पर्यं विषये 'लिङादिभि'राप्ताभिप्राय एव'।भिधेयः'। तेन न तु हेतुना 'इष्टाभ्युपायता' विधिः प्रवर्तकज्ञानप्रकारः अनुमेयः। इदमुपलक्षणम्। नञर्थान्वयार्थिणां तेनानिष्टाद्यु(भ्यु)पायताप्यनुमेया इति बोध्यम्। 'विधिरि'ति वक्तुरभिप्रायस्यैव विशेषणं तदर्थश्च परंपरया प्रवृत्त्युपयोगीत्याहुः। उत्तममध्यमप्रथमपुरुषेषु यथाऽनुभवं बोधं व्युत्पादयति—'तत्रे'त्यादि। 'शेषः' स्वसंबोध्याद्य(म?)न्यः 'दारुमथ(ने) यत्नो 'दारुमथनं वा यद्विषयो यत्नो, यद्वा 'आप्तेने'ति। अत्राप्तत्वं पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तकज्ञानप्रकाशांशे सर्वत्र यथार्थज्ञानवत्त्वं तेनेश्वरेच्छाविषयत्वमादाय इष्टसाधनभ्रमाधीनप्रवृत्तिविषयेण व्यभिचारः। पक्षधर्मतां दर्शयति 'तथे'ति। 'तथा' आप्तेच्छाविषयत्वे अनेन विधिना दारुमथनयत्नोऽधिगत इत्यर्थः। एतच्च स्वार्थानुमानमिति प्रयोगविपर्यं विना शङ्कनीयम्। यद्वा, आप्तत्वेन यत्नोऽधिगत इति तदर्थः। निषेधस्थले निवर्त्तकज्ञानप्रकारमाह 'विषमि'ति। सविषान्नभक्षणं मदनिष्टसाधनं मदनिष्टसाधनत्वेन मत्कृतिसाधनत्वेन च आप्तेन ज्ञा[240b]यमानत्वे सति मत्कर्त्तव्यत्वेनानिष्यमाणत्वात् मतवत्। अत्र च यदि कश्चित् व्यभिचारः संभाव्यते, तथापि स्वार्थानुमाने तदस्फूर्त्तावनुमानं, यदा च तत् स्फुरेत् तदा (ता-)दृशान्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणीय इति केचित्। यत्नपक्षत्वे तु तादृशयत्नत्वं हेतुः, कृतिसाध्यत्वं च हेतौ न विशेषणीयमिति तु ध्येयम्। भ्रमादिमादायार्थान्तिरवारणाया'धिकतरे'ति। शङ्कते 'लौकिके'ति। तत्र वक्तुः सम्भवात्, वेदे तु वक्तुरभावात् कथमेवमित्यर्थः। 'तदस्तित्वे' वेदे वक्तुरस्तित्वे, 'अन्यत्' प्रमाणं 'विधिः' वैदिकलिङादिः। ननु लौकिकी लिङ् तच्छक्तास्तु, वैदिकी तु भिन्नैवेति न तत्र तच्छक्तिरित्याशङ्क्याह 'लिङो वे'ति। अलौकिकलिङो लोकस्थलक्लिप्तशक्त्यतिक्रम इत्यर्थः। 'य एवे'ति लाघवाल्लिङ्त्वमेव शक्ततावच्छेदकं निषेधानुपपत्तिश्च वेदवल्लोकेऽपीति भावः। वैदिकविधिनिषेधयोर्निरर्थकत्वे दोषमाह 'तथा चे'ति। तथा च प्रवृत्त्य(प्र)वृत्तीत्यत्र व्याहन्येतामिति भावः। 'तेषामि'ति। तथा च बाधादेव तदभिप्रायो न विध्यर्थ इति भावः। तथाभिप्रायपूर्वकभेदेऽन्यथासिद्धिं निरस्यति 'भावे वे'ति। लाघवादेकस्यैवाभिप्रायस्तथा कल्प्यते। अध्यापकाभिप्रायस्य कदाचिद्विपरीतस्यापि सम्भवात्। न चैवमर्थान्तर[241a]मिति भावः ॥१५॥

श्रुतेः खल्वपि—

कृत्स्न एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥१६॥

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते। तथा हि—स्रष्टृत्वेन पुरुषसूक्तेषु, विभुत्वा रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य

निष्प्रपञ्चतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भावैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्वत्रेति ।

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेन्न । [1]तद्धेतोः कारणदोषशङ्कानिरासस्य भाव्यभूतार्थसाधारणत्वात् । अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत्; स्वार्थप्रतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतया वा ? प्रथमे, स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम् । तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणकत्वात् । अत एव तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या । तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति चेत्; स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापि तात्पर्ये को दोषः ? अन्यथा स्वर्गनरकव्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विप्लवेत । तत्राबाधनात्तथेति चेत्; तुल्यम् ।

न तादृगर्थः क्वचित् दृष्ट इति चेत्; स्वर्गादयोऽपि तथा । तन्मिथ्यात्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत्; इहापि तदुपासनाविधानानर्थक्यप्रसङ्गः । तन्मिथ्यात्वे सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति ।

वाक्यादपि । संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं ह्यत्र वाक्यत्वमभिप्रेतम् । तथा च यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेदप्रतिपादकं, तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यथा लौकिकं, तथा च वैदिकमिति प्रयोगः । विपक्षे च बाधकमुक्तम् ।

आमोदटीका

पूर्वं लिङ्विधया श्रुतेः प्रमाणत्वमुक्तं, सम्प्रति शब्दविधयैव श्रुतिः प्रमाणमित्याह—'श्रुतेरि'ति । 'न गीयते' न विषयीक्रियते । 'स्रष्टृत्वेने'ति ।

'तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयतोदत' इत्यादिषु,

रुद्रेषु—'नमो विरूपेभ्यः' इत्यादिषु,

उपनिषत्सु—'अतमोऽवायुरनाकाशमि'त्यादिषु,

मन्त्रविधिषु—'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्यादिषु,

उपाख्यानेषु—मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारकथासु, पुरुषसूक्तावपि स्रष्टृत्वविभूत्यादिप्रतिपादनमुपास्यत्वतात्पर्यकमेवेत्याह—'उपास्यत्वेने'ति । पुरुषसूक्तादीनां कार्योपस्थापकपदसमभिव्याहाराभावाद्व्यवहारविरहेण तत्र शक्तिग्राहकाभावान्न ते प्रमाणानीत्याह—'सिद्धार्थतये'ति । शब्दाप्रामाण्यप्रयोजको वक्तुर्भ्रमादि दोषः, स चेश्वरे नास्ति, तस्मादाप्तप्रणीतत्वेन साध्यार्थवत् सिद्धार्थस्यापि प्रामाण्यमस्त्येवेत्याह—'तद्धेत्वि'ति । 'अन्यत्रे'ति । उपासनादावित्यर्थः । सिद्धार्थस्याप्रामाण्ये पुत्रस्ते जात इति वाक्यात् प्रमैव नोत्पद्यते । प्रमा नोत्पद्यत एवास्मादिति चेत्, हर्षहेतुकं पिता(त्रा ?)देर्दर्शनात् तत्र प्रमोत्पत्तेरन्वयनात्(?) । हर्ष-

1—Saṅkara Miśra reads [illegible] तु.

हेतूनामानन्त्याच्च तत्रानुभवकल्पनमिति चेत्, न। उपस्थितहेतुपरित्यागे अनुपस्थितहेतुकल्पने गौरवात् 'अमीषामि'ति। सिद्धार्थानामित्यर्थः। 'शब्दमात्रतया वे'ति। 'पुरुषसूक्ता'दिशब्दमात्र-स्तोमभागवन्न तु स्वार्थप्रतिपादकमित्यर्थः। 'तस्यार्थस्ये'ति। स्रष्टृत्वविभूत्यादिरूपस्येत्यर्थः। ननु सिद्धार्थाः स्मारयन्ति न त्वनुभावयन्ति इत्यत आह-'तत एवे'ति। तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वे-नानुभवादित्यर्थः। स्वार्थप्रतिपत्तेरनुभवत्वे बाधकाभावादिति भावः। ननु तात्पर्यार्थे शब्दस्य प्रामाण्यं न त्वक्षरार्थमात्रे इत्यत आह-'तदि'ति। स्वार्थे बाधकं चेन्नास्ति, तदान्यत्र तात्पर्ये को दोषः (इत्याह ?) 'ज्योतिःशास्त्रवदि'ति।

'ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायाम्'

इत्यादिविधाने वाऽमावास्यागणना शास्त्रस्य तात्पर्ये सत्यपि स्वार्थप्रतिपादकत्ववदित्यर्थः। 'अन्यथे'ति। यद्यर्थवादानां प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः। 'व्रात्यः' संस्कारहीनः। 'बहु विप्लवे'ति। स्वर्गनरकादिप्रतिपादकार्थवादाप्रामाण्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। परदारगमनादौ निवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः। ननु स्वर्गनरकादिरो(बो ?)धकागमे बाधो नास्ति, येन विप्लवः स्यात् इत्याह-'तत्रे'ति। 'तुल्यमि'ति। ईदृशप्रतिपादनेऽपि बाधाभावस्तुल्य इत्यर्थः। 'न तादृगर्थ' इति। सर्वज्ञत्वादियुक्त इत्यर्थः। 'स्वर्गादय' इति। दुःखासम्भिन्नस्यात्सुखस्याप्यदर्शनं तुल्यमित्यर्थः। ननु विलक्षणं सुखं यदि न स्यात्, तदा यागाद्यनुष्ठानं न स्यात्। तथा च तदर्थकवेदभागस्याननुष्ठान-लक्षणमप्रामाण्यमेव पर्यवस्येदित्याह-'तन्मिथ्यात्वे' इति। ईश्वरस्याप्यभावे 'ईश्वरमुपासीते'ति विधानानर्थक्यं तुल्यमेवेत्याह-'इहापी'ति। 'सालोक्यं' समानलोकता, 'सायुज्यं' सहयोगः। 'यत्-पदकदम्बकमि'ति। 'तज्ज्ञानपूर्वकमि'त्येतावति कृते वेदाधीनतज्ज्ञानपूर्वकास्मदाद्युच्चरितवेदे सिद्धसाधनमत उक्तम् 'तदनपेक्षे'ति। 'पदकदम्बत्वादि'त्येवात्र हेतुः। सर्गाद्यकालीनवेदवाक्यं तदर्थज्ञानजन्यं वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवदित्यर्थः। कर्तृगुणाभावे वेदस्य प्रामाण्यमेव भज्येतेति विपक्षबाधकमाह-'विपक्ष' इति ॥१६॥

विवेकटीका

पूर्वं कार्यतया श्रुतिः लिङ्विधया वक्तरि प्रमाणमुक्तम्, इदानीं शब्दविधया तत्र तस्य प्रामाण्य(ता)माह 'श्रुतेः खल्वपी'ति। 'कृत्स्नो वेदः' कृत्स्नशाखात्वव्यापकं परमेश्वरविषयकत्व-मिति यावत्। नन्वर्थवादतया अन्यत्र तात्पर्यान्न तत्र प्रामाण्यमित्यत्राह 'नस्वार्थे'ति। 'तस्य' वेदस्य स्वार्थप्रतिपादनद्वारैवोपासनाविध्युपष्टम्भकत्वं, स्वार्थश्च भगवद्घटित इति भावः। स्वर्गादिबोधकानुवादानामिव यागादिप्रवृत्तितात्पर्यकत्वमित्यर्थः। 'न गीयते' न बोध्यते। 'स्रष्टृत्वेने'ति। 'तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयतोग(द)त' इत्यादिषु। 'रुद्रेष्वि'ति नमस्त्रिरूपेभ्य इत्यादिषु। 'उपनिषत्सु' अतमोऽवायुरनाकाशम् इत्यादिषु, 'मन्त्रविधिषु' 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्यादि 'उपाख्यानेषु' मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारकथासु 'सर्वत्रैव' **पुरुषसूक्तादिषु** उपासनायां तात्पर्यादाह 'उपास्यत्वेने'ति। शङ्कते 'सिद्धार्थतये'ति। कार्यताबोधक-पदसमभिव्याहाराभावात्। **पुरुषसूक्तादयो** न प्रमाकरणमित्यर्थः। तत्राप्रामाण्यात् प्रमाकरणत्वं वा, प्रमाकरणत्वाभावो वा ? आद्ये आह 'तद्धेतुत्वेऽति(तोरि)'ति। द्वितीये, कार्यान्वितशक्तिनिरासकान्यनुसन्धेयानि। शङ्कते 'अन्यत्रे'ति। 'अमीषाम्' अव(ता)रादीनाम् अन्यत् फ[224b]लम् इत्यर्थः। 'स्वार्थप्रतिपादने'ति। तेन योऽर्थः प्रतिपाद्यते तस्योपासना

कार्यत्यर्थः। शब्दमात्र(त)ये ति। एतदानुपूर्वीकस्य निरर्थकस्यैव पाठ इष्टफलक इत्यर्थः। प्रमाणमेषितव्यं प्रामाण्यं तत्राभ्युपेयम्, तथा च तत एव तत्सिद्धिरित्यर्थः। अनुवादकतयापि नाप्रामाण्यमित्याह तस्यार्थस्ये ति। अत एव तस्यानन्यप्रमा(ण)कत्वादेव प्रमाणान्तरेण प्रतीते तादृशि विशिष्टे तादृशार्थवादस्य केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धितया ग्रहेऽर्थवादज्ञानानन्तरं तादृशविशिष्टस्मृतिः, सा च न प्रमेति नार्थवादानां प्रामाण्यमिति परास्तम्। ननु तात्पर्यविषयीभूतेऽर्थे शब्दस्य प्रामाण्यं न तु यथाश्रुतार्थेन हि वरं विषं भु(ङ्)क्ष्व इति वाक्यस्य विषभोजने प्रामाण्यं तथात्रापि स्यादिति शङ्कते तत्प्रतिपादकत्वेऽपी ति। तत्र स्वार्थे बाधकबलात् तात्पर्याभावः कल्प्यते। न च प्रकृते तथा न ह्यन्यत्र तात्पर्यम् प्रकृततात्पर्यविरोधि, अत एव ज्योतिःशास्त्रस्यामावास्यादिपुरस्कारप्रवृत्त्यविध्यधीनप्रवृत्तितात्पर्यकत्वेऽपि न स्वार्थेऽप्रामाण्यमित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह स्वार्थापरित्यागेने ति। तद् भवद्भिरपि विधिसमभिव्याहृतार्थवादानामुपेयत एव प्रामाण्यम्, अन्यथा अङ्गा[242]दिबोधकागमानामप्रामाण्ये तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्युच्छेदापत्तिरित्याह अन्यथे ति। व्रीह्यः (व्रात्यः ...) संस्कारहीनः। यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स (व्रात्यः ?) इति बोधितो वा। श्रोत्रियो वेदपारगो ब्राह्मणस्तादृशसार्वज्ञ्यादिमुक(युक्त...) स्वर्गादय इत्यादिपदात् नरकोपग्रहः। तन्मिथ्यात्वे स्वर्गाद्यनुवादानामप्रामाण्ये तदन्विनालक्ष... नरकभीरूणां न निवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यम्। इहापि ईश्वरप्रतिपादना(या ?)मप्रामाण्ये। तदि ति। ईश्वरमुपासीते त्यादिविधेरप्रामाण्यप्रसङ्गः। तदप्रामाण्ये दोषमाह तन्मिथ्यात्वे इति। तथा च तत्तत्फलार्थिनामीश्वरोपासन महाजनानां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तथा चे ति। येषां पदार्थानां यं संसर्गं प्रतिपादयतीत्यर्थो बोध्यः। तेन विसंवादिशुकवाक्ये न व्यभिचारः, तज्जातीयत्वं वा साध्यं घुणाक्षरन्यायोक्तं शुकवाक्यं च न प्रतिपादकमित्यभिमानः। वेदाधीनाव्यापकज्ञानमादायार्थान्तरवारणाय तदनपेक्षे ति। विपक्षबाधकमुक्तम् प्रमाया गुणजन्यत्वादि ति कारिकाविवेचने॥१६॥

सङ्ख्याविशेषादपि—

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसङ्ख्या च वक्तृगा।
समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते॥१७॥

कार्यतया हि प्राक् सङ्ख्योक्ता, सम्प्रति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते। तथा ह्युत्तमपुरुषाभिहिता सङ्ख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम्। अस्ति च तत्प्रयोगः प्रायशो वेदे। ततस्तदभिहितया तयाऽपि स एवानुगन्तव्यः। अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात्।

अथवा, समाख्याविशेषः सङ्ख्याविशेष उच्यते। काठकं कालापकमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते। ते च न प्रवचनमात्रनिबन्धनाः, प्रवक्तॄणामनन्तत्वात्। नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः। उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात्। तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात्।

कतिचनादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति को नियामक इति? नाप्याद्यस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम्। भवद्भिस्तदनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा स एवाऽस्माकं वेदकार इति वृथा विप्रतिपत्तिः।

स्यादेतत्। ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव कठत्वादयः। तदध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्समाख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम्? न। क्षत्रियादेरपि तत्रैवाधिकारात्। न च यो ब्राह्मणस्य विशेषः, स क्षत्रियादौ सम्भवति। न च क्षत्रियादेरन्यो वेद इत्यस्ति। न च कठाः काठकमेवाधीयते तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः। शाखास्वन्यस्यापि प्रायशो दर्शनात्। प्रागेवायं नियम आसीदिदानीमयं विप्लवते इति चेत्; विप्लव एव तर्हि सर्वदा, कठाद्यवान्तरजातिविप्लवादित्यगतिरेवेयम्। तस्मादाद्यप्रवक्तृवचननिमित्त एवायं समाख्याविशेषसम्बन्ध इत्येव साध्विति।

स एवं भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित् प्रत्यक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादेर्घटवत्। ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः? सा हि बहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तत्र न सम्भवति। चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। तदुक्तं "हेत्वभावे फलाभावादि"त्यादि। न। कार्यैकव्यङ्ग्यायाः सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात्। अपि च दृश्यते तावद्बहिरिन्द्रियोपरमेऽपि असन्निहितदेशकालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने। न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी। स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धानाभावात्, पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात्। न चारोपितं तत्रानुभवत्वम्, अबाधनात्। [1]अननुभूतस्यापि स्वशिरश्छेदनादेरवभासनाच्च। स्मृतिविपर्यासोऽसाविति चेत्? यदि स्मृतिविषये विपर्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे। अथ स्मृतावेवानुभवत्वविपर्यास इति, तदा प्रागेव निरस्तः। न च सम्भवत्यपि। न ह्यन्येनाकारेणाध्यवसितोऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते। तथा च "स घट" इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतः 'तं घटमनुभवामी'ति स्यात्, न त्विमं घटमिति। न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः। तस्मादनुभव एवासौ स्वीकर्तव्यः।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं, संवादात्। तच्च काकतालीयमपि न निर्निमित्तम्। सर्वस्वप्नज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात्। हेतुश्चात्र धर्म एव। स च कर्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरवसेयः। कर्मयोगविध्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।